การเปลี่ยนแปลงเชิงสัณฐานชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

นายเทพพิทักษ์ นิลวรรณ์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาสถาปัตยกรรม ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา 2562
ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

MORPHOLOGICAL TRANSFORMATION OF KLONG ONG-ANG COMMUNITY AND SAPHAN HAN COMMUNITY

Mr. Theppitak Nillawan

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Architecture in Architecture
Department of Architecture
FACULTY OF ARCHITECTURE
Chulalongkorn University
Academic Year 2019

Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์	การเปลี่ยนแปลงเชิงสัณฐานชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน
โดย	นายเทพพิทักษ์ นิลวรรณ์
สาขาวิชา	สถาปัตยกรรม
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้นับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาสถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต

คณบดีคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์

.....

(รองศาสตราจารย์ ดร.ปิ่นรัชฎ์ กาญจนัษฐิติ)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

ประธานกรรมการ

.....

(รองศาสตราจารย์ ดร.สุวัฒนา ธาดานิติ)

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก

.....

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร)

กรรมการ

.....

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วาริชา วงศ์พยัต)

กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย

.....

(อาจารย์ ดร.มนสินี อรรถวานิช)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

เทพพิทักษ์ นิลวรรณ์ : การเปลี่ยนแปลงเชิงสัณฐานชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน. (MORPHOLOGICAL TRANSFORMATION OF KLONG ONG-ANG COMMUNITY AND SAPHAN HAN COMMUNITY) อ.ที่ปรึกษาหลัก : ผศ. ดร.เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร

ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน เป็นชุมชนที่มีความสำคัญและประวัติศาสตร์ยาวนานในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นนอก ซึ่งมีองค์ประกอบทางกายภาพที่สำคัญคือ คลองโอ่งอ่าง ประตูเมือง สะพานหัน บ้านเจ้านาย เรือนแถว และตรอกซอกซอย สะท้อนให้เห็นความสำคัญและความหลากหลายของการใช้พื้นที่ชุมชนเป็นอย่างมาก จากการสำรวจพื้นที่ในปัจจุบันพบว่า ชุมชนยังคงสภาพการตั้งถิ่นฐานและสถาปัตยกรรมแบบเดิมอยู่ ในขณะที่พื้นที่ใกล้เคียงในบริบทเดียวกันเกิดการพัฒนาเปลี่ยนแปลงเชิงพาณิชย์อย่างต่อเนื่อง ด้วยเหตุนี้การศึกษาการเปลี่ยนแปลงเชิงสัณฐานของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันจึงเป็นการศึกษาที่สำคัญสะท้อนให้เห็นถึงเหตุและปัจจัยการยังคงสภาพการตั้งถิ่นฐานและสถาปัตยกรรมแบบเดิมอยู่ รวมถึงความหลากหลายของการใช้พื้นที่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

จากการศึกษาในพื้นที่ศึกษาพบว่า ปัจจัยเชิงพื้นที่ที่เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญประกอบด้วย 2 ปัจจัยได้แก่ 1) การพัฒนาเครือข่ายเส้นทางสัญจรสมัยรัชกาลที่ 5 และ2) การพัฒนาแปลงที่ดินสมัยรัชกาลที่ 5 ส่งผลให้ค้นพบประเด็น 3 ข้อได้แก่ 1) ลักษณะการเปลี่ยนรูปแปลงที่ดินและการใช้งานที่ดินชุมชน 3 รูปแบบคือ รูปแปลงที่คงเดิม รูปแปลงที่ดินซอยแปลง และรูปแปลงที่ดินผสม 2) พัฒนาการเส้นทางสัญจร 3 ช่วงเวลาคือ ช่วงที่ 1 เป็นแรกเริ่มของเส้นทางตรอกหลักและตรอกรอง ช่วงที่ 2 เป็นการพัฒนาตรอกและตัดถนนใหม่ และช่วงที่ 3 เป็นการพัฒนาตรอกย่อยภายในแปลงที่ดิน ซึ่งปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงคือ ลักษณะดั้งเดิม การพัฒนาภายนอกชุมชน การพัฒนาภายในชุมชน และการพัฒนาภายในแปลง และ 3) สัณฐานการใช้พื้นตรอกซอกซอยของชุมชน ทำให้เกิดเอกลักษณ์ที่สำคัญคือ ตรอกยาฉุน ตรอกขี้หมา และตรอกแคบ ซึ่งเกิดจากปัจจัยคือ แปลงที่ดินและการใช้งานมาก่อนกฎหมาย และการพัฒนาภายในแปลง ซึ่งทั้งสามข้อค้นพบทำให้ชุมชนการยังคงสภาพการตั้งถิ่นฐานและสถาปัตยกรรมแบบเดิมอยู่ รวมถึงความหลากหลายของการใช้พื้นที่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ตลอดจนปัจจัยด้านอื่นๆ ที่มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงซึ่งอาจมีการศึกษาในอนาคตต่อไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

สาขาวิชา	สถาปัตยกรรม	ลายมือชื่อนิสิต .....
ปีการศึกษา	2562	ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาหลัก .....

6270013125 : MAJOR ARCHITECTURE
KEYWORD: community, Land plots, history, alley, Canal

Theppitak Nillawan : MORPHOLOGICAL TRANSFORMATION OF KLONG ONG-ANG COMMUNITY AND SAPHAN HAN COMMUNITY. Advisor: Asst. Prof. TERDSAK TACHAKITKACHORN, Ph.D.

Khlong Ong Ang Community and Sapan Han Community is an important community with a long history of the outer Rattanakosin area. There are important physical components such as canal, city gates, bridges, houses, lords, row houses and alleyways which substantially reflecting the importance and diversity of the use of community space. From the current survey of the area found that the community still retains its original settlement and architecture. While nearby areas in the same context has continuously and commercially developed and changed. For this reason, the morphological study of Khlong Ong Ang and Saphan Han communities is an important study that reflects the cause and the factor of the community still retains its original settlement and architecture and the diversity of land utility from the past to the present.

From the study in the study area, it was found that the spatial factors are the important turning points consist of 2 factors which are 1) the development of the road network during the reign of King Rama V and 2) the development of land parcels during the reign of King Rama V. These result in discovering 3 points, namely 1) the transformation of land parcel and utility of community land in 3 forms including the fixed land parcel, subdivide land parcel and the mixed land parcel 2) The development of the road network 3 periods including the first phase, the start point of the main alley and the sub alley. The second phase is the development of new alleyways and roads. The third phase is the development of sub alley in the land parcel. The factors that effect the changes are original features, community's external development, community's internal development, and 3) features of using community's alleys and alleyways resulting in creation of important characteristics such as drug alley (Trok ya choon), dogsled alley (Trok kee ma) and narrow alleys. These are caused by factors that land parcel came before law and the development in the land parcel. In which all three discoveries lead to the community, preservation of the original settlements and architecture. Including a variety of uses from the past to the present As well as other factors Which affects the changes which may be studied in the future.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

Field of Study:	Architecture	Student's Signature .....
Academic Year:	2019	Advisor's Signature .....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุลวงได้ด้วย ผู้ช่วยศาสตรจารย์ ดร.เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และเป็นผู้จุดประเด็นหลายๆ อย่างให้ได้คิด วิเคราะห์ ต่อยอด รวมถึงระเบียบกระบวนการวิจัยที่ได้สั่งสอนและให้เรียนรู้ทั้งทางตรงและทางอ้อม มอบโอกาสให้ได้ทดลองทำทั้งการวิจัย การฝึกงาน รวมถึงเป็นต้นแบบของการเป็นนักวิจัยที่มีคุณภาพ ทำให้ผู้วิจัยมีความเชื่อมั่นและมุ่งมั่นที่จะทำผลงานออกมาให้ดีที่สุดตามกำลังความสามารถที่จะทำได้ กราบขอบพระคุณเป็นอย่างยิ่งครับ

ขอขอบพระคุณองค์ความรู้ที่ใช้เป็นหลักจากการวิจัยของ ศาสตราจารย์กิตติคุณ หม่อมราชวงศ์แน่งน้อย ศักดิ์ศรี เรื่ององค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ และฐานข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาย่านเยาวราช-สำเพ็ง รวมถึงคณาจารย์ภาควิชาสถาปัตยกรรมไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ได้ขัดเกลาอบรมสั่งสอนผู้วิจัยตั้งแต่ระดับชั้นปริญญาตรี

ขอขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร. สุวัฒนา ธาดานิติ, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วาริชา วงศ์พยัต และอาจารย์ ดร.มนสินี อรรถวานิช ประธานและกรรมการการสอบวิทยานิพนธ์ที่ช่วยขัดเกลาเสนอแนะแนวทางในการศึกษาจนวิทยานิพนธ์เล่มนี้สมบูรณ์แบบ

ขอขอบพระคุณผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้ประกอบด้วย ออฟฟิศวิจัยย่านศาลาแดง (Pine & Grass) พี่ส้ม พี่ตง พี่แจ็ค พี่ทองเอก สำหรับข้อมูลและการวิเคราะห์ทำให้ผู้วิจัยเห็นแนวทางการศึกษาที่ชัดเจนมากขึ้น และเพื่อนพี่น้อง พี่เคน (ป.เอก) หมู อาย น้องมิว น้องอูม ที่ช่วยเหลือในการลงพื้นที่ภาคสนามและจัดการข้อมูลบางส่วน รวมถึงเพื่อนๆ ป.โท ที่ร่วมเดินทางมาพร้อมกัน

ท้ายที่สุดขอบคุณพ่อแม่พี่น้อง ญาติมิตร ที่คอยสนับสนุนกับสิ่งที่ตัดสินใจทำเสมอมาและขอบคุณตัวเองที่ตัดสินใจในการศึกษาต่อระดับปริญญาโทในครั้งนี้ แม้จะเป็นช่วงเวลาสั้นๆ แต่สิ่งที่ได้เรียนรู้และนำไปใช้ในการพัฒนาตัวเองนั้นมีคุณค่าเป็นอย่างมาก ขอบพระคุณครับ

เทพพิทักษ์ นิลวรรณ์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

สารบัญ

หน้า

บทคัดย่อภาษาไทย ..... ค

บทคัดย่อภาษาอังกฤษ ..... ง

กิตติกรรมประกาศ ..... จ

สารบัญ ..... ฉ

สารบัญรูปภาพ ..... ฎ

สารบัญตาราง ..... ฑ

บทที่ 1 ความเป็นมาและความสำคัญของการศึกษา 1

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา 1

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา 2

1.3 ขอบเขตของการศึกษา 3

1.3.1 ขอบเขตทางพื้นที่ 3

1.3.2 ขอบเขตทางด้านเนื้อหา 3

1.4 ระเบียบวิธีวิจัย 3

1.4.1 ขั้นตอนก่อนการสำรวจภาคสนาม 3

1.4.2 ขั้นตอนการลงสำรวจภาคสนาม 4

1.4.3 ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล 5

1.4.4 การสรุปผล 5

1.5 กรอบการวิจัย 6

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ 7

บทที่ 2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 8

2.1 ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานชุมชนจีนในกรุงเทพมหานคร 8

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับที่ดิน 12
2.2.1 โฉนดที่ดิน 12
2.2.1.1 ความหมายของโฉนดที่ดิน 12
2.2.1.2 องค์ประกอบภายในโฉนดที่ดิน 13
2.2.1.3 ประเภทผู้ถือครองที่ดิน 14
2.2.1.4 ประโยชน์ของโฉนดที่ดิน 15
2.2.1.5 ความหมายของคำศัพท์ 15
2.2.2 โฉนดที่ดินจากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ.2450 16
2.3 แนวคิดเกี่ยวกับโครงสร้างสัณฐานของเมือง 17
2.3.1 องค์ประกอบเชิงสัณฐานของชุมชน 17
2.4 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนริมน้ำ 19
2.5 แนวคิดเกี่ยวกับตรอกซอกซอย 21
2.5.1 ประเภทของตรอกซอกซอย 21
2.5.2 แนวคิด โรจิ (Roji) ประเทศญี่ปุ่น 22
2.5.3 แนวคิด มาจิยะ (Machiya) ประเทศญี่ปุ่น 24
2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 25
2.6.1 การศึกษาการเปลี่ยนแปลงรูปที่ดินและการถือครองที่ดิน 25
2.6.2 การศึกษาการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของเมือง 28
2.6.3 การศึกษาการมิติทางสังคม ประวัติศาสตร์ของชุมชน 32
บทที่ 3 พื้นที่กรณีศึกษา องค์ประกอบทางกายภาพ และ
การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชน 34
3.1 บริบทของพื้นที่ศึกษา 34
3.1.1 ที่ตั้งและอาณาเขต 34
3.1.2 การแบ่งเขตปกครองและเส้นทางคมนาคม 35

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

3.1.3 การใช้ประโยชน์ที่ดิน 37
3.1.3 ประวัติความเป็นมาโดยสังเขป 41
3.1.3.1 ประวัติศาสตร์ชุมชนจีนในกรุงเทพมหานคร 41
3.1.3.2 ประวัติศาสตร์ย่านเยาวราช-สำเพ็ง 43
3.1.3.3 ประวัติศาสตร์ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน 44
3.1.3.4 องค์ประกอบสำคัญของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน 47
3.2 การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพบริเวณชุมชน 61
3.2.1 องค์ประกอบทางกายภาพ ช่วงรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325 – 2411) 61
3.3.2 องค์ประกอบทางกายภาพ ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411 - 2468) 65
3.3.3 องค์ประกอบทางกายภาพ ช่วงรัชกาลที่ 6 – ปัจจุบัน (พ.ศ. 2468 - 2563) 68
บทที่ 4 ผลการศึกษา 72
4.1 จุดเปลี่ยนเชิงพื้นที่ 72
4.1.1 จุดเปลี่ยนสำคัญภายนอกชุมชน 73
4.1.2 จุดเปลี่ยนภายในชุมชน 74
4.1.3 การแบ่งช่วงเวลาการเปลี่ยนแปลง 75
4.2 สัณฐานการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและ 78
ชุมชนสะพานหัน 78
4.2.1 องค์ประกอบทางกายภาพในช่วงรัชกาลที่ 1 -รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325 - 2411) 78
4.2.2 องค์ประกอบทางกายภาพในช่วงรัชกาลที่ 4 -รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411 - 2468) 88
4.2.3 องค์ประกอบทางกายภาพในช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน (พ.ศ. 2468 - 2563) 101
4.3 สรุปสัณฐานการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชน
สะพานหัน 113
4.3.1 การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายเชิงสองมิติ 113
4.3.2 การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพเชิงสามมิติ 116

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

4.3.3 อัตลักษณ์ของการใช้พื้นที่ตรอกซอกซอย 120
4.3.4 ข้อมูลอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง 123
4.3.4.1 การใช้งานพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งและชุมชนสะพานหัน 123
4.3.4.2 กรรมสิทธิ์ที่ดินและการถือครองเส้นทางสัญจร 124
บทที่ 5 สรุปผลการศึกษา ประเด็นข้อสังเกต และข้อเสนอแนะ 125
5.1 สรุปผลการศึกษา 125
5.1.1 การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพและการใช้งานพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน 125
5.1.1.1 ลักษณะการเปลี่ยนรูปแปลงที่ดินและการใช้งานของชุมชน 126
5.1.1.2 พัฒนาการเส้นทางสัญจร 128
5.1.1.2.1 ลักษณะทางกายภาพเส้นทางสัญจร 128
5.1.1.2.2 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลง 132
5.1.1.3 สัณฐานการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย ของชุมชน 133
5.1.1.3.1 รูปแบบ ตรอกซอกซอย ของชุมชน 133
5.1.1.3.2 ปัจจัยที่ทำให้เกิดตรอกซอก 134
5.1.1.3.3 เอกลักษณ์ที่สำคัญตรอกซอกซอยชุมชน 135
5.1.1.3.3.1 กลุ่มตรอกยาฉุน 136
5.1.1.3.3.2 กลุ่มตรอกขี้หมา 137
5.1.1.3.3.3 กลุ่มตรอกแคบ 138
5.2 ข้อสรุป 141
5.3 ข้อสังเกต 142
5.2.1 ด้านกายภาพ 142
5.2.2 ด้านสังคม 142
5.4 ข้อเสนอแนะ 143

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

5.4.1 แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน 144

บรรณานุกรม 148

ประวัติผู้เขียน 151

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

สารบัญรูปภาพ

หน้า

ภาพ 1 กรอบการวิจัย....6
ภาพ 2 แผนที่แสดงองค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ 1....9
ภาพ 3 องค์ประกอบภายในโฉนดที่ดิน....14
ภาพ 4 แผนที่บริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2450 แสดงผู้ถือครองที่ดินช่วงต้นรัตนโกสินทร์....16
ภาพ 5 แสดง Japanese Roji....22
ภาพ 6 แสดงการใช้งานที่แตกต่างกันของโรจิ : Residential, Commercial and Mixed Use....23
ภาพ 7 แสดงความหลกหลายของเรือนค้าขายพื้นถิ่น (Machiya)....24
ภาพ 8 ขอบเขตพื้นที่การศึกษาและขั้นตอนการแสดงผลวิเคราะห์....26
ภาพ 9 ภาพแสดงการแปลงข้อมูลแผนที่แยกตามองค์ประกอบเมืองตามปีต่างๆ....27
ภาพ 10 แสดงองค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสิทร์ชั้นนอกสมัยรัชกาลที่ 9....29
ภาพ 11 แสดงแผนที่สัณฐานของชุมชนย่านคลองสาน พ.ศ. 2439....30
ภาพ 12 การใช้พื้นที่ ตรอกซอยซอย ที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ของการใช้พื้นที่ชุมชน....32
ภาพ 13 ตำแหน่งที่ตั้งชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันในแผนที่กรุงเทพมหานคร....34
ภาพ 14 แผนที่แสดงขอบเขตการปกครองเขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร....36
ภาพ 15 ตำแหน่งที่ตั้งชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันในแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ....37
ภาพ 16 การใช้ประโยชน์ที่ดินกรุงเทพมหานครปี 2556....39
ภาพ 17 แสดงผังการใช้ประโยชน์ที่ดินของกรุงเทพมหานคร....40
ภาพ 18 การใช้งานอาคารสำรวจปี 2556 โดยสำนักงานผังเมือง กรุงเทพฯ....40
ภาพ 19 แผนที่การตั้งถิ่นฐานของชุมชนจีนในกรุงเทพมหานครตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน....42
ภาพ 20 สะพานหันสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2453....44
ภาพ 21 ประตูสะพานหันในสมัยที่เปลี่ยนเป็นทรงประตูยอด....45

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ภาพ 22 ชุมชนสะพานหันหลังการปรับเปลี่ยนพื้นที่ริมคลองปี พ.ศ. 2558 46
ภาพ 23 แสดงความสำคัญแม่น้ำเจ้าพระยาในแผนที่ประวัติศาสตร์.....47
ภาพ 24 แสดงความสัมพันธ์ของคลองโอ่งอ่างแม่น้ำเจ้าพระยา.....48
ภาพ 25 แผนที่แสดง วัง บ้านเจ้านายและสิ่งปลูกสร้างที่สำคัญในพื้นที่ชุมชนและ
พื้นที่โดยรอบช่วงต้นรัตนโกสินทร์ 50
ภาพ 26 แสดงบ้านของคุณหญิงพรพรรณ ธารานุมาศ บริเวณตรอกยาฉุน 51
ภาพ 27 แสดงบ้านตรอกสพานหัน บริเวณตรอกยาฉุน 51
ภาพ 28 ประตูสะพานหันในสมัยรัชกาลที่ 5.....52
ภาพ 29 สะพานหันในสวนบางแวก (ตัวอย่างเปรียบเทียบ).....53
ภาพ 30 ถนนสำเพ็ง(ตรอกหัวเม็ด) ในอดีต.....54
ภาพ 31 ตรอกหัวเม็ดบริเวณเชิงสะพานหันปี 2491 54
ภาพ 32 แสดงตรอกยาฉุนในแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430 55
ภาพ 33 แสดงตรอกขี้หมาในแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430 56
ภาพ 34 สะพานหันสมัยรัชกาลที่ 5 57
ภาพ 35 กลุ่มเรือนแถวบ้านเลขที่ 59-63 บริเวณริมตรอกยาฉุน.....58
ภาพ 36 ถนนเยาวราชปี พ.ศ. 2491 59
ภาพ 37 แสดงรูปแบบสะพานหันตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน.....60
ภาพ 38 แสดงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน
ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4 64
ภาพ 39 แสดงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน
ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6 67
ภาพ 40 แสดงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน
ช่วงรัชกาลที่ 6 – ปัจจุบัน 70
ภาพ 41 แผนที่แสดงรูปแปลงที่ในช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4.....79

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ภาพ 42 แผนที่แสดงเส้นทางสัญจรในช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4 81
ภาพ 43 แผนที่แสดงรูปแปลงที่ในช่วง (รัชกาลที่ 4- รัชกาลที่ 6) 89
ภาพ 44 ภาพแสดงการถือครองที่ดินของเจ้านายหรือขุนนางภายนอกชุมชนและ
ภายในชุมชนช่วงต้นรัตนโกสินทร์ 91
ภาพ 45 แผนที่แสดงเส้นทางสัญจรในช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6 95
ภาพ 46 แผนที่แสดงรูปแปลงที่ในช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน 102
ภาพ 47 แผนที่แสดงเส้นทางสัญจรที่ในช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน 106
ภาพ 48 แผนที่แสดงพัฒนาการการใช้งานพื้นที่ของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน 123
ภาพ 49 แสดงแผนที่การถือครองเส้นทางสัญจรสาธารณะและเส้นทางสัญจรส่วนบุคคล 124
ภาพ 50 แผนภาพแสดงปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ชุมชนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน 125
ภาพ 51 แสดงการใช้งานรูปแปลงที่ดินคงเดิม 126
ภาพ 52 แสดงการใช้งานรูปแปลงที่ดินซอยแปลง 126
ภาพ 53 แสดงการใช้งานรูปแปลงที่ดินรวมแปลง 127
ภาพ 54 แสดงลักษณะการเปลี่ยนแปลงรูปแปลงที่ดินของชุมชน 127
ภาพ 55 แผนภาพแสดงพัฒนาการเส้นทางสัญจรตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน 130
ภาพ 56 แสดงความกว้างของตรอกซอกซอยภายในชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน 135
ภาพ 57 แสดงตรอกซอกซอยที่มีเอกลักษณ์ของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน 136
ภาพ 58 แสดงเอกลักษณ์การใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย บริเวณตรอกยาฉุน 137
ภาพ 59 แสดงเอกลักษณ์การใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย บริเวณตรอกขี้หมา 138
ภาพ 60 แสดงเอกลักษณ์การใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย บริเวณตรอกแคบ 138
ภาพ 61 แสดงการซ้อนแผนที่ข้อมูลสรุปผลการศึกษาที่ส่งผลต่อความหลากหลายของชุมชน 140
ภาพ 62 แผนภาพแสดงความสัมพันธ์ของผลการศึกษางานวิจัย 140
ภาพ 63 แผนที่แสดงขอบเขตแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและ
ชุมชนสะพานหัน 146

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

สารบัญตาราง

หน้า

ตาราง 1 สรุปการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ริมน้ำบริเวณคลองบางลำพู 31

ตาราง 2 ตารางสรุปข้อมูลประวัติศาสตร์ชุมชนจีนในกรุงเทพมหานคร 46

ตาราง 3 ตารางแสดงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนในแต่ละช่วงเวลา 71

ตาราง 4 แสดงการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพใน
ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325 – 2411) 76

ตาราง 5 แสดงการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพใน
ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411 - 2468) 77

ตาราง 6 แสดงการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพใน
ช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน (พ.ศ. 2468 - 2563) 77

ตาราง 7 แสดงการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย ช่วงรัชกาลที่ 1- รัชกาลที่ 4 84

ตาราง 8 แสดงลักษณะรูปแปลงที่ดินและการใช้งานช่วงรัชกาลที่ 4 -รัชกาลที่ 6 91

ตาราง 9 แสดงการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6 97

ตาราง 10 แสดงลักษณะรูปแปลงที่ดินและการใช้งานช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน 102

ตาราง 11 แสดงการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย ช่วงที่ 3 (รัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน) 108

ตาราง 12 สรุปการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและ
ชุมชนสะพานหัน 115

ตาราง 13 สรุปการเปลี่ยนแปลงความกว้างและจำนวนตรอกที่เกิดขึ้นของ
การใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย แต่ละช่วงเวลา 117

ตาราง 14 สรุปการเปลี่ยนแปลงความสูงของการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย แต่ละช่วงเวลา 118

ตาราง 15 แสดงแนวความคิดความสัมพันธ์ของการเปลี่ยนแปลงรูปแปลงที่ดิน เส้นทางสัญจร
และลักษณะการเปลี่ยนแปลงของตรอกซอกซอยของชุมชนคลองโอ่งอ่างและ
ชุมชนสะพานหัน 119

ตาราง 16 แสดงอัตลักษณ์การใช้พื้นที่ตรอกซอกซอยภายในชุมชนคลองโอ่งอ่างและ
ชุมชนสะพานหัน 121

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ตาราง 17 แสดงแผนที่พัฒนาการเส้นทางสัญจรของชุมชน.....131

ตาราง 18 แสดงพัฒนาการเส้นทางสัญจรของชุมชน 131

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บทที่ 1 ความเป็นมาและความสำคัญของการศึกษา

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน ตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้บริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ชั้นนอกของกรุงเทพมหานครที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ของการตั้งถิ่นฐานชุมชนจีนและมีองค์ประกอบทางกายภาพของเมืองที่สำคัญคือ วัง วัด คลอง และถนน (แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, 2534) พื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันในช่วงแรกเริ่ม ความสัมพันธ์ระหว่างประตูเมืองกับอาคารและสิ่งปลูกสร้างที่สำคัญคือ สะพานหันและบ้านเจ้านาย ซึ่งเป็นองค์ประกอบทางกายภาพที่สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของบริเวณนี้เป็นอย่างมาก (ผุสดี ทิพทัส, 2545) และทำให้เกิดเส้นทางสัญจรทางบกคือ ตรอกหัวเม็ด เชื่อมต่อพื้นที่ระหว่างชุมชนชั้นในและชุมชนชั้นนอกของกรุงรัตนโกสินทร์ ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 3 ความหนาแน่นของชุมชนจีนขยายล้นออกจากพื้นที่สำเพ็ง ข้ามคลองวัดสามปลื้ม(วัดจักรวรรดิ) เข้าสู่พื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน และเป็นช่วงเวลาที่เศรษฐกิจรุ่งเรืองโดยการค้าสำเภากับจีน ทำให้บริเวณชุมชนกลายเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 6 ช่วงของการเปลี่ยนแปลงสำคัญของชุมชน การรับอิทธิพลตะวันตกอย่างเต็มรูปแบบ การตัดถนน การสร้างอาคารตึกแถว ได้รับความนิยมอย่างมาก และสมัยรัชกาลที่ 6 ถึงปัจจุบัน ลักษณะการอยู่อาศัยที่มีความหนาแน่นอยู่เดิม ทำให้เป็นการพัฒนาพื้นที่ทางตั้งและเฉพาะแปลงที่ดินในพื้นที่จำกัด

องค์ประกอบกายภาพของชุมชนที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และการพัฒนาเมืองตามยุคสมัยที่มีมาอย่างต่อเนื่อง ย่อมส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงชุมชนในอนาคต จากการทบทวนวรรณกรรมและสำรวจภาคสนามในปัจจุบันพบว่า พื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ชั้นนอก ส่วนมากชุมชนมีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องและเป็นการพัฒนาเชิงพาณิชย์ที่ปรับเปลี่ยนรูปแบบทางกายภาพและการใช้งานที่มีอยู่ดั้งเดิม ในขณะที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพาน เกิดการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาที่ดินค่อนข้างน้อย มีการเปลี่ยนแปลงเฉพาะบางบริเวณอย่างเช่น แนวริมคลองที่มีการเปลี่ยนแปลงในช่วงระยะเวลา 40 ปี คือช่วง พ.ศ. 2526 กรุงเทพมหานครจัดสัมปทานให้เช่าพื้นที่ว่างเหนือคลองโอ่งอ่าง โดยให้เป็นพื้นที่ค้าขายรองรับพ่อค้าแม่ค้าและสะพานหันก็ค่อย ๆ ถูกก่อสร้างพื้นที่ปิดทับและกลายมาเป็นย่านขายสินค้า ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2558 กรุงเทพมหานครเล็งเห็นการรุกล้ำแนวคลองประวัติศาสตร์ และต้องการจัดระเบียบ ปรับภูมิทัศน์ให้สวยงาม เพื่อให้เป็นพื้นที่สาธารณะแก่ประชาชนและเพื่อพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวต่อไป จึงทำการจัดระเบียบและรื้อถอนโครงสร้างสะพานเหล็กเหนือคลองออกไปทั้งหมด ก่อนที่จะกลายเป็นพื้นที่เปิดโล่งสาธารณะ

ด้วยลักษณะการพัฒนาเชิงพาณิชย์ในพื้นที่ชุมชนโดยรอบซึ่งเป็นการพัฒนาลักษณะรวมแปลงที่ดินขนาดใหญ่ (Block Development) โดยการแปรเปลี่ยนทั้งลักษณะทางกายภาพและการใช้งาน

ของชุมชนดั้งเดิม เพื่อรองรับการใช้งานสมัยใหม่ ย่อมส่งผลกระทบต่อพื้นที่ชุมชนเมื่อสภาพแวดล้อมแปรเปลี่ยนไป รวมถึงการเสียโอกาสฐานมรดกทางวัฒนธรรมอย่างเป็นระบบในการปรับตัว แก้ปัญหาและพัฒนาพื้นที่ชุมชนในสอดคล้องกับยุคสมัยที่เปลี่ยนไปจะทำให้องค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนอย่างเช่น เครือข่ายเส้นทางสัญจร แนวคลองโอ่งอ่างซึ่งเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา หรือตรอกหัวเม็ด ตรอกยาฉุน รวมถึงอาคารและสิ่งปลูกสร้าง ที่มีความสำคัญถูกลดบทบาท ลดคุณค่าอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งความเสี่ยงของการพัฒนาที่ไม่มีฐานข้อมูลอย่างเป็นระบบนั้นเป็นการพัฒนาอย่างไร้ทิศทาง

การวิจัยนี้ จึงเกิดขึ้นเพื่อศึกษาวิเคราะห์สัณฐานทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน เพื่อความเข้าใจอย่างชัดเจนที่สุดและเป็นฐานข้อมูลมรดกทางวัฒนธรรมของชุมชน แล้วจึงขยายผลการศึกษาต่อในด้านอื่น ๆ ในอนาคต เช่น ด้านประวัติศาสตร์ ด้านสังคม และด้านจิตวิทยา เป็นต้น อีกทั้งเพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์พื้นที่สำคัญของเมืองเก่าและเป็นแนวทางในการศึกษาชุมชนที่มีลักษณะใกล้เคียงกัน

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1.2.1 เพื่อวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงเชิงสัญฐานทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

1.2.2 เพื่อประมวลกระบวนการเปลี่ยนแปลงเชิงสัณฐานทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

1.2.3 เพื่อจำแนกลักษณะเฉพาะเชิงกายภาพพื้นที่ตรอกซอกซอยของชุมชนคล่องโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

1.3 ขอบเขตของการศึกษา

1.3.1 ขอบเขตทางพื้นที่

พื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน แขวงจักรวรรดิ เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร ซึ่งมีที่ตั้งสัมพันธ์ คือ ทิศเหนือจรดถนนเยาวราช, ทิศตะวันออกจรดถนนจักรวรรดิ, ทิศใต้จรดซอยบพิตรพิมุข และทิศตะวันตกจรดคลองโอ่งอ่างและคลองบางลำพู

1.3.2 ขอบเขตทางด้านเนื้อหา

-ศึกษาการเปลี่ยนแปลงเชิงสัณฐานของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน ในแง่ของข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์และองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนประกอบด้วย รูปแปลงที่ดิน เส้นทางสัญจร อาคารและสิ่งปลูกสร้าง

-ศึกษาศึกษารูปแปลงที่ดินของชุมชนจากแผนที่ประวัติศาสตร์กรุงเทพฯ พ.ศ. 2450, แผนที่โฉนดที่ดินกรุงเทพฯ พ.ศ. 2556 ประกอบกับโฉนดที่ดินกรณีศึกษา 10 แปลงที่ดิน

-ศึกษาสัณฐานการเปลี่ยนแปลงของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน ในพื้นที่ศึกษาช่วงเวลาตั้งแต่ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีการถิ่นฐานชุมชนจนถึงปัจจุบัน

1.4 ระเบียบวิธีวิจัย

1.4.1 ขั้นตอนก่อนการสำรวจภาคสนาม

1) ค้นคว้าข้อมูลที่เกี่ยวข้องทางประวัติศาสตร์ จากหนังสือและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เช่น องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์, ชุมชนจีนในกรุงเทพมหานคร, บ้านเรือนสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นต้น

2) ค้นคว้าเอกสาร การถือครองที่ดิน รูปแปลงที่ดินตามลำดับช่วงเวลา จากโฉนดที่ดินและกรรมสิทธิ์ที่ดินตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2444 – 2563 จากโฉนดที่ดินฉบับเย็บรวมเล่มและแผนที่โฉนดที่ดินกรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2450 เพื่อหาการการเปลี่ยนแปลงของรูปแปลงที่ดินและการใช้งาน

3) ค้นคว้าลักษณะการเปลี่ยนแปลงของอาคาร ทางสัญจร และพื้นที่โล่งว่าง โดยใช้แผนที่กรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2430, แผนที่กรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2450, แผนที่กรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2475, แผนที่กรุงเทพฯ ปี พ.ศ. 2545, ภาพถ่ายทางอากาศ, ภาพถ่ายดาวเทียม และหนังสือองค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

1.4.2 ขั้นตอนการลงสำรวจภาคสนาม

1) ลงสำรวจภาคสนามครั้งที่ 1 เพื่อเก็บข้อมูลลักษณะทางกายภาพ โดย

-สำรวจภาพรวมขององค์ประกอบทางกายของชุมชนเกี่ยวกับ การใช้งานพื้นที่ ตรอกซอกซอย อาคารและสิ่งปลูกสร้าง ในสภาพปัจจุบันที่ปรากฏอยู่

-สำรวจอาคารเบื้องต้นเพื่อเก็บข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับประเภทของอาคาร การใช้งานอาคาร

-สัมภาษณ์เชิงลึกกับบุคคลที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับชุมชนเพื่อเก็บข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับลักษณะทางกายภาพในอดีต การใช้งาน และลักษณะที่เปลี่ยนแปลง

-จัดทำแผนที่ข้อมูลแสดงการจำแนกแต่ละข้อมูลบนแผนที่ชุดเดียวกัน

2) จัดการข้อมูลการสำรวจภาคสนามครั้งที่ 1 โดยการจัดแบ่งช่วงเวลาด้วยวิธีดังต่อไปนี้

-นำข้อมูลทางด้านกายภาพทั้งที่ได้จากการทบทวนวรรณกรรมและการลงสำรวจภาคสนามมาจัดทำแบ่งช่วงเวลา โดยแบ่งข้อมูลออกเป็น 4 กลุ่ม เพื่อแสดงการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบแต่ละประเภทอย่างชัดเจน ประกอบด้วย การเปลี่ยนแปลงรูปแปลงที่ดิน การเปลี่ยนแปลงกลุ่มอาคาร การเปลี่ยนแปลงเส้นทางสัญจร และการเปลี่ยนแปลงพื้นที่โล่งว่าง

-แบ่งช่วงเวลาการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของชุมชนและวิเคราะห์หาลักษณะทางกายภาพในแต่ละช่วงเวลา แล้วแปลงข้อมูลที่ได้ลงให้แผนที่โครงร่างเพื่อสร้างผังแผนที่เฉพาะ (thematic map) ที่แสดงถึงสัณฐานการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชน

3) ลงสำรวจภาคสนามครั้งที่ 3 เพื่อเก็บข้อมูลตรอกซอกซอย โดยการ

-สำรวจและรังวัดขนาดตรอกซอกซอยรวมถึงการใช้พื้นที่ วิเคราะห์หาความสัมพันธ์เพื่อจำแนกประเภทของตรอกซอกซอยของชุมชนและแสดงผลด้วยรูปตัดแต่ละบริเวณ

Chulalongkorn University

1.4.3 ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูลแบ่งออกเป็น 2 ช่วงดังนี้

1) การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงสองมิติเพื่อหารูปแบบ ปัจจัยและผลกระทบสืบเนื่องที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพต่อลักษณะพื้นที่ทางกายภาพของชุมชนนั้น

2) การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงสามมิติเพื่อหาลักษณะการใช้พื้นที่ตรอกซอกซอยของชุมชน เหตุปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลง และเอกลักษณ์ ตรอกซอกซอย ของชุมชน

1.4.4 การสรุปผล

นำข้อมูลที่ได้จากวิเคราะห์และสังเคราะห์ มาสรุปและอภิปรายผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงโดยวิธีพรรณนาประกอบผังแผนที่และรูปตัด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

1.5 กรอบการวิจัย

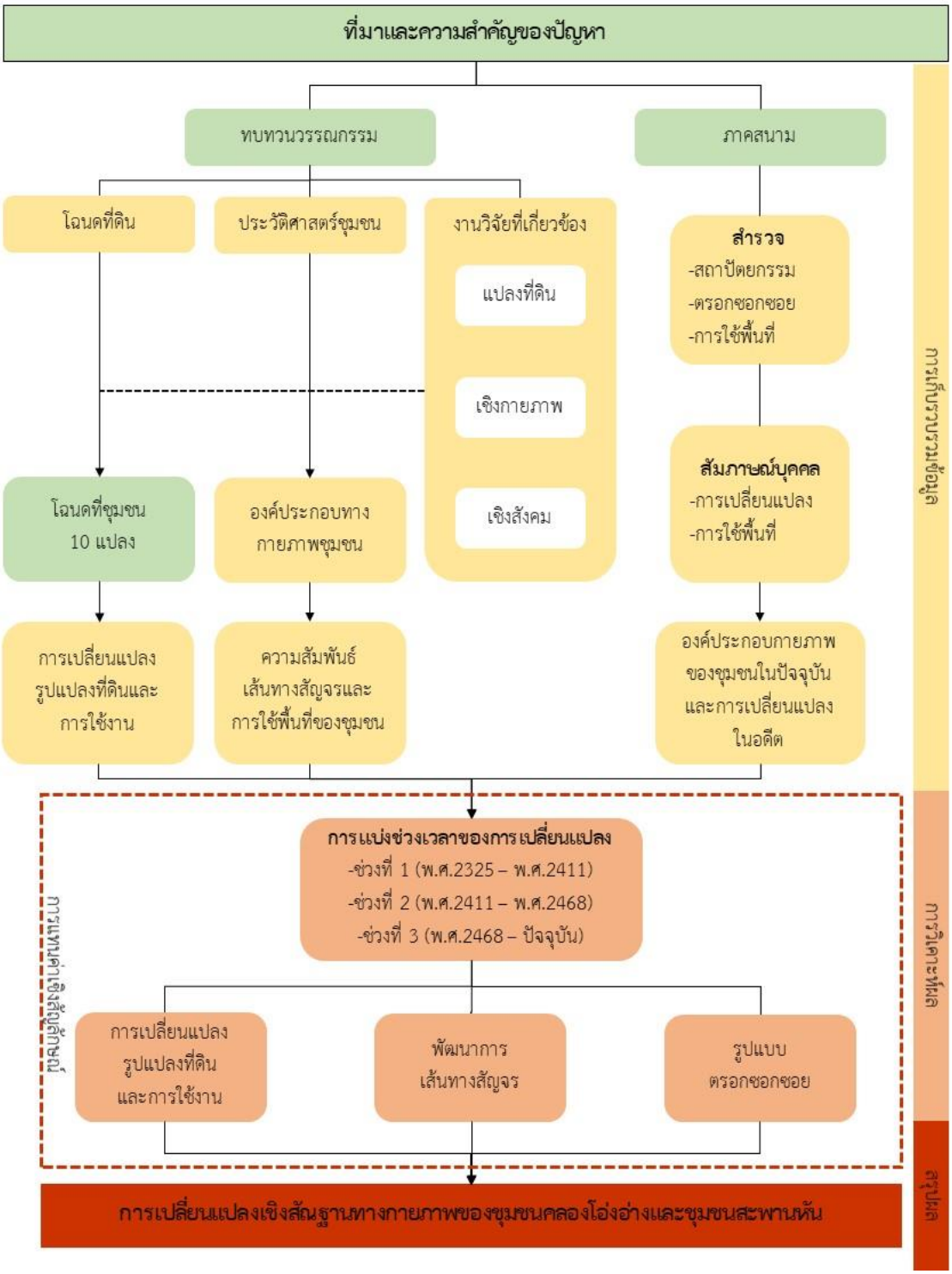

ภาพ 1 กรอบการวิจัย

ที่มา : ผู้วิจัย

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.6.1 เข้าใจการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ที่หลากหลายของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

1.6.2 เข้าใจปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

1.6.3 ได้ฐานข้อมูลมรดกทางวัฒนธรรมองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนทั้งเชิงสองมิติและสามมิติ

1.6.4 เกิดองค์ความรู้ใหม่ และเปิดประเด็นในการศึกษาตรอกซอกซอยในมิติที่หลากหลายนอกเหนือจากความรู้ความเข้าใจเดิมที่มีอยู่

1.6.5 เพื่อเป็นแนวทางในการอนุรักษ์พื้นที่สำคัญของเมืองเก่าย่านชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บทที่ 2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันนั้น เพื่อเป็นการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับลักษณะทางกายภาพของชุมชนทั้งข้อมูลเชิงสองมิติและสามมิติ ผู้ศึกษาได้ทำการทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องในหัวข้อต่างๆ ดังต่อไปนี้

2.1 ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชุมชนจีนในกรุงเทพมหานคร

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับที่ดิน

2.2.1 โฉนดที่ดิน

2.2.2 โฉนดที่ดินจากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2450

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับโครงสร้างสัณฐานของเมือง

2.3.1 องค์ประกอบเชิงสัณฐานของชุมชน

2.3.2 การวิเคราะห์องค์ประกอบเชิงสัณฐานของชุมชน

2.4 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนริมน้ำ

2.5 แนวคิดเกี่ยวกับตรอกซอกซอย

2.5.1 ประเภทของตรอกซอกซอย

2.5.2 ตรอกซอกซอยตามแนวคิด โรจิ ประเทศญี่ปุ่น

2.6 การศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานชุมชนจีนในกรุงเทพมหานคร

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

การอพยพของชาวจีนเข้ามาในประเทศไทยเริ่มมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี ต่อเนื่องมาถึงกรุงรัตนโกสินทร์ ดังปรากฏย่านอาศัยของชาวจีนในประวัติศาสตร์อยุธยา เมื่อถึงสมัยกรุงธนบุรีชาวจีนได้อพยพตามพระเจ้าตากสินมาตั้งบ้านเรือนบริเวณกุฎีจีนฝั่งธนบุรี (บริเวณวัดกัลยาณมิตรในปัจจุบัน) รวมถึงฝั่งบางกอกบริเวณริมแม่น้ำเจ้าพระยาระหว่างวัดโพธาราม (วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม) กับวัดสลัก (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์) เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสถาปนากรุงเทพมหานครในปี พ.ศ. 2325 และ มีพระราชดำริจะสร้างพระบรมมหาราชวัง พระองค์ทรงเลือกทำเลบริเวณวัดโพธารามและวัดสลัก ซึ่ง พระยาราชาเศรษฐี และบรรดาชาวจีนอยู่อาศัยทำมาหากินอยู่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เวนคืนที่ดินบริเวณ นั้นและพระราชทานที่ดินซึ่งเป็นที่สวนริมแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างลงไปคือ บริเวณวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) ลงไปจนถึงวัดสามเพ็ง (วัดปทุมคงคา) ให้แก่กลุ่มชาวจีน ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า

“...เมืองธนบุรีนี้ ฝั่งตะวันออกเป็นชัยภูมิที่ดีกว่าฝั่งตะวันตก โดยที่เป็น แหลม มีลำน้ำเป็นขอบเขตกว่าครึ่ง ถ้าตั้งพระนครฝั่งตะวันออก แม้นข้าศึกยกมา ติดถึงชานพระนคร ก็จะต่อสู้ป้องกันได้ง่ายกว่าอยู่ข้างฝั่งตะวันตก ฝั่งตะวันออก นั้นเสียเป็นที่ลุ่ม พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงได้อยู่ฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอน แต่ก็เป็นที่คุ้ง น้ำเซาะทรุดพังอยู่เสมอไม่ถาวร พระราชนิเวศน์มณเฑียรสถานเล่า ก็ตั้งอยู่ใน อุปจาระหว่างวัดแจ้งและวัดท้ายตลาดขนาบอยู่ทั้งสองข้างควรเป็นที่รังเกียจ ทรงพระราชดำริดังนี้ จึงดำรัสสั่งให้พระยาธรรมาธิกรณ์กับพระยาพิจิตรนาวีเป็น แม่กองคุมช่างและไพร่ไปวัดกะที่สร้างพระนครขึ้นใหม่ข้างฝั่งตะวันออก ได้ตั้งพิธียกเสาหลักเมืองเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือนหก ขึ้นสิบค่ำ ฤกษ์เวลาย่ำรุ่งแล้วห้าสิบสี่นาที พระราชวังใหม่ให้ตั้งอยู่ในที่พระยาราชาเศรษฐีและพวกจีนอาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่ก่อน โปรดให้พระยาราชาเศรษฐี และพวกจีนย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่สวนตั้งแต่คลองวัดสำเพ็ง แล้วจึงให้สถาปนาสร้างพระราชนิเวศน์มณเฑียรสถาน ล้อมด้วยปราการระเนียดไม้ไว้ก่อน พอเป็นที่ประทับอยู่ควรแก่กาลเวลา ...” (ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา (ขา บุนนาค), 2503)

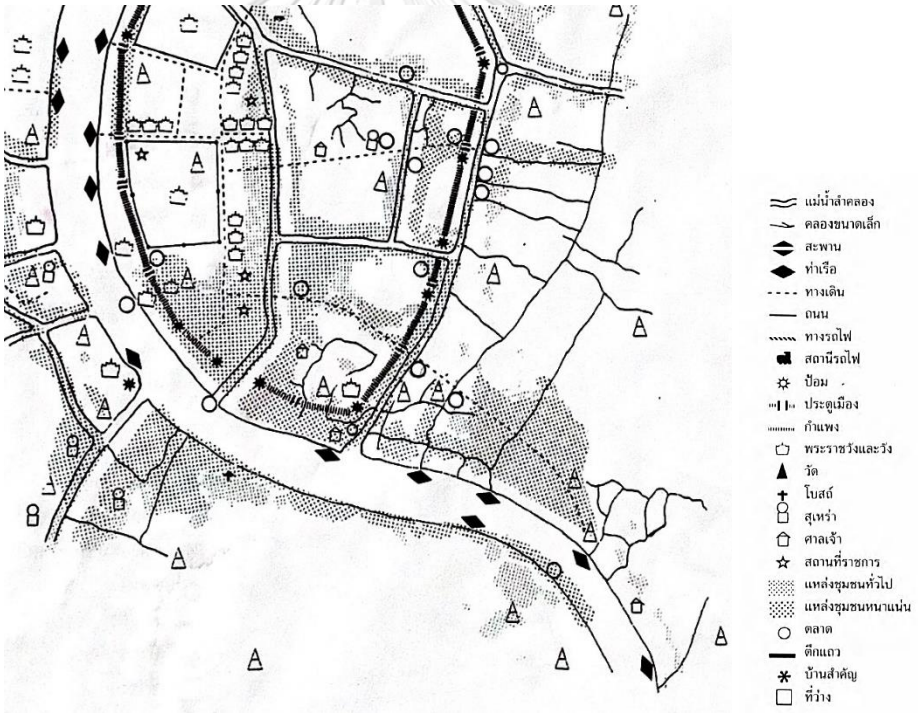

ภาพ 2 แผนที่แสดงองค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์สมัยรัชกาลที่ 1

ที่มา : หม่อมราชวงศ์แน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะ, 2534

จากงานวิจัยทางด้านการอนุรักษ์สถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์ เรื่อง “การวิเคราะห์องค์ประกอบเมืองด้านกายภาพในเขตกรุงรัตนโกสินทร์ ตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์ต่อเนื่อง ของ วัง วัด สถาบันราชการ บ้าน ตลาด คลอง สะพาน ถนน” (แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, หม่อมราชวงศ์และคณะ, 2534) ได้ระบุรายละเอียดการขยายตัวและความสำคัญของชุมชนชาวจีนตั้งแต่ยุคกรุงธนบุรี จนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ไว้ ทำให้เห็นภาพความสัมพันธ์ของประวัติศาสตร์ไทยกับชุมชนชาวจีนที่มีมาอย่างยาวนาน ไม่ว่าจะเป็นชุมชนจีนบริเวณสำเพ็งตั้งแต่ยุคต้นกรุงรัตนโกสินทร์เป็นชุมชนที่มีความหนาแน่นของประชากรมากที่สุดสืบเนื่องมาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน การเป็นชุมชนชาวจีนซึ่งเป็นกลุ่มคนต่างชาติต่างภาษาที่เป็นที่ตั้งของวังเจ้านายหลายพระองค์และประตูเมืองเพื่อความมั่นคงทางการ ทหาร จนกระทั่งมีการรื้อหมดไปเพื่อการขยายเมืองและสร้างตึกแถวในสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว การเป็นชุมชนโบราณที่มีมาก่อนสร้างกรุงเทพมหานคร โดยมีหลักฐานเป็นวัด และศาลเจ้าโบราณหลายแห่งในย่าน เช่น วัดสำเพ็ง วัดสามปลื้ม วัดเกาะ วัดสามจีน ศาลเจ้าโรงเกือก ฯลฯ การเป็นชุมชนการค้าและท่าเรือสำคัญของกรุงเทพมหานครและของประเทศไทยเพื่อการนำเข้าสินค้าจากต่างประเทศ การเป็นแหล่งส่งออก ระบายสินค้าที่ผลิตโดยคนไทยไปยังต่างจังหวัดและต่างประเทศ และการเป็นชุมชนอันเป็นที่ตั้งของบ้านคหบดี ขุนนางเชื้อสายจีนที่มีบทบาทในเชิงเศรษฐกิจและสังคมต่อกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งยังคงรักษาและสืบทอดมรดกทางสถาปัตยกรรมแบบจีนในสังคมไทยไว้ได้บางส่วน

จากชุมชนสำเพ็งที่เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของชาวจีน และเป็นแหล่งรองรับการอพยพย้ายถิ่นของคนจีนกลุ่มใหม่ ๆ ที่เข้ามาแสวงหาโอกาสในแผ่นดินไทยอย่างต่อเนื่อง ชุมชนสำเพ็งเริ่มขยายตัวและมีประชากรหนาแน่นขึ้นทางทิศเหนือกลุ่มคนจีนได้ขยายชุมชนข้ามคลองวัดสามปลื้มขึ้นมาถึงคลองรอบกรุง ทางทิศใต้ก็ได้ข้ามคลองวัดสำเพ็งลงไปถึงบริเวณที่ดินพระราชทานขององเชียงสือ และกลุ่มคนญวณในสมัยรัชกาลที่ 1 ทางตะวันออก ขยายจากริมแม่น้ำไปตามแนวคลองวัดสามปลื้ม คลองโรงกระทะ และคลองวัดสำเพ็ง ซึ่งทำให้ชุมชนจีนจากถนนหรือตรอกสำเพ็งขยายตัวจนก่อให้เกิดย่านการค้าขึ้นในแหล่งที่อยู่อาศัยของชุมชนชาวจีน ไม่ว่าจะเป็นตลาดน้อย ตลาดวัดเกาะ ตลาดสำเพ็ง ตลาดเก่า ตลาดสะพานหัน (ธีระพันธ์ ล.ทองคา และคณะ, 2547: 153-156) และปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการขยายตัวของชุมชนชาวจีนก่อนจะมีการตัดถนนเยาวราช คือ ในปีพ.ศ. 2404 รัชกาลที่ 4 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างถนนเจริญกรุง เพื่อรองรับการขยายตัวด้านการค้าของชาวตะวันตก ถนนเจริญกรุงจึงเป็นเส้นทางคมนาคมทางบกสายแรกที่เชื่อมตัวเมืองพระนคร โดยผ่านชุมชนคนจีนในตำบลสำเพ็ง ซึ่งเป็นตลาดที่ใหญ่ที่สุดของพระนครในขณะนั้น (คณะกรรมการดำเนินงานโครงการจัดสร้างพระมหามณฑป ประดิษฐานพระพุทธมหาสุวรรณปฏิมากร วัดไตรมิตรวิทยาราม, 2552: 22-25) จนมาถึงในสมัยรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงเล็งเห็นถึงปัญหาการขยายตัวของชุมชนจีนอย่างรวดเร็ว ทำให้มีห้างร้านสร้างเบียดเสียดกัน เป็นสาเหตุให้เกิดอัคคีภัยสร้างความสูญเสียอย่างใหญ่หลวงหลาย

ต่อหลายครั้ง และยังเป็นแหล่งเสื่อมโทรม ในปี พ.ศ.2432 จึงมีการสร้างถนนเยาวราชเพื่อปรับปรุงถนนหนทางและแก้ปัญหาความหนาแน่นย่านชุมชนจีนให้ดีขึ้น

การตั้งชุมชนจีนในสำเพ็งตลอดจนการตัดถนนสายต่างๆ ที่ตามมาในแต่ละยุคไม่ว่าจะเป็นถนนราชวงศ์ ถนนแปลงนาม ถนนทรงวาด ถนนจักรวรรดิ ถนนพาดสาย ถนนอนุวงศ์ ถนนวรจักร ถนนพลับพลาไชย ฯลฯ ไม่ว่าจะเกิดจากการแก้ปัญหาตรอกซอกซอยที่แออัดให้กว้างขวาง สะอาด และปลอดภัย หรือตัดถนนเพื่อการขนส่งสินค้าที่สะดวกยิ่งขึ้นเพราะชาวจีนนิยมใช้เส้นทางบกมากกว่าทางเรือหรือการตัดถนนเพื่อเชื่อมถนนสายหลักอย่างถนนเจริญกรุงและถนนเยาวราชเข้าด้วยกัน ส่งผลทำให้อาณาบริเวณของชุมชนชาวจีนที่หนาแน่นได้ขยายตัวกว้างใหญ่ขึ้น จากที่ดินบริเวณรอบๆ ที่รกร้างหรือเป็นหนองบึงก็ถูกถมและขยายให้เป็นชุมชน ที่สำคัญคือทำให้ที่ดินในบริเวณนี้และบริเวณใกล้เคียงได้รับการพัฒนาและมีราคาสูงขึ้น เพราะเมื่อถนนตัดผ่านไป ราชการหรือเอกชนเจ้าของที่ดินก็จะสร้างตึกแถวเพื่อให้ชาวจีนเช่าทำการค้า ยิ่งทำให้ย่านเยาวราชทวีความสำคัญในฐานะเป็นย่านการค้าเป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจของประเทศ รวมทั้งเป็นแหล่งท่องเที่ยวในรูปแบบของสถานบันเทิง โรงแรม โรงระบำ บ่อนการพนัน โรงยาฝิ่น โรงงิ้ว พัฒนาต่อเนื่องเป็นโรงภาพยนตร์ และเป็นแหล่งอาหารที่มีชื่อเสียงตั้งแต่ระดับภัตตาคารจนถึงรถเข็นแผงลอยริมถนน แม้เยาวราชในแต่ละยุคสมัยจะเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ไม่ว่าจะเป็นรูปแบบการค้า ประเภทของสินค้า หรือเจ้าของกิจการ แต่เยาวราชก็ยังคงมีความเป็นแหล่งการค้าและแหล่งบันเทิงที่มีความเฉพาะตัวทั้งร้านทอง ร้านอาหาร ร้านค้า ต่างปรับตัวให้ทันกับยุคสมัย ไม่เปลี่ยนแปลงจากหน้ามือเป็นหลังมือดังเช่นหลายย่านที่เปลี่ยนแปลงไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

2.2 แนวคิดเกี่ยวกับที่ดิน

การถือครองที่ดินในประเทศไทยเริ่มต้นจากราษฎรทำการจับจองที่รกร้างว่างเปล่าแล้วเปลี่ยนพื้นที่เพื่อทำประโยชน์ ทั้งเพื่อเกษตรกรรม พาณิชยกรรมและการอยู่อาศัยโดยไม่มีบุคคลใดเป็นเจ้าของ และสืบต่อกันตามทายาท จนกระทั่งมีการขยายตัวของการใช้ประโยชน์ที่ดิน กรรมสิทธิ์ในที่ดินจึงมีความสำคัญมากขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 5) เมื่อกรุงรัตนโกสินทร์มีการตัดถนน คู คลองใหม่เพื่อขยายเส้นทางคมนาคมและการค้าขายทั้งทางบกและทางน้ำ ผู้คนขยายตัวออกไปตามเส้นทางและเริ่มต้องการจับจองที่ดินเป็นของส่วนบุคคล ซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นที่มีการให้อำนาจแก่ประชาชน แต่ก็ยังคงเกิดปัญหาการวิวาทที่เกี่ยวข้องกับกรรมสิทธิ์ที่ดิน เนื่องจากมีเอกสารสิทธิ์เพียงแค่ ใบจอง ตราแดงและโฉนดที่ยังไม่ได้แสดงรูปร่างขอบเขตที่ดินที่แน่ชัด รัชกาลที่ 5 จึงมีพระราชดำริสมควรให้มีการจัดระเบียบสิ่งสำคัญอันเป็นหลักฐานสำหรับที่ดิน และออกโฉนดพร้อมเจ้าพนักงานแผนที่ในเขตที่ดินมณฑลกรุงเก่าขึ้นครั้งแรกในวันที่ 3 พฤษภาคม พ.ศ. 2444 และภายหลังจึงได้มีการประกาศออกโฉนดที่ดินมณฑลกรุงเทพฯ พ.ศ. 2444 (กรมที่ดิน, 2505) และในระยะเวลาต่อมาได้มีการรวบรวมและยกร่างขึ้นเป็นพระราชบัญญัติออกโฉนดที่ดิน พ.ศ. 2451 อันเป็นแม่บทของกฎหมายที่ดินต่อมา (สุนทรีย์ อาสะไวยย์, 2544)

2.2.1 โฉนดที่ดิน

โฉนดที่ดินเป็นเครื่องมือในการศึกษาสัณฐานการเปลี่ยนแปลงรูปแปลงที่ดินและการถือครองที่ดินในครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทำการศึกษารายละเอียดภายในโฉนดที่ดิน โดยสามารถจำแนกข้อมูลสำคัญออกเป็น 6 เรื่องดังนี้

2.2.1.1 ความหมายของโฉนดที่ดิน

ตามประกาศพระบรมราชโองการ ลงวันที่ 15 กันยายน พ.ศ.2444 เป็นหนังสือพิมพ์แบบหลวง บอกชื่อและตำหน่งเจ้าพนักงานออกโฉนด ชื่อวงษ์ตระกูลที่ผู้รับโฉนด ตำแหน่งที่ดินและขนาดที่ดิน ซึ่งเขตที่ทั้งสี่ทิศ จำลองรูปแผนที่ดัดแปลงนั้นลงในโฉนดในท้ายโฉนดมีที่ตารางสำหรับจดหมายเหตุและสำคัญในการแก้ทะเบียน โดยการออกโฉนดที่ดินต้องทำเป็น 2 ฉบับอย่างเดียงกันโดย ฉบับหนึ่งรักษาโดยเจ้าของที่ดิน และอีกฉบับหนึ่งเก็บรักษาโดยราชการซึ่งปัจจุบันอยู่ในสังกัดของกรมที่ดิน การแก้ไขให้พนักงานลงรายละเอียดด้านหลังที่ตารางทะเบียนท้ายโฉนดที่ดิน (แสวง เปี่ยมศรี, 2495:112)

2.2.1.2 องค์ประกอบภายในโฉนดที่ดิน

องค์ประกอบภายในโฉนดที่ดินประกอบด้วย

1) หมายเลขประจำแปลง ได้แก่
    a. เลขระวางแผนที่ คือ เลขระบุแผนที่โฉนดที่ดินของกรมที่ดินที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งของที่ดินและสภาพแปลงที่ดินรอบข้างในมาตราส่วนตามเขตพื้นที่จะกำหนด
    b. เลขโฉนดที่ดิน คือลำดับเลขภายในพื้นที่แต่ละอำเภอเรียงต่อเนื่องกันตามเวลาที่ออกโฉนดที่ดิน
    c. เลขหน้าสำรวจ คือลำดับเลขภายในพื้นที่แต่ละตำบลเรียงต่อเนื่องกันตามเวลาที่ออกโฉนดที่ดิน
    d. เลขที่ดิน คือลำดับเลขที่เกิดในระแวงแผนที่นั้นๆ ไม่ว่าจะเป็นมาตราส่วนใดและนับต่อเนื่องตามเวลาที่ออกโฉนดที่ดิน
2) ตำแหน่งที่ดิน เป็นการระบุเขตพื้นที่ตามระบบการปกครอง
3) ชื่อผู้ถือครองที่ดิน
4) การระบุขนาดที่ดิน ขอบเขตที่ดินและรูปที่ดิน
5) สารบัญจดทะเบียน ลักษณะเป็นตารางท้ายโฉนดที่ดิน สำหรับบันทึกการแก้ไขการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับที่ดิน ประกอบด้วย วันเดือนปีในการดำเนินการ, ประเภทนิติกรรม, ผู้ถือครองที่ดิน, ขนาดที่ดินและหมายเหตุ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

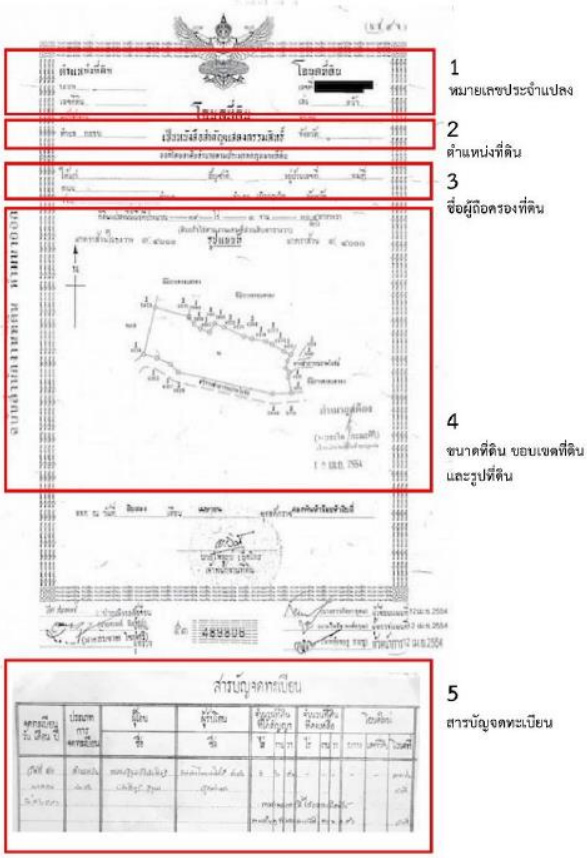

ภาพ 3 องค์ประกอบภายในโฉนดที่ดิน

ที่มา : ธารรวี งามศิริอุดม, 2561

2.2.1.3 ประเภทผู้ถือครองที่ดิน

จำแนกออกเป็น 4 กลุ่มตามระเบียบกรมที่ดิน กระทรวงมหาดไทย ดังนี้

1) หน่วยงานของรัฐหรือองค์กรทางราชการ เช่น ที่ราชพัสดุ ที่รัฐวิสาหกิจ ที่องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น ที่กระทรวง ทบวง กรม สาธารณประโยชน์ เป็นต้น
2) ศาสนสถาน เช่น ที่ธรณีสงฆ์ ที่กุศลสถาน ที่มัสยิดอิสลาม เป็นต้น
3) ราษฎร แบ่งเป็น บุคคลธรรมดา(บุคคลธรรมดาหรือเอกชน) และกลุ่มบุคคล (นิติบุคคล) เช่น ที่ดินของบริษัท, ที่ดินสมาคม, ที่ดินมูลนิธิ, ที่ดินมหาวิทยาลัย เป็นต้น
4) ที่ทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

2.2.1.4 ประโยชน์ของโฉนดที่ดิน

1) ทำให้รู้ตำแหน่งแหล่งที่ตั้ง ตลอดจนขอบเขตและจำนวนเนื้อที่ของที่ดินแต่ละแปลงได้ถูกต้อง
2) ทำให้สามารถป้องกันการบุกรุกขยายเขตครอบครองเข้าไปในที่ดินของรัฐ ซึ่งเป็นที่รกร้างว่างเปล่า ที่สงวนหวงห้าม ที่สาธารณะประโยชน์ และที่ดินที่ทางราชการได้กันไว้เป็นเขตป่าไม้
3) ใช้เป็นหลักฐานแสดงทุนทรัพย์หรือหลักประกันในการขอสินเชื่อและกู้ยืมเงินเพื่อนำมาใช้เป็นทุน หรือเพื่อเป็นหลักทรัพทย์ในการค้ำประกันบุคคลเข้าทำงาน ประกันตัวผู้ต้องหาหรือจำเลยต่อพนักงานสอบสวน พนักงานอัยการ หรือศาล ฯลฯ
4) การตรวจสอบหลักฐานสำหรับที่ดิน สำหรับที่ดินที่เป็นโฉนดกระทำได้โดยสะดวกรวดเร็วเป็นประโยชน์แก่บุคคลที่ประสงค์จะจำหน่าย จ่าย โอน เนื่องจากการโอนที่ดินที่มีโฉนดไม่ต้องประกาศ เว้นแต่มรดก
5) การทำนิติกรรมเกี่ยวกับที่ดินที่มีโฉนดที่ดิน เช่น การนำที่ดินไปซื้อขาย ยกให้แลกเปลี่ยน จำนอง ขายฝาก ฯลฯ จำต้องนำไปจดทะเบียนต่อพนักงานเจ้าหน้าที่ ณ สำนักงานที่ดินที่ที่ดินตั้งอยู่

2.2.1.5 ความหมายของคำศัพท์

1) ระวางแผนที่ หมายถึง แผนที่ระวางที่ใช้สำหรับการลงที่หมายรูปแปลงที่ดินและรายละเอียดต่างๆ มีขนาด 50x50 เซนติเมตรใช้ในการออกโฉนดที่ดิน มี 2 ประเภท คือระวางแผนที่ภาคพื้นดินและระวางแผนที่รูปถ่ายทางอากาศ
2) แปลงแม่ หมายถึง โฉนดที่ดินฉบับแรกของที่ดินนั้นๆ
3) ชุดแปลงที่ดิน หมายถึง กลุ่มของแปลงที่ดินย่อยที่เกิดจากการจัดสรรที่ดินในเวลาเดียวกัน
4) แปลงที่ดินย่อย หมายถึง แปลงที่ดินที่เกิดจากการจัดสรรที่ดิน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

2.2.2 โฉนดที่ดินจากแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ.2450

พื้นที่กรุงเทพฯ บริเวณเกาะรัตนโกสินทร์ ในปี พ.ศ. 2450 มีการถือครองที่ดินของเจ้าของที่ดินในอาณาเขตที่ครอบครองตามสิทธิ์ที่กฎหมายรับรอง ซึ่งได้มีใช้กันตั้งแต่มีการออกโฉนดที่ดิน พ.ศ. 2444 ทางการได้ขยายการออกโฉนดพร้อมๆกับการทำแผนที่กรุงเทพฯ มาตราส่วน 1:1000 ในช่วง พ.ศ. 2449-พ.ศ. 2450 โดยกรมแผนที่ กระทรวงเกษตราธิการ ถือเป็นแผนที่เมืองกรุงเทพฯที่ละเอียดที่สุดเท่าที่เคยมีมา (พีรศรี โพวาทอง, 2553) แสดงให้เห็นกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ บริเวณกรุงรัตนโกสินทร์ และเห็นลักษณะรูปแปลงที่ดินแต่ละแปลงของเจ้าที่ดินทั้งหมดของพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์

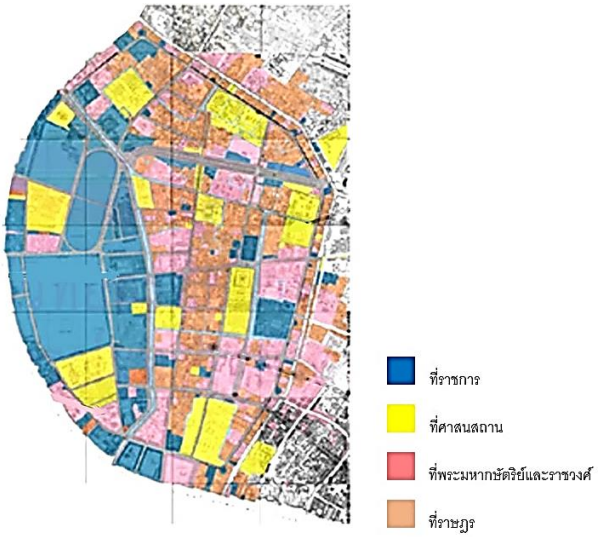

ภาพ 4 แผนที่บริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2450 แสดงผู้ถือครองที่ดินช่วงต้นรัตนโกสินทร์
ที่มา : นิธิ ลิศนันท์, 2552

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

แผนที่บริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2450 แสดงสภาพของเมืองกรุงเทพฯ ได้แก่ ผังอาคารและสิ่งก่อสร้าง วัด บ้าน เรือน แม่น้ำ ลำคลอง ตรอก ทางเดิน และโดยเฉพาะอย่างยิ่งสามารถเห็นรูปแปลงที่ดินแต่ละแปลงติดต่อเนื่องกัน ทั้งพื้นที่กรุงเทพฯ รูปแปลงที่ดินปรากฏเป็นแปลงที่ดินอย่างเดียวกับแผนที่จำลองรูปแปลงที่ดินไว้ในโฉนดที่ดิน ซึ่งมีอยู่ทุกฉบับ หมายเลขที่ดินจากแผนที่บริเวณกรุงเทพฯ จะบอกถึงชื่อเจ้าของที่ดิน สามารถนำไปเทียบกับหมายเลขที่ดินประจำในโฉนดที่ดินก็จะทราบผู้ถือครองที่ดินได้ ว่ามีการถือครองที่ดินโดยใคร ดังนั้นแผนที่บริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2450 นอกจากจะแสดงสภาพทางกายภาพของเมืองแล้วก็สามารถทราบผู้ถือครองที่ดินของกรุงเทพฯ ในพื้นที่รัตนโกสินทร์ จากแผนที่บริเวณกรุงเทพฯ พ.ศ. 2450 อยู่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 ในพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ พบว่ามีผู้ถือครองที่ดินประกอบด้วย ที่ศาสนสถาน ที่ราชการ ที่ราษฎร ที่พระมหากษัตริย์และที่ราชวงศ์

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับโครงสร้างสัณฐานของเมือง

การศึกษาสัณฐานวิทยาของอาคารและเมือง คือการศึกษาและวิเคราะห์กลไกของเมืองที่มีที่มาจากปัจจัยด้านต่างๆ ทั้งในเชิงเศรษฐกิจ สังคม จนออกมาสู่ผลลัพธ์ในเชิงกายภาพของพื้นที่ โดยการศึกษาสัณฐานของเมืองมีหลักอยู่ที่การหาที่มาและเหตุผลไปจนถึงกระบวนการที่ทำให้เกิดสัณฐานตามที่ปรากฏในช่วงใดช่วงหนึ่ง มุ่งเน้นการศึกษาในเชิงกายภาพของเมืองหรือพื้นที่เพื่อให้เข้าใจรูปแบบเชิงสัณฐานอย่างชัดเจนที่สุด แล้วจึงขยายการศึกษาไปสู่ความเข้าใจปัจจัยด้านอื่นๆ เช่น ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา จิตวิทยา เป็นต้น (ไขศรี ภักดิ์สุขเจริญ, 2549)

2.3.1 องค์ประกอบเชิงสัณฐานของชุมชน

รูปแบบขององค์ประกอบเชิงสัณฐานที่สำคัญในศาสตร์ด้านสัณฐานวิทยาเมืองไว้ดังนี้ (สมลักษณ์ บุญณรงค์, 2549)

1) การสัญจร การวิเคราะห์ชนิดหรือประเภทของการเดินทางสัญจร ในการเชื่อมโยงกันระว่างพื้นที่ ชนิด หรือประเภทของการเดินทางสัญจร เช่น การเดินเท้า รถจักรยานยนต์ รถยนต์ เรือ รถไฟ เป็นต้น การวิเคราะห์รูปแบบการสัญจรนั้นสามารถแสดงความสามารถในการเข้าถึงของพื้นที่ (Accessibility) และสามารถชี้ให้เห็นถึงกิจกรรมของรูปแบบการใช้ประโยชน์อาคารได้อีกด้วย หากพื้นที่ใดมีประเภทของการเดินทางสัญจรที่หลากหลายพื้นที่นั้นส่วนใหญ่มักมีการใช้ประโยชน์อาคารที่มีความหลากหลายและมักเป็นพื้นที่ที่มีการใช้ประโยชน์อาคารด้านพาณิชยกรรม
2) โครงข่ายการเชื่อมต่อและการจัดวางหน่วยพื้นที่สาธารณะ การวิเคราะห์รูปแบบความสัมพันธ์ของการเชื่อมต่อและการจัดวางหน่วยพื้นที่สาธารณะต่างๆ ของเมืองนั้น สามารถทำได้โดยการสร้างแผนภูมิแสดงความสัมพันธ์ระหว่างหน่วยย่อยของพื้นที่สาธารณะ ทั้งหมดในระบบพร้อมกับการแสดงรูปแบบการเชื่อมต่อระหว่างหน่วยเหล่านั้น

   การวิเคราะห์รูปแบบโครงข่ายการเชื่อมต่อและจัดวางของหน่วยพื้นที่สาธารณะภายในเมือง เป็นการวิเคราะห์ที่ควบคู่ไปกับรูปแบบการสัญจรในเมืองที่มีกรอบแนวความคิดหลักคือ “หน่วยพื้นที่สาธารณะ” และ “การสัญจร” ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานที่สำคัญของ “กระบวนการเป็นเมือง” ดังนั้นลักษณะการสัญจรภายในเมือง สามารถอธิบายได้จากการวิเคราะห์และทำความเข้าใจถึงโครงข่ายของหน่วยพื้นที่สาธารณะอย่างเป็นระบบ โดยการจัดลำดับความสัมพันธ์และศักยภาพของการเข้าถึงของหน่วยพื้นที่สาธารณะ เปรียบเทียบกันหรือที่เรียกว่าโครงสร้างเชิงสัณฐานของเมืองการ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

เชื่อมต่อระหว่างหน่วยพื้นที่ในส่วนต่างๆ ของชุมชนซึ่งมีลักษณะที่ซับซ้อนและมีการผสมผสานกันหลายระบบ การศึกษาที่น่าสนใจจะต้องสามารถอธิบาย ภาพรวมของโครงสร้างนั้นๆ และต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับประเภทของหน่วยพื้นที่สาธารณะในระบบเสียก่อน (ไขศรี ภักดิ์สุขเจริญ, 2548)

3) การใช้ประโยชน์ที่ดินและอาคาร Conzen นักวิจัยด้านสัณฐานวิทยาเมือง ได้อธิบายถึงรูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดินและอาคาร **(**land use and building use pattern**)** ว่าเป็นการศึกษาถึงกิจกรรมการใช้สอยของมนุษย์บนผืนดินหรืออาคารนั้น ซึ่งจะชี้ให้เห็นถึงลักษณะการรวมกลุ่มหรือกระจายตัวของกิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้น การเชื่อมโยงของกิจกรรมการใช้สอยที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกัน หรืออาจเกิดความขัดแย้งกัน การวิเคราะห์เมืองผ่านการใช้ประโยชน์ที่ดินและอาคารจะแสดงให้เห็นถึงรูปแบบ (pattern) ของกิจกรรมของความเป็นย่านแต่ละพื้นที่ เช่น ย่านพาณิชยกรรม ย่านพักอาศัย ย่านสถานที่ราชการ ย่านอุตสาหกรรม เป็นต้น
4) ความหนาแน่นของมวลสิ่งปลูกสร้างที่เป็นสัดส่วนของต่อพื้นที่ว่าง Rowe และ Koetter สถาปนิกและนักผังเมือง ได้อธิบายหลักการวิเคราะห์รูปแบบความหนาแน่นของมวลอาคารต่อพื้นที่ว่าง โดยใช้ทฤษฎีภาพและพื้น (figure and ground pattern theory) ว่าเป็นการศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างมวลของสิ่งก่อสร้างที่ปกคลุมดินที่เห็นเป็น “ภาพ” (figure) และพื้นที่ว่างระหว่างมวลสิ่งปลูกสร้างนั้น หรือ “พื้น” (ground) เป็นเครื่องมือที่สามารถอธิบายถึงรูปลักษณะของมวลสิ่งปลูกสร้างกับพื้นที่ว่างของเมือง ความแตกต่างของขนาดการกระจายตัวของมวลสิ่งปลูกสร้างและพื้นที่ว่าง วัตถุประสงค์ของการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง “ภาพ”และ “พื้น” ในลักษณะกายภาพของพื้นที่เช่นนี้ เพื่อสร้างความเข้าใจในการมองเห็นลักษณะการกระจายตัวของเมือง โดยสามารถแยกแยะความเป็น “ย่าน” ที่มีลักษณะเฉพาะทางกายภาพที่แตกต่างกันออกจากเมืองได้ การวิเคราะห์โดยการมองจาก “ภาพ”และ “พื้น” (figure and ground) จะทำให้เห็นรูปแบบ (pattern) ระหว่างพื้นที่ว่างที่เป็นแนวขอบถนน พื้นที่เปิดโล่งที่เป็นสาธารณะและส่วนบุคคล การกระจุกและกระจายตัวของเมือง การจัดวางตาแหน่งของกลุ่มอาคารกับพื้นที่ว่างทาให้เกิดกลุ่ม ย่านของเมืองมีลักษณะที่เด่นชัดขึ้น ซึ่งมักเรียกว่า เนื้อเมือง (urban fabric)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

จากแนวคิดเกี่ยวกับโครงสร้างเชิงสัณฐานของเมือง ทำให้ทราบถึงองค์ประกอบเชิงสัณฐานที่ใช้ในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงเชิงสัณฐาน ได้แก่ โครงข่ายการสัญจร การใช้ประโยชน์ที่ดินและอาคาร ความหนาแน่นของมวลอาคารต่อพื้นที่ว่าง สามารถเข้าใจความสัมพันธ์ของโครงข่ายการเชื่อมต่อและจัดวางของหน่วยพื้นที่สาธารณะซึ่งเป็นตัวกำหนดหรือสะท้อนให้เห็นถึงกิจกรรมการใช้ประโยชน์ที่ดิน และอาคารหรือพฤติกรรมการสัญจรและการใช้สอยของคนภายในชุมชนนั้นๆ รวมไปถึงความสามารถในการคาดการณ์ถึงศักยภาพของพื้นที่และแนวโน้มที่จะเชื่อมต่อพื้นที่สาธารณะในอนาคต

2.4 แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนริมน้ำ

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่น้ำเจ้าพระยามีมาอย่างยาวนาน เนื่องด้วยเป็นทรัพยากรทางธรรมชาติที่มีความสำคัญในการดำรงชีวิตของมนุษย์ทั้งในแง่ของการอุปโภค บริโภค และการคมนาคมขนส่ง ความสำคัญดังกล่าวส่งผลให้มนุษย์นิยมตั้งชุมชนขึ้นบริเวณริมเส้นทางทางน้ำที่สำคัญ

เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร (2542) ได้แบ่งลักษณะพื้นที่ของชุมชนริมน้ำออกได้เป็น 3 ส่วนตามลักษณะสัณฐานและการใช้งาน กล่าวคือ

1) พื้นที่ตลิ่งริมคลอง เป็นพื้นที่ส่วนฐานของตลิ่งที่เกิดจากการทับถมของตะกอนที่มากับกระแสน้ำ โดยเป็นพื้นที่ที่ได้รับอิทธิพลของน้ำขึ้น-น้ำลงตลอดทั้งวัน พื้นที่ตลิ่งริมคลองเป็นพื้นที่ที่มีการตั้งถิ่นฐานของชุมชนจำนวนมาก เนื่องด้วยพื้นที่ด้านหลังเป็นพื้นที่รกชัฏและไม่สะดวกในการดำรงชีวิตในบริบทของสังคมลุ่มน้ำที่เชื่อมด้วยโครงข่ายทางน้ำเป็นหลัก
2) พื้นที่ดอนหลังคลอง เป็นพื้นที่ส่วนที่ถูกทับถมมานานกว่าและถูกดันขึ้นให้เป็นที่ดอน พื้นที่บริเวณนี้มีลักษณะเป็นพื้นที่บกโดยสมบูรณ์ ส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ป่ารกชัฏและพื้นที่สวนครัวไม้ยืนต้น และพืชล้มลุก
3) พื้นที่ลุ่มหลังตลิ่ง เป็นพื้นที่ที่ถูกแยกออกจากลำน้ำด้วยแนวตลิ่งข้างต้น จึงมีลักษณะเป็นที่ลุ่ม ระบายน้ำออกได้ยากและกลายเป็นพื้นที่แอ่ง พื้นที่บริเวณนี้ส่วนใหญ่จึงเหมาะสมแก่การทำนา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตลิ่งหรือเขื่อน เป็นองค์ประกอบในการกำหนดแนวเขตของลำน้ำธรรมชาติ โดยตลิ่งมีการพัฒนาและถูกปรับให้เหมาะสมต่อสภาพแวดล้อม ดังนี้

1) ตลิ่งดิน เป็นแนวเขตลำน้ำที่ก่อตัวขึ้นมาเองจากการขึ้นลงของแหล่งน้ำหรือการถมดินโดยชาวบ้าน แต่ตลิ่งประเภทนี้ไม่สามารถทนต่อแรงคลื่นของเรือที่ใช้เครื่องยนต์ได้ จึงทำให้ตลิ่งเริ่มพังทลายและส่งผลให้บ้านทรุดตัว
2) เขื่อนหินทิ้ง เป็นการขนหินมาทิ้งตามแนวตลิ่งเพื่อรักษาหน้าดิน นอกจากนี้มีการนำหินมาก่อเป็นเขื่อนล้อมรอบด้วยรูปแบบต่างๆ เขื่อนชนิดนี้สามารถป้องกันตลิ่งได้ดีและยังสามารถเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำได้ แต่ต้องมีการจัดเรียงใหม่ทุกๆ 3-4 ปี
3) เขื่อนคอนกรีต เป็นวิธีการแก้ปัญหาการต้องคอนซ่อมแซมเขื่อนหินทิ้ง ด้วยการเทคอนกรีตทับบางกรณีเป็นการสร้างเขื่อนคอนกรีตตั้งแต่แรก เขื่อนชนิดนี้มีความคงทนถาวรแต่ไม่สามารถเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์น้ำได้ รวมถึงการวางแนวเขื่อนปิดล้อม ทำให้น้ำไม่ไหลเวียนและเกิดการเน่าเสีย

การดำรงอยู่ของชุมชนริมน้ำในอดีตตั้งอยู่บนความเกี่ยวเนื่องกันของตัวแปร 3 อย่างคือ ชุมชนริมน้ำ สวนผลไม้ และโครงสร้างเครือข่ายลำน้ำ ที่ต่างเกื้อหนุนกันในการรักษาสมดุลของระบบนิเวศและชุมชนให้ดำรงอยู่ หากแต่ในเวลาต่อมา ตัวแปรทั้ง 3 เปลี่ยนแปลงไปอันเนื่องจากอิทธิพลจากสังคมภายนอก ชุมชนริมน้ำจึงเกิดปัญหาเชิงพื้นที่ที่เป็นลูกโซ่ต่อเนื่องกัน และนำมาซึ่งการล่มสลายของชุมชนริมน้ำในที่สุด การแก้ปัญหาเพื่อพัฒนาพื้นที่ชุมชนริมน้ำให้ยั่งยืนจึงควรเป็นไปอย่างอะลุ่มอล่วยและใช้เวลาในการแก้ปัญหา (เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร, 2541)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

2.5 แนวคิดเกี่ยวกับตรอกซอกซอย

ซอย (Sois) หมายถึง ทางเดินแคบที่เชื่อมถึงแปลงที่ดินต่างๆ เป็นลำดับตามความสำคัญหรือศักดิ์ของผู้ใช้ประโยชน์ที่ดินไปจนถึงถนนสายหลักของเมือง (major road) โดยในต่างประเทศจะมีชื่อเรียก และการใช้งานซอยที่แตกต่างกันออกไป โดยส่วนใหญ่ซอยจะหมายถึงทางที่มีขนาดแคบระหว่างอาคาร (alleys) ที่จะใช้เชื่อมต่อไปยังพื้นที่ปิดล้อมอื่นๆ (blocks) หรือเป็นถนนขนาดเล็ก (small street) ใช้เพื่อเป็นทางบริการ ขนส่งสินต่างๆ (service-way) ซึ่งมักจะอยู่ด้านหลังอาคาร ในประเทศไทย ซอย (Sois) มีความหมายและความสำคัญกับผู้คนในเมืองมากกว่าที่พจนานุกรมราชบัณฑิตสถานได้ให้ความหมายเอาไว้ว่า “ซอย” หมายถึง ถนนหรือทางย่อยจากทางใหญ่ เท่านั้น

ไขศรี ภักดิ์สุขเจริญ (2550) ได้กล่าวไว้ว่า “ซอย” นั้นเป็นพื้นที่ว่างสาธารณะ (public open space) ที่มีความสำคัญทั้งในระดับเมือง และระดับชุมชน เหมาะสำหรับการเดินเท้าในเมือง เนื่องจากเป็นพื้นที่รองรับกิจกรรมการสัญจร (moving activity) ได้ดีสามารถใช้เป็นทางสัญจรลัดที่สะดวกสบายใต้สัณฐานแคบยาว (corridor space) ที่เอื้อให้เกิดร่มเงาจากอาคารสองข้างทางได้ตลอดทั้งวันแล้ว ยังเป็นพื้นที่รองรับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ (economic activity) และสังคม (social activity) ขนาดเล็ก ในการกระจายเข้าสู่เนื้อเมืองด้านในพื้นที่ปิดล้อมขนาดใหญ่ของเมือง (superblocks) อีกด้วย นอกจากนั้น “ซอย” ยังทำหน้าที่กระจายการสัญจรเข้าสู่พื้นที่โดยรอบได้อย่างมีประสิทธิภาพ สอดคล้องกับการพัฒนาเมืองในปัจจุบัน ที่เน้นระบบขนส่งมวลชนแบบรางเป็นหลัก ที่ต้องการพื้นที่รองรับของคนเดินเท้าจำนวนมาก

2.5.1 ประเภทของตรอกซอกซอย

จากการทบทวนวรรณกรรม โดยเปรียบซอยเป็นพื้นที่ว่างสาธารณะสำหรับคนเดินเท้า (corridor-space) รวมถึงการลงพื้นที่สำรวจ พื้นที่ซอยในกรุงเทพมหานครเบื้องต้น สามารถสรุปแบ่งประเภทของซอยในเมือง ได้ดังนี้

1) แบ่งประเภทซอยโดยจุดประสงค์การใช้งาน (function)
    a. “ซอย” ในการเป็นถนนคนเดิน (Soi as a walking street) ถนนคนเดินคือการใช้พื้นที่ถนนสำหรับจัดกิจกรรม อาจมีการปิดการจราจรชั่วคราวหรือถาวร เพื่อให้คนเดินเท้าสามารถใช้พื้นที่ถนนในการทำกิจกรรมต่างได้ เช่น เป็นที่จัดงานทางด้านวัฒนธรรม การแสดง ขายสินค้า ขายอาหาร งานพาเหรด เป็นต้น (กาญจน์ นทีวุฒิกุล, 2551 :28)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

b. “ซอย”ในการเป็นถนนเพื่อการสัญจร (Soi as a small street)

-ถนน หมายถึง ทางที่ไว้สำหรับการสัญจรเป็นหลัก โดยอนุญาตให้ทั้งคนและยานพาหนะที่มีเครื่องยนต์ เช่น รถยนต์ รถจักรยานยนต์ เป็นต้น สัญจรผ่านไปได้

-บาทวิถี (footpath) หมายถึง ทางเท้า ที่ทำไว้ให้คนเดิน หมายถึง ทางเดินที่ยกขึ้นเป็นขอบขนานไปกับถนนเท่านั้น

2.5.2 แนวคิด โรจิ (Roji) ประเทศญี่ปุ่น

โรจิ (Roji) ตรอกซอกซอยแคบยาวที่โอบล้อมด้วยบรรยากาศของชายคาบ้าน ร้านค้า บ้านเรือน ตึกแถวสองถึงสามชั้น และวัสดุที่ปูพื้น เป็นสิ่งที่สะท้อนสภาพเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมดั้งเดิมของญี่ปุ่นได้อย่างชัดเจนที่สุด และทำให้ “โรจิ” กลายเป็นเอกลักษณ์ของพื้นที่ที่ช่วยสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนนั้นๆ ซึ่งแตกต่างจากตรอกซอกซอย (alley) โดยทั่วไป ปัจจุบันจำนวนตรอกซอกซอยที่มีลักษณะ “โรจิ”หลงเหลืออยู่น้อย เนื่องด้วยการสร้างอาคารสมัยใหม่ภายใต้ข้อกำหนด กฎหมาย แนวร่นระยะอาคาร ตรอกซอกซอยแบบ “โรจิ” จึงกลายเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์ระดับชุมชนและการใช้ชีวิตที่ควรค่าแก่การรักษาให้คงอยู่

โดยทั่วไปแล้วตรอกซอกซอยที่เรียกว่า “โรจิ” แสดงให้เห็นถึงความสนิทสนมของระดับการใช้งานพื้นที่ ทำให้เกิดความสัมพันธ์ของการใช้งานระหว่างเพื่อนบ้านและเพิ่มโอกาสในการพบปะกันราวกับไม่ใช่พื้นที่สาธารณะ อีกทั้งยังทำหน้าที่เป็นสื่อกลางระหว่างพื้นที่ส่วนบุคคลและพื้นที่สาธารณะ ทำให้พื้นที่ตรอกซอกซอย กลายเป็นพื้นที่ใช้ร่วมกันและเป็นพื้นที่กึ่งสาธารณะในเวลาเดียวกัน เกิดกิจกรรมที่ทำร่วมกับ ช่วยกันดูแลรักษา ปัจจุบันการพัฒนาของเมืองที่พยายามปรับตัวให้สามารถเติบโตไปพร้อมกับลักษณะตรอกซอกซอยดั้งเดิม ทำให้การพัฒนาและความดั้งเดิมสามารถปรับตัวอยู่ร่วมกันได้อย่างลงตัว

ภาพ 5 แสดง Japanese Roji

ที่มา : Winter, 2017

นอกจากนั้น “โรจิ” ยังเสมือนภูมิทัศน์พื้นถิ่นเป็นพื้นที่ของชีวิตประจำวันและการมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคม สภาพแวดล้อมที่ปิดล้อมของตรอกซอกซอยกลายเป็นพื้นที่สำหรับการแบ่งปันความสัมพันธ์ที่คุ้นเคยกับเพื่อนบ้านและชีวิตประจำวัน Nakano และ Hirayama กล่าวว่า โรจิ เป็นสถานที่ที่ปลอดภัยซึ่งปกป้องความรู้สึกและ “รู้สึกเหมือนอยู่บ้าน” โดยอาศัยความคับแคบและความสัมพันธ์มนุษย์ (Nakano and Hirayama, 2006) ด้วยยุคสมัยใหม่ของการใช้ชีวิตในเมืองและรูปแบบการใช้ชีวิตที่เปลี่ยนไปด้วยการรหันเข้าสู่ศูนย์กลางของการใช้ชีวิตในเมืองที่มีคนอยู่มาก การใช้ชีวิตในตรอกซอกซอยจึงเสมือนการย้อนชีวิตแบบดั้งเดิม

แนวคิดโรจิสามารถสรุปได้ดังนี้

1) ความแคบและสภาพแวดล้อมของตรอกซอกซอยแคบๆ ทำให้การรับรู้ของการใช้งานต่างกันได้สัมพันธ์กับพื้นที่รอบข้างมากขึ้น

2) สถาปัตยกรรมที่โอบล้อมทำให้เกิดความรู้สึกดั้งเดิมทั้ง ตัวอาคาร องค์ประกอบอาคาร วัสดุผิวสัมผัส

3) การใช้งานพื้นที่ตรอกซอกซอยเสมือนพื้นที่สาธาณะกลายพื้นที่เป็นกึ่งสาธารณะหรือพื้นที่ส่วนบุคคล

ภาพ 6 แสดงการใช้งานที่แตกต่างกันของโรจิ : Residential, Commercial and Mixed Use

ที่มา : Imai, 2006

2.5.3 แนวคิด มาจิยะ (Machiya) ประเทศญี่ปุ่น

มาจิยะ (Machiya) เรือนค้าขายพื้นถิ่นรูปแบบการอยู่อาศัยแบบดั้งเดิมของประเทศญี่ปุ่นที่แฝงตัวในพื้นที่เมืองที่มีการพัฒนาตามยุคสมัยอย่างต่อเนื่อง โดยแนวคิด มาจิยะ (Machiya) เป็นการอนุรักษ์เชิงพัฒนาอย่างผสมผสานที่พร้อมเติบโตและปรับตัวไปพร้อมกับเมือง ดังนั้น มาจิยะ (Machiya) จึงเป็นคำจำกัดความของการพัฒนาและการรักษาคุณค่าดั้งเดิม

ภาษาอังกฤษที่แปลว่า ทาวเฮาส์ (townhouse) โดยทั่วไปจะประกอบด้วยที่อยู่อาศัยและร้านค้าด้านหน้าติดกับถนน การสำรวจเมืองในประเทศญี่ปุ่นพบว่า มาจิยะ (Machiya) มีความหลากหลายไม่ซ้ำกันในแต่ละบริเวณ หรืออาจจะคล้ายคลึงกันในพื้นที่ที่ไกลออกไป ดังนั้นการพัฒนาที่เกิดขึ้นใหม่ของเมืองญี่ปุ่น จึงอาศัยหลักการออกแบบการพัฒนาของท้องถิ่นและ 'การเจริญเติบโตที่ชาญฉลาด' ที่จะดำเนินการด้วยการต่อเติมให้สมดุลและรักษาคุณค่าของชุมชนประวัติศาสตร์รูปแบบสถาปัตยกรรมและพิธีกรรม โดยสรุปเรือนค้าขายพื้นถิ่น (มาชิยะ) มีลักษณะที่สำคัญคือ

1) ที่ว่างทางสถาปัตยกรรมภายในที่เชื่อมต่อกับภายนอก
2) รูปแบบสถาปัตยกรรมดั้งเดิม
3) การใช้งานพื้นที่
4) การเชื่อมต่อพื้นที่ทั้งภายในและภายนอก
5) ความงาม, วัสดุ และองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม

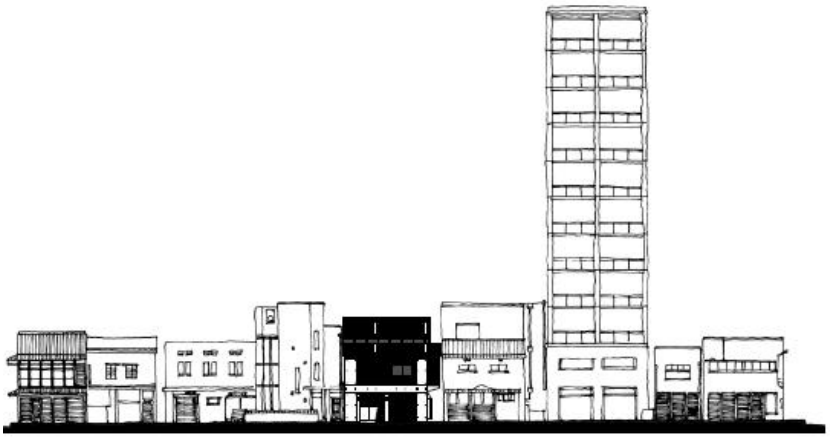

ภาพ 7 แสดงความหลากหลายของเรือนค้าขายพื้นถิ่น (Machiya)
ที่มา : John E. Linam Jr., 1999

2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการศึกษาพบว่างานวิจัยที่เกี่ยวข้องสามารถแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่มคือ กลุ่มที่ 1 การศึกษาการเปลี่ยนแปลงรูปแปลงที่ดินและการถือครองที่ดิน, กลุ่มที่ 2 การศึกษาการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของเมือง และกลุ่มที่ 3 การศึกษาการมิติทางสังคม ประวัติศาสตร์ของชุมชน ดังต่อไปนี้

2.6.1 การศึกษาการเปลี่ยนแปลงรูปที่ดินและการถือครองที่ดิน

1) **การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินในกรุงเทพฯ กรณีศึกษาบริเวณถนนบำรุงเมือง สำราญราษฎร์ เสาชิงช้า** ของนิธิ ลิศนันท์ (2552)

งานวิจัยนี้มีจุดประสงค์บางประการที่สอดคล้องกับการศึกษา คือ ศึกษาพัฒนาการการถือครองที่ดินในประเทศไทย และศึกษาประเด็นการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดิน โดยวิเคราะห์ความสัมพันธ์ภายในที่เกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงระหว่าง 3 องค์ประกอบคือ ผู้ถือครองที่ดินค่าตอบแทนการถือครองที่ดินและรูปแปลงที่ดิน จากนั้นจึงทำการศึกษาถึงระเบียบวิธีวิจัยเพื่อใช้เป็นแนวทางประกอบการศึกษาในครั้งนี้ โดยทำการเก็บข้อมูลจากแผนที่เก่าและโฉนดที่ดินเป็นหลัก ซึ่งผลการศึกษาได้ออกมาเป็นพัฒนาการการเปลี่ยนรูปแปลงที่ดินและสรุปความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นของการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดิน

จากการศึกษางานวิจัยนี้ทำให้ทราบถึงพัฒนาการรูปแปลงที่ดินและผู้ถือครองที่ดินในพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ชั้นนอกซึ่งเป็นงานศึกษาในระดับมหาภาคเพื่อจำแนกรูปแบบ สามารถนำองค์ความรู้จากงานวิจัยนี้ทั้งผลการศึกษาและกระบวนการศึกษาไปต่อยอดในงานศึกษาระดับจุลภาคซึ่งครอบคลุมพื้นที่ชุมชนที่ทำการศึกษา

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

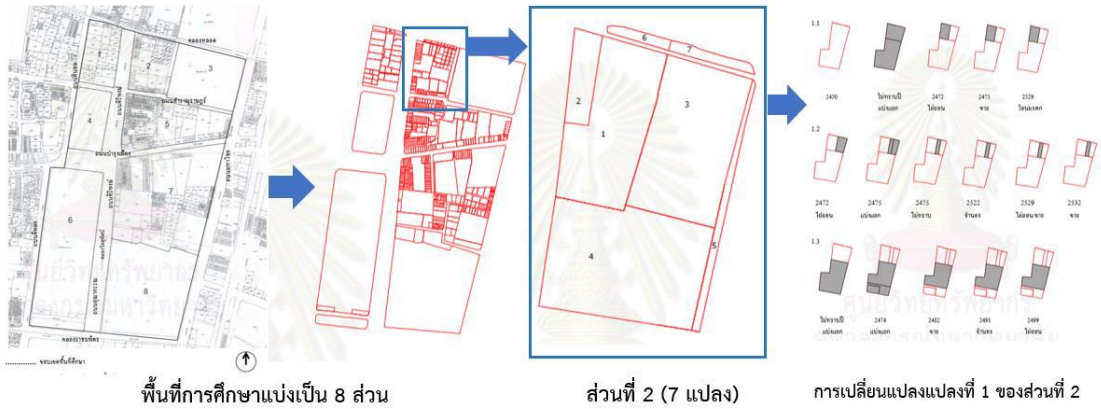

ภาพ 8 ขอบเขตพื้นที่การศึกษาและขั้นตอนการแสดงผลวิเคราะห์

ที่มา : นิธิ ลิศนันท์, 2552

2) **สามแพร่ง สามรูปแบบการแปรร่างของเมือง** ของบัณฑิต จุลาสัย, เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร และวิมลรัตน์ อิสระธรรมนูญ (2546)

การวิเคราะห์องค์ประกอบเมือง และนำเสนอเรื่องผลการวิเคราะห์การแปรร่างเมืองของกรุงเทพฯ โดยพิจารณาจากสัณฐานเมืองบนพื้นฐานของการเปรียบเทียบสภาพของเมืองจากองค์ประกอบที่สำคัญ 3 อย่าง ได้แก่ ทางสัญจร อาคาร และแปลงที่ดินโดยการวิเคราะห์มีทั้งในระดับภาพรวม และวิเคราะห์เฉพาะบริเวณและเฉพาะกลุ่มอาคาร

จากการศึกษางานวิจัยนี้ทำให้พบว่า การแปรร่างเมืองของพื้นที่สามแพร่งซึ่งอยู่พื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ชั้นนอกครอบคลุมพื้นที่ที่ทำการศึกษา ทำให้สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ประเภทดังนี้

-รูปแบบที่ 1 แบบกลุ่มอาคารล้อมรอบพื้นที่ว่าง เกิดมาจากที่ดินเดิม ซึ่งเป็นที่ดินขนาดใหญ่ถูกเปลี่ยนมาเป็นอาคารแถวล้อมรอบพื้นที่สาธารณะ การแปรร่างลักษณะนี้ เป็นต้นแบบของการวางผังในประเทศไทยที่นำรูปแบบมาจากตะวันตก โดยรูปแบบนี้เห็นได้ชัดจากกรณีแพร่งภูธร

-รูปแบบที่ 2 แบบอาคารตามแนวถนน เกิดมาจากการพัฒนาที่ดินเดิมให้เป็นย่านการค้า โดยสร้างอาคารแถวขึ้นตามแนวถนน ค่าเช่าของผู้อยู่อาศัยในตึกแถวด้านหน้าเป็นรายได้ให้กับเจ้าของที่ดินซึ่งอาศัยอยู่ด้านใน การแปรร่างเมืองลักษณะนี้เป็น

การต้นแบบแปรร่างเมืองของตึกแถวในกรุงเทพฯ โดยรูปแบบนี้เห็นได้ชัดจากกรณีแพร่งนรา

-รูปแบบที่ 3 แบบอาคารกระจายทั่วไป เกิดจากการเปลี่ยนแปลงที่ดินขนาดใหญ่ ซึ่งประกอบด้วยกลุ่มอาคารต่างๆ มาเป็นที่ดินแปลงย่อยที่มีผู้ถือครองต่างกัน โดยการสร้างกลุ่มอาคารใหม่ขึ้นในที่ดินเดิมและทำการตัดถนนจากแนวที่ดิน ทางเดิน หรือทางน้ำภายในที่ดิน การแปรร่างแบบนี้สามารถพบเห็นได้ทั่วไปจากการแบ่งแยกที่ดินผืนใหญ่มาเป็นที่ดินผืนเล็กหลายๆ ผืน โดยรูปแบบนี้เห็นได้ชัดจากกรณีแพร่งสรรพศาสตร์

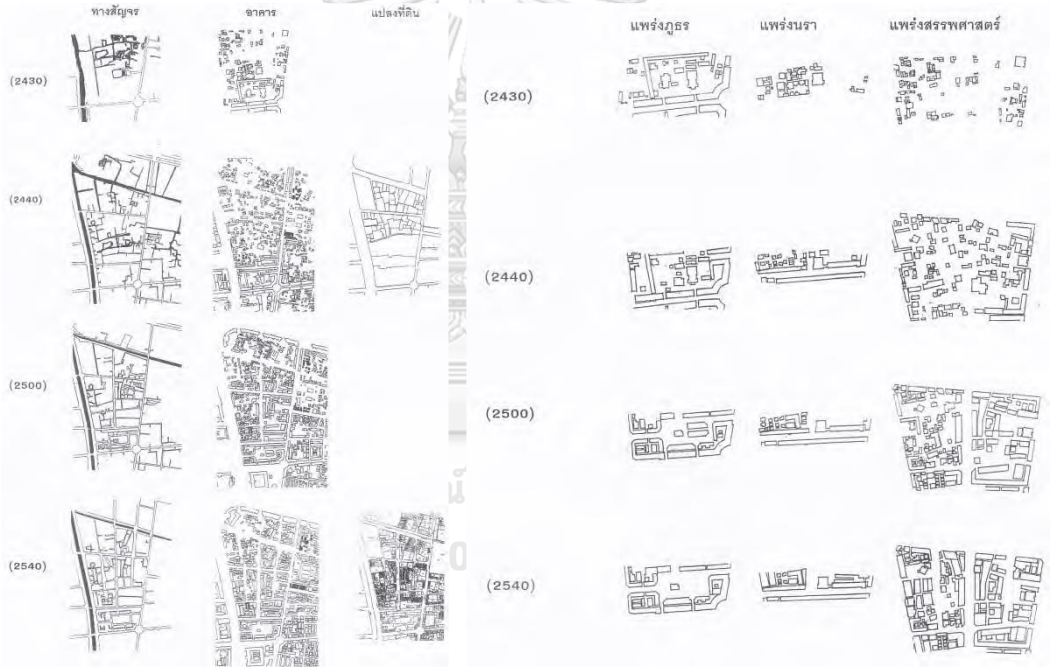

ภาพ 9 ภาพแสดงการแปลงข้อมูลแผนที่แยกตามองค์ประกอบเมืองตามปีต่างๆ

ที่มา : บัณฑิต จุลาสัย. เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจร และวิมลรัตน์ อิสระธรรมนูญ, 2546

2.6.2 การศึกษาการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของเมือง

1) **องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์** ของหม่อมราชวงศ์แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ (2534)

งานวิจัยเรื่อง การวิเคราะห์องค์ประกอบเมืองทางกายภาพในเขตรัตนโกสินทร์ โดยการศึกษาตำแหน่งที่ตั้งและความสัมพันธ์ต่อเนื่องของวัง วัด สถาบันราชการ บ้าน ตลาด คลอง สะพาน และถนน ซึ่งความสัมพันธ์ของประตูเมืองกับชุมชนราษฎรชาวจีนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปจากที่ตั้งเดิม ไปยังที่ใหม่ที่เป็นสวนตั้งอยู่ระหว่างวัดสามปลื้ม (วัดจักรวรรดิราชาวาส) และวัดสำเพ็ง (วัดปทุมคงคาราม) เรียกบริเวณนี้ว่า “สำเพ็ง” ชุมชนชาวจีนกลุ่มนี้เป็นชุมชนใหม่ที่มีอิทธิพลต่อเศรษฐกิจของชาติ ด้วยเหตุนี้จึงน่าจะมีเส้นทางสัญจรทางบกเชื่อมโยงระหว่างชุมชนชั้นในกับชุมชนชาวจีนนี้ผ่านเข้า-ออกทางประตูที่เรียกว่า ประตูสะพานหัน ซึ่งมีสะพานไม้ชักเปิด-ปิดได้ ให้เรือผ่านลำคลองได้โดยสะดวก

ผลการศึกษาพบว่าในเขตกรุงรัตนโกสิทร์ชั้นนอก ตั้งแต่แนวคลองรอบกรุงถึงคลองผดุงกรุงเกษม แม้เนื้อที่บริเวณนี้จะกว้างขวางกว่าพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ชั้นในและชั้นกลางแต่เอกลักษณ์ของบริเวณนี้จะแตกต่างออกไป องค์ประกอบหลักของเมืองในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ เช่น วัด วัง และคลอง จะน้อยลงในพื้นที่เขตชั้นนอกนี้จะเน้นหนักในสาธารณูปโภคและสาธารณูปการ รวมทั้งถนนสายรองและถนนซอยที่แตกแขนงออกไปเป็นโครงข่ายของการคมนาคมทางบกอย่างชัดเจน ส่วนสาธาณูปโภคที่เพิ่งเริ่มมีขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์ล้วนเป็นรูปแบบใหม่ขององค์ประกอบเมืองที่มีสถานที่ทำการเพื่อให้บริการของรัฐให้แก่ประชาชนตามแบบอย่างสากล ส่วนชุมชนพักอาศัยจะเป็นลักษณะของการอยู่อาศัยร่วมกับการประกอบการค้าในรูปของพาณิชย์พักอาศัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ภาพ 10 แสดงองค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสิทร์ชั้นนอกสมัยรัชกาลที่ 9
ที่มา : หม่อมราชวงศ์แน่งน้อย ศักดิ์ศรี, 2534

2) **การศึกษาการเปลี่ยนแปลงเชิงสัณฐานของชุมชนย่านคลองสาน ธนบุรี** ของประภาวดี นิลศิริ (2556)

งานวิจัยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงเชิงสัณฐาน ที่เกิดจากการพัฒนาโครงข่ายคมนาคมทางบกของย่านคลองสาน โดยการศึกษาจากองค์ประกอบเชิงสัณฐาน ได้แก่ โครงข่ายการสัญจร การใช้ประโยชน์ที่ดินและอาคาร ความหนาแน่นของมวลอาคารต่อพื้นที่ว่าง และโครงข่ายการเชื่อมต่อและการจัดวางของหน่วยพื้นที่สาธารณะ ตามช่วงเวลาการเปลี่ยนแปลงการเข้าถึง

จากการศึกษางานวิจัยนี้พบว่ากระบวนการศึกษาและผลการศึกษาสอดคล้องกับการศึกษาในลักษณะเดียวกัน ลักษณะสัณฐานของชุมชนย่านคลองสานนั้นเกิดจากแนวของคลอง คูน้ำ หรือลำประโดง ซึ่งเกิดจากลักษณะเชิงสัณฐานของย่านที่เป็นสัณฐานเกษตรกรรมสวนยกร่อง ทำให้ลักษณะของสัณฐานขนาดเล็กแคบและยาว การเปลี่ยนแปลงเชิงสัณฐานของย่านคลองสานเกิดจากการพัฒนาโครงข่ายคมนาคมทางบก ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินและอาคาร ความหนาแน่นของมวลอาคาร การเปลี่ยนแปลงศูนย์กลางและพื้นที่ปฏิสัมพันธ์ของชุมชน จากเดิมที่อิงกับแนวโครงข่ายคมนาคมทางทางน้ำ เปลี่ยนไป

อ้างอิงกับแนวโครงข่ายคมนาคมทางบกอย่างถนนแทนที่เป็นเส้นทางสัญจรหลัก คลอง คูน้ำจึงถูกถม เปลี่ยนเป็นถนน ศักยภาพในการเข้าถึงต่ำลงจากเดิม เนื่องจากถนนที่ตัดเข้ามานั้นไม่สอดคล้องกับลักษณะสัณฐานเดิมของย่านคลองสาน ทำให้การพัฒนาการคมนาคมทางบกในย่านไม่สามารถเชื่อมโยงพื้นที่ได้อย่างทั่วถึง ทางเดินตรอก ซอยขนาดเล็กจึงกลายเป็นเส้นทางสำคัญในการเชื่อมต่อระหว่างพื้นที่ภายในย่านอย่าง “ทางสะพานยาว”

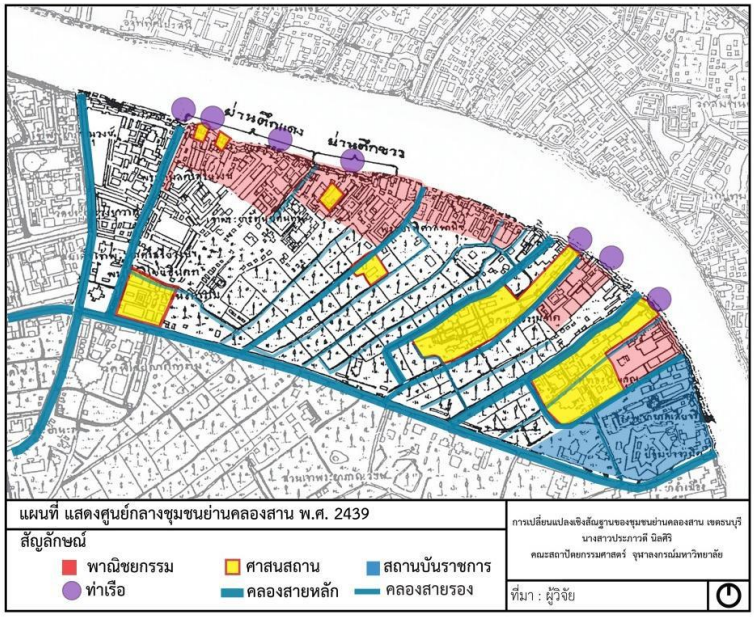

ภาพ 11 แสดงแผนที่สัณฐานของชุมชนย่านคลองสาน พ.ศ. 2439
ที่มา : ประภาวดี นิลศิริ, 2556

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

3) **การศึกษาสัณฐานกระบวนการเปลี่ยนแปลงลักษณะพื้นที่ริมน้ำคลองบางลำพู** ของ ศันสนีย์ ชูโชติถาวร (2555)

งานวิจัยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิวัฒนาการของพื้นที่ริมน้ำบริเวณคลองบางลำพูตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยการจำแนกรูปแบบความสัมพันธ์ของพัฒนาการพื้นที่ริมน้ำกับองค์ประกอบเมืองต่างๆ ได้แก่ การสัญจรทางบก การสัญจรทางน้ำ และที่ดิน โดยใช้การอ้างอิงลักษณะพื้นที่ในอดีตจากแผนที่เก่าและรูปถ่ายเก่าเพื่อสร้างแผนที่การสัญจรและรูปตัดของพื้นที่ริมน้ำบริเวณคลองบางลำพูในอดีตและใช้ข้อมูลจากการลงพื้นที่สำรวจข้อมูลทางกายภาพและแผนที่เพื่อสร้างแผนที่การสัญจรและรูปตัดของพื้นที่ริมน้ำในปัจจุบัน จากนั้นทำการวิเคราะห์เพื่อจำแนก

รูปแบบพื้นที่ริมน้ำออกเป็นรูปแบบต่างๆ โดยการแทนค่าด้วยสัญลักษณ์ และรูปแบบที่ได้ไปหาปัจจัยที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงระหว่างพื้นที่ริมน้ำในอดีตและพื้นที่ริมน้ำในปัจจุบัน เพื่อดูการเปลี่ยนแปลงของสัณฐานพื้นที่ริมน้ำบริเวณคลองบางลำพู

จากการศึกษางานวิจัยนี้ทำให้ทราบถึงพัฒนาของพื้นที่ริมคลองซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องตลอดเวลา โดยพบว่าสามารถแบ่งช่วงเวลาพัฒนาการของพื้นที่ริมน้ำได้เป็น 4 ช่วง กล่าวคือ

ช่วงที่ 1 ช่วงเวลาตั้งแต่ก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์จนถึงช่วงก่อนจะมีการก่อสร้างตลิ่งเพื่อใช้ประโยชน์ในเชิงพาณิชย์

ช่วงที่ 2 ช่วงเวลาที่กรุงเทพฯ เริ่มพัฒนาความเป็นมืองทำให้มีการสร้างตลิ่งเพื่อการใช้ประโยชน์สาธารณะและการพาณิชย์มากขึ้น

ช่วงที่ 3 ช่วงที่กรุงเทพฯ มีลักษณะใกล้เคียงกับปัจจุบัน พื้นที่ตลิ่งริมน้ำถูกก่อสร้างให้คงทนถาวรโดยผู้ที่อยู่อาศัยในพื้นที่

ช่วงที่ 4 เป็นช่วงหลังจากมีการสร้างตลิ่งริมน้ำถาวรที่มีรูปแบบใกล้เคียงกันโดยราชการ

ตาราง 1 สรุปการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ริมน้ำบริเวณคลองบางลำพู

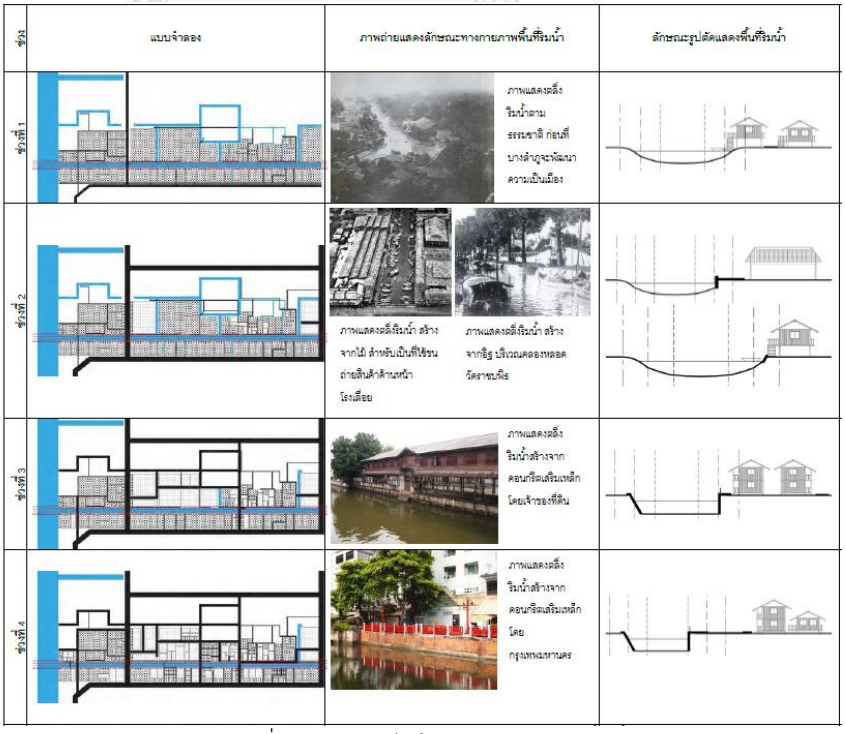

ที่มา : ศันสนีย์ ชูโชติถาวร, 2555

2.6.3 การศึกษาการมิติทางสังคม ประวัติศาสตร์ของชุมชน

1) เอกลักษณ์และความหมายเรื่องถิ่นในย่านชุมชนคลองโอ่งอ่าง-สะพานหัน ของ กนกวรรณ หิรัญรัตน์ (2547)

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาเอกลักษณ์และความหมายเรื่องถิ่นในย่านชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน โดยอาศัยการศึกษาภาคสนามจากการสังเกต สัมภาษณ์และวิเคราะห์ข้อมูลตามหลักมโนทัศน์ แนวคิด ปรัชญาปรากฏการณ์ศาสตร์และทฤษฎีจิตวิทยาสถาปัตยกรรม เพื่อทราบถึงเอกลักษณ์และความหมายของย่านจากชีวิตครอบครัว โดยเลือกครอบครัวกรณีศึกษา เป็นครอบครัวต้นเรื่องและครอบครัวสานเรื่องเป็นโยงใยของครอบครัว นำไปสู่การวิเคราะห์เป็นความหมายของ “ทางแห่งชีวิต” และสุดท้ายวิเคราะห์เป็น “ถิ่นแห่งชีวิต” ที่มีความหมายปรากฏขึ้นในการศึกษา ได้แก่ “ถิ่นโยงใยครอบครัว-โยงใยชีวิต” “ถิ่นเพื่อนบ้านผูกพัน” “ถิ่นชุมชนปฏิสันถาร” “ถิ่นเทศกาลงานฉลอง” และ “ถิ่นแห่งมงคลวัฒนธรรม”

จากการศึกษางานวิจัยนี้ทำให้ทราบถึงมิติทางสังคมของชุมชนที่มีความสัมพันธ์และโยงใยกันทั้งในการดำรงชีวิตและการใช้งานพื้นที่ชุมชนที่มีความหมายทั้งพื้นที่ส่วนบุคคล พื้นที่กึ่งสาธารณะ และพื้นที่สาธารณะ ซึ่งแต่ละพื้นที่ในแต่ละบริเวณซ้อนเร้นกิจกรรมของชุมชนและวิถีชีวิตของผู้คนภายในชุมชน อีกทั้งสิ่งเหล่านั้นยังส่งผลต่อองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

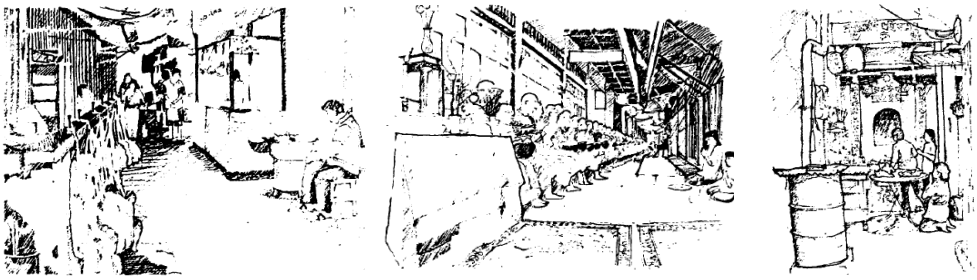

ภาพ 12 การใช้พื้นที่ ตรอกซอยซอย ที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ของการใช้พื้นที่ชุมชน
ที่มา : กนกวรรณ หิรัญรัตน์, 2547

จากการศึกษางานวิจัยและทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องพบว่างานวิจัยในอดีตที่ผ่านมาส่วนใหญ่มีลักษณะ ดังต่อไปนี้

1. การศึกษาการเปลี่ยนแปลงที่ดินในพื้นที่เกาะรัตนโกสิทร์ ส่วนมากเป็นการศึกษาในระดับมหภาคโดยมองภาพรวมของพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ชั้นนอก ชั้นกลาง และชั้นในเท่านั้น ส่งผลให้ไม่ได้มีการศึกษาไปถึงระดับจุลภาคหรือโครงสร้างภายในชุมชนระดับจุลภาค

2. การศึกษาพื้นที่ริมน้ำส่วนมากเป็นการศึกษาในบริบทของชุมชนชาวไทย ส่งผลให้มีงานวิจัยน้อยชิ้นที่ทำการศึกษาชุมชนริมน้ำในบริบทของชุมชนชาวจีน ที่มีการเปลี่ยนแปลงที่แตกต่างกันตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

3. การศึกษาการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันมีการศึกษามิติทางสังคมและอาคารสถาปัตยกรรม ยังไม่มีการศึกษาองค์ประกอบทางกายภาพซึ่งเป็นลักษณะภาพรวมของชุมชน

4. งานวิจัยส่วนมากเป็นการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงสองมิติหรือสามมิติอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้มีงานวิจัยน้อยชิ้นที่ครอบคลุมข้อมูลระดับจุลภาคที่ครอบคลุมทั้งข้อมูลเชิงสองมิติและสามมิติ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บทที่ 3 พื้นที่กรณีศึกษา องค์ประกอบทางกายภาพ และการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชน

3.1 บริบทของพื้นที่ศึกษา

3.1.1 ที่ตั้งและอาณาเขต

ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน แขวงจักรวรรดิ เขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร ตั้งอยู่บริเวณพื้นที่ชั้นนอกของเกาะรัตนโกสินทร์ กรุงเทพมหานครหรือทางด้านทิศใต้ของพระบรมมหาราชวังปัจจุบัน โดยมีอาณาเขตดังนี้

ทิศเหนือ ติดกับ ถนนเยาวราชและแนวคลองโอ่งอ่าง-บางลำพู

ทิศตะวันออก ติดกับ ถนนจักรวรรดิ

ทิศใต้ ติดกับ ซอยบพิตรพิมุข

ทิศตะวันตก ติดกับ แนวคลองโอ่งอ่าง-บางลำพู

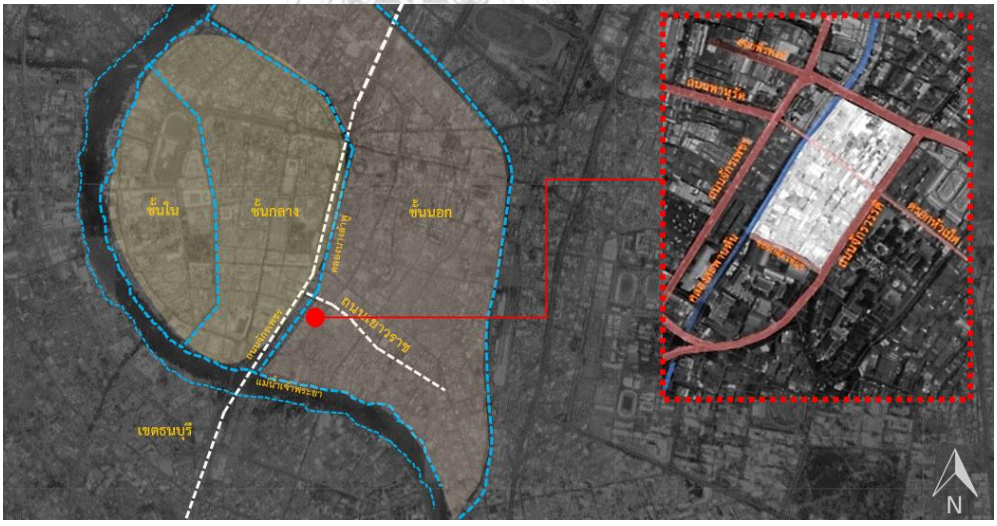

ภาพ 13 ตำแหน่งที่ตั้งชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันในแผนที่กรุงเทพมหานคร

ที่มา : ผู้วิจัย

พื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน เป็นพื้นที่ส่วนหนึ่งของพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ชั้นนอก โดยพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ประกอบด้วย

1) พื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ชั้นใน บริเวณที่อยู่ภายในริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาด้านพระบรมมหาราชวังไปจนถึงคลองคูเมืองเดิม ซึ่งเป็นคลองที่ขุดขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี มีปากคลองตลาดเป็นปากคลองอีกด้านหนึ่ง ส่วนอีกด้านอยู่ที่เชิงสะพานพระปิ่นเกล้าฯ
2) พื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ชั้นกลาง มีอาณาเขตเริ่มตั้งแต่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาด้านเหนือ และด้านใต้คลองคูเมืองเดิมไปจนจดคลองรอบกรุงหรือคลองบางลำพู ซึ่งเริ่มต้นที่ป้อมพระสุเมรุ และไปสิ้นสุดที่คลองโอ่งอ่างตรงวัดเลียบ ตลอดเส้นทางของคลองนี้จะมีการสร้างกำแพงเมือง และป้อมปราการขึ้น 14 แห่ง ซึ่งปัจจุบันเหลือแค่ 2 ป้อม คือ ป้อมพระสุเมรุ และป้อมมหากาฬ
3) พื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ชั้นนอก คือพื้นที่ที่อยู่ภายในคลองผดุงกรุงเกษมที่ขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 เพื่อขยายพื้นที่ของกรุงเทพฯออกไป โดยจะเริ่มตั้งแต่เทเวศน์ไปด้านหนึ่ง และไปออกที่แม่น้ำเจ้าพระยาอีกด้านหนึ่งที่ท่าน้ำสี่พระยา

3.1.2 การแบ่งเขตปกครองและเส้นทางคมนาคม

ชุมชนพื้นที่ศึกษาแบ่งออกเป็นสองชุมชน ได้แก่

1) ชุมชนคลองโอ่งอ่าง ตั้งอยู่ในเขตสัมพันธวงศ์ ซึ่งเป็นชุมชนประเภทเมืองประกาศเป็นชุมชนที่จัดตั้งตามระเบียบกรุงเทพมหานครเมื่อปี พ.ศ.2538
2) ชุมชนสะพานหัน ตั้งอยู่ในเขตสัมพันธวงศ์ ซึ่งเป็นชุมชนประเภทเมืองประกาศเป็นชุมชนที่จัดตั้งตามระเบียบกรุงเทพมหานครเมื่อปี พ.ศ. 2536

ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันตั้งอยู่ในการปกครองเขตสัมพันธวงศ์ มีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 1.416 ตร.กม. ประกอบด้วยเส้นทางคมนาคมหลัก 5 สายหลักที่มีความสำคัญ ได้แก่ ถนนเจริญกรุง, ถนนเยาวราช, ถนนทรงวาด, ถนนจักรวรรดิ และถนนราชวงศ์ และเส้นทางคมนาคมสายรองอีก 16 สาย ได้แก่ ถนนพระราม 4, ถนนบริพัตร, ถนนมหาจักร, ถนนมังกร, ถนนเยาวพานิช, ถนนแปลงนา, ถนนผดุงด้าว(ถนนเท็กซัส), ถนนพาดสาย, ถนนทรงสวัสดิ์, ถนนลำพูนไชย, ถนนมิตรภาพไทย-จีน(ตรีมิตร), ถนนข้าวหลาม, ซอยเจริญกรุง 12 (บำรุงรัฐ), ตรอกอิสรานุภาพ, ถนนเจริญเสริมสินค้า,

ถนนวานิช 1 (สำเพ็ง) และการคมนาคมทางน้ำที่สำคัญอย่างแม่น้ำเจ้าพระยา มีท่าเทียบเรือ 7 ท่า อาทิเช่น ท่าราชวงศ์ และท่าขนส่งสินค้าอีก 6 ท่า (สัทธานนท์, 2547)

เขตสัมพันธวงศ์อยู่ภายใต้การควบคุมของข้อบัญญัติกรุงเทพมหานคร ซึ่งได้มีการกำหนดเงื่อนไขข้อจำกัดของสิ่งปลูกสร้างภายในขอบเขตที่กำหนดตามข้อบัญญัติต่างๆ โดยขอบเขตของพื้นที่ศึกษาถูกจัดอยู่ในกลุ่ม “บริเวณที่ 2” มีขอบเขตพื้นที่ๆ ถูกกำหนดไว้ตามประกาศในข้อบัญญัติ ไว้ดังนี้

ทิศเหนือ	จรดแนวกึ่งกลางคลองมหานาค
ทิศตะวันออก	จรดแนวกึ่งกลางคลองผดุงกรุงเกษม
ทิศตะวันตก	จรดกึ่งกลางแนวคลองโอ่งอ่าง
ทิศใต้	จรดแนวขนานซึ่งห่างจากริมแม่น้ำเจ้าพระยาออกไปทางทิศเหนือ 45 เมตร

โดยมีการจำกัดเพดานความสูงของยอดอาคารไม่เกิน 37 เมตร (ราชกิจจานุเบกษา, 2542) ขณะที่พื้นที่บริเวณที่ 1 จำกัดความสูงไม่เกิน 20 เมตร และพื้นที่บริเวณที่ 3 สูงสุดไม่เกิน 16 เมตร

ภาพ 14 แผนที่แสดงขอบเขตการปกครองเขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร

ที่มา : สำนักผังเมือง กรุงเทพฯ, 2563

ภาพ 15 ตำแหน่งที่ตั้งชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันในแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ
ที่มา : Google Earth, 2563

3.1.3 การใช้ประโยชน์ที่ดิน

การตั้งถิ่นฐานของประชาชนในสมัยก่อนจะตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณริมน้ำ เนื่องจากเส้นทางคมนาคมทางน้ำนั้นเป็นเส้นทางสายหลัก ซึ่งจะเห็นได้ว่าสมัยก่อนมีการขุดคลองสาขาย่อยเชื่อมต่อเส้นทางจำนวนมาก เมื่อชุมชนขยายตัวลึกเข้าไปในพื้นดิน เส้นทางคมนาคมทางบกจึงเริ่มมีความสำคัญเพิ่มมากขึ้น ทำให้ลักษณะชุมชนมีความเปลี่ยนแปลงไป จากการที่มีการตั้งถิ่นฐานริมน้ำ ก็ย้ายมาเป็นอยู่ริมถนน การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้ที่ดินเพื่อการการพาณิชยกรรมที่สำคัญ ในสมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2434) คือการสร้างถนนเยาวราชแทรกระหว่างถนนเจริญกรุงและถนนสำเพ็ง การตัดถนนทำให้ได้มีการสร้างอาคารบ้านเรือนและร้านค้าเรียงรายกันตามแนวยาวของสองฟากถนนเรียกว่า “ตึกแถว”

ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน ส่วนมากมีการใช้ที่ดินแบบผสมระหว่างการใช้ที่ดินเพื่อการพาณิชยกรรมและเพื่อการอยู่อาศัย เป็นย่านที่มีกิจกรรมต่อเนื่องกับย่านพาหุรัด ในอดีตการค้าขายย่านชุมชนประกอบด้วย ร้านขายผ้าผืน ผ้าลูกไม้ ผ้าญี่ปุ่น ไหม พรม ผ้าต่างประเทศต่างๆ เครื่องแก้ว กะละมัง หมวกสาน โคมญี่ปุ่น เป็นต้น (นิราศชมตลาด

สำเพ็ง) ปัจจุบันยังคงดำเนินกิจกรรมดังกล่าวอยู่ มีการขายของชำร่วย ซึ่งเป็นการดำเนินกิจกรรมที่ต่อเนื่องจากพาหุรัด ส่วนย่านชุมชนที่ไม่ได้แตกต่างไปจากเดิม โดยมีการค้าขายสินค้าประเภทผลไม้สดและแห้ง ยาจีน ยาสมุนไพร เป็นต้น

การใช้ประโยชน์ที่ดินฯ บังคับตามผังเมืองรวมกรุงเทพมหานคร พ.ศ.2556 ของเขตสัมพันธวงศ์เป็นการใช้ที่ดินอยู่ในเขตพื้นที่สีแดงคือ ที่ดินประเภทพาณิชยกรรม ให้เป็นที่ประเภท พ.3-22 โดยที่ดินประเภท พ. 1 ถึง พ. 5 มีรายละเอียดดังนี้

- ที่ดินประเภท พ. 1 เพื่อให้ใช้ประโยชน์เป็นศูนย์พาณิชยกรรมของชุมชนเพื่อกระจายกิจกรรมการค้าและการบริการที่อำนวยความสะดวกต่อการดำรงชีวิตประจำวันของประชาชนที่อยู่อาศัยในบริเวณชานเมือง
- ที่ดินประเภท พ. 2 เพื่อให้ใช้ประโยชน์เป็นศูนย์ชุมชนชานเมืองเพื่อส่งเสริมความเป็นศูนย์กลางทางธุรกิจการค้าการบริการและนันทนาการที่จะก่อให้เกิดความสมดุลระหว่างที่อยู่อาศัยและแหล่งงานของประชาชนที่อยู่อาศัยบริเวณชานเมือง
- ที่ดินประเภท พ. 3 เพื่อให้ใช้ประโยชน์เป็นศูนย์พาณิชยกรรมของเมือง เพื่อรองรับการประกอบกิจกรรมทางธุรกิจการค้าการบริการและนันทนาการที่ให้บริการแก่ประชาชนโดยทั่วไป
- ที่ดินประเภท พ. 4 เพื่อให้ใช้ประโยชน์เป็นศูนย์พาณิชยกรรมรอง เพื่อส่งเสริมความเป็นศูนย์กลางทางธุรกิจการค้าการบริการและนันทนาการในบริเวณโดยรอบเขตการให้บริการของระบบขนส่งมวลชน
- ที่ดินประเภท พ. 5 เพื่อให้ใช้ประโยชน์เป็นศูนย์พาณิชยกรรมหลัก เพื่อส่งเสริมความเป็นศูนย์กลางทางธุรกิจการค้าการบริการนันทนาการและการท่องเที่ยวในระดับภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

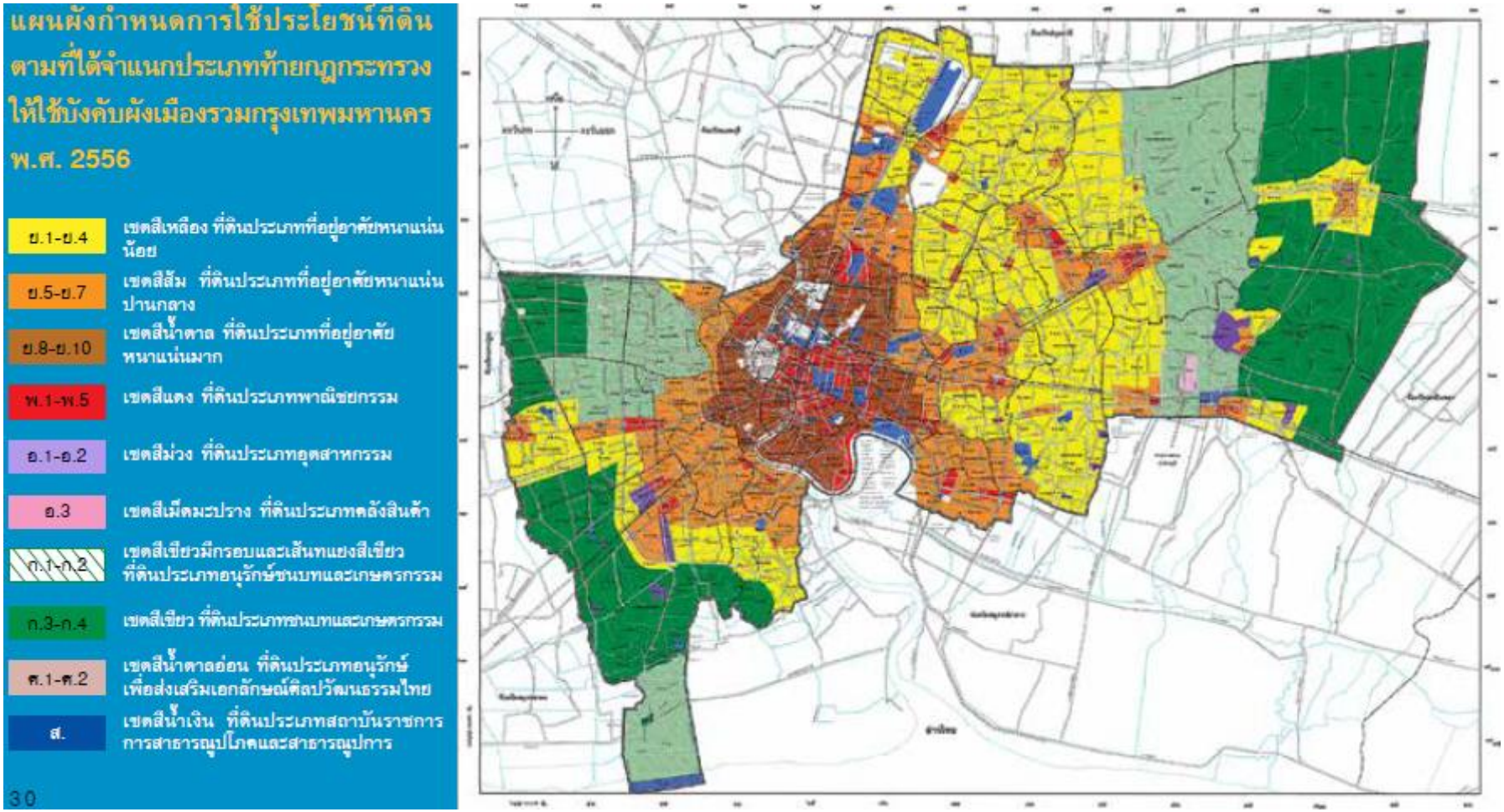

ภาพ 16 การใช้ประโยชน์ที่ดินกรุงเทพมหานครปี 2556

ที่มา : ผังเมืองกรุงเทพฯ, 2563

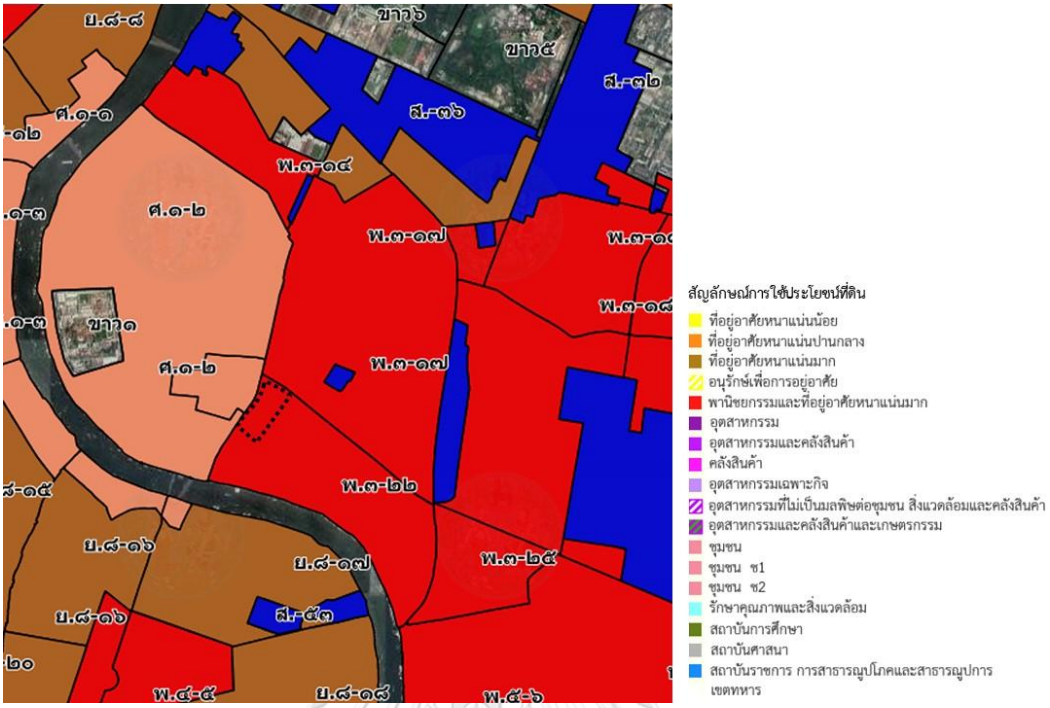

ภาพ 17 แสดงผังการใช้ประโยชน์ที่ดินของกรุงเทพมหานคร

ที่มา : กรมที่ดิน, 2563

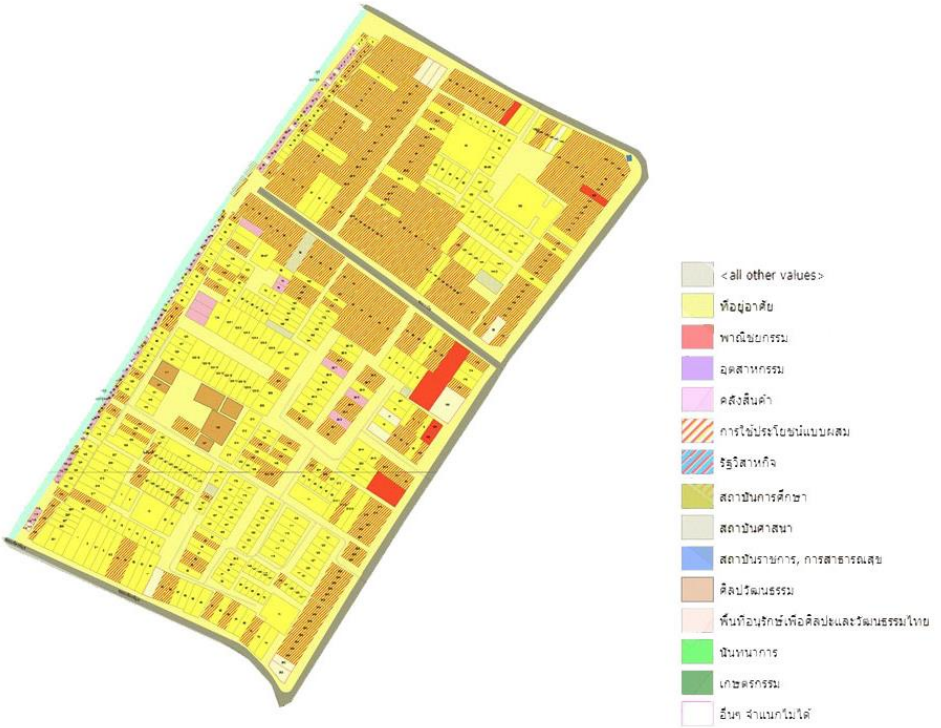

ภาพ 18 การใช้งานอาคารสำรวจปี 2556 โดยสำนักงานผังเมือง กรุงเทพฯ

ที่มา : ระบบสารสนเทศ บนระบบเครือข่าย สำนักงานผังเมือง กรุงเทพมหานคร, 2563

3.1.3 ประวัติความเป็นมาโดยสังเขป

3.1.3.1 ประวัติศาสตร์ชุมชนจีนในกรุงเทพมหานคร

ชุมชนจีนสมัยธนบุรี ชาวจีนบางส่วนได้อพยพตามสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมายังกรุงธนบุรี และตั้งบ้านเรือนอยู่บริเวณคลองบางกอกใหญ่ ตรงบริเวณกุฎีจีนซึ่งเป็นชุมชนจีนเชื้อสายฮกเกี้ยนเป็นส่วนมาก ในขณะที่ชุมชนจีนบริเวณท่าเตียน (ฝั่งพระนครปัจจุบัน) เป็นชุมชนจีนแต้จิ๋วที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ดั้งเดิมเป็นชุมชนขนาดใหญ่

ชุมชนจีนสมัยรัชกาลที่ 1 ชุมชนจีนซึ่งเป็นชุมชนขนาดใหญ่บริเวณท่าเตียน (พระนครปัจจุบัน) เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวัง โดยเลือกสร้างระหว่างวัดสลักและวัดโพธาราม (พระบรมมหาราชวังปัจจุบัน) จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายชุมชนจีนไปอยู่นอกกำแพงเมืองเพื่อใช้ที่เดิมก่อสร้างพระบรมมหาราชวัง[1]

ชุมชนจีนสมัยรัชกาลที่ 1-4 ชุมชนจีนขยายตัวเป็นวงกว้างล้นจากแนวขอบเขตที่กำหนดให้ในสมัยแรกเริ่มของการตั้งถิ่นฐานคือ ล้นจากแนวคลองวัดสามเปลี้มถึงแนวคูคลองรอบกรุง และล้นจากแนวคลองวัดสำเพ็งขยายออกถึงตลาดน้อย พื้นที่สำเพ็งกลายเป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญทางด้านเศรษฐกิจ มีชุมชนจีนนอกกำแพงเมืองเป็นผู้ควบคุมเศรษฐกิจของไทยในขณะนั้น โดยมีการค้าสำเภากับจีนเป็นอันมาก

ชุมชนจีนสมัยรัชกาลที่ 4-6 ชุมชนจีนขยายขอบเขตอย่างต่อเนื่องด้วยความหนาแน่นของการอยู่อาศัยและการพัฒนาบ้านเมืองตามรูปแบบตะวันตก การตัดถนน การสร้างตึกแถวริมถนนเพื่อประกอบการค้าขาย พาณิชยกรรม บางบริเวณเปลี่ยนมาจากวังบ้านขุนนาง คหบดี หรือแม้แต่วัดเพื่อรองรับการใช้งานรูปแบบใหม่

ชุมชนจีนสมัยรัชกาลที่ 6-ปัจจุบัน ชุมชนจีนกระจายอยู่ทุกพื้นที่ของกรุงเทพมหานครขณะที่ย่านเยาวราช-สำเพ็ง กลายเป็นจุดเริ่มต้นที่เป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญของชุมชนจีนและเป็นศูนย์กลางของแหล่งเศรษฐกิจ สังคม รวมถึงแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน

---

[1] แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ. องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

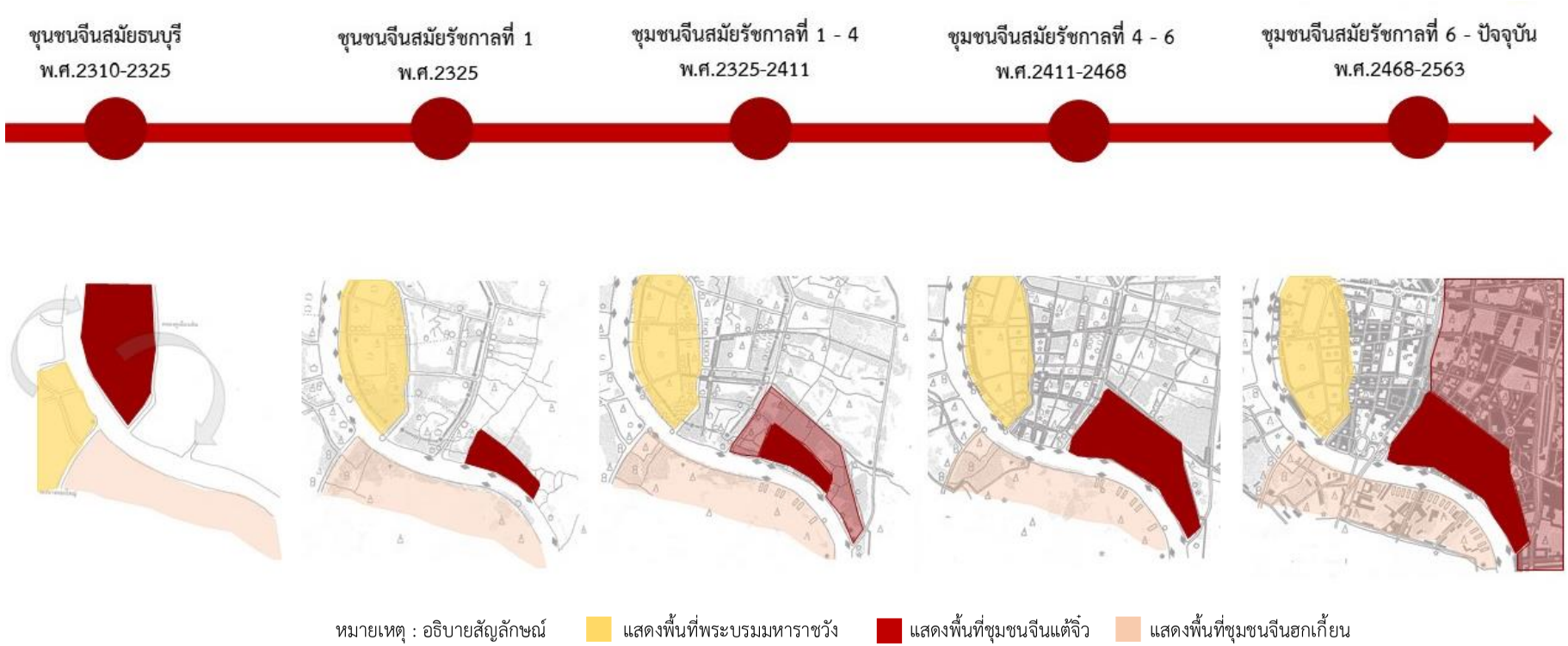

ภาพ 19 แผนที่การตั้งถิ่นฐานของชุมชนจีนในกรุงเทพมหานครตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ที่มา : ผู้วิจัย

3.1.3.2 ประวัติศาสตร์ย่านเยาวราช-สำเพ็ง

ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันเป็นส่วนหนึ่งของย่านเยาวราช-สำเพ็ง ที่มีประวัติศาสตร์และบทบาทสำคัญต่อกรุงรัตนโกสินทร์มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ดังนั้นก่อนที่จะศึกษาเรื่องราวประวัติศาสตร์ของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน จำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องทราบในประวัติศาสตร์ย่านเยาวราช-สำเพ็ง ทั้งในแง่ความสำคัญต่อกรุงรัตนโกสินทร์ การตั้งถิ่นฐาน การดำรงชีวิตตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เพื่อนำสู่การศึกษาประวัติศาสตร์ย่านย่อยในลำดับถัดไป

ลักษณะทางกายภาพของย่านเยาวราช-สำเพ็งในระยะแรก คือ เป็นส่วนที่มีคลองขวาง 2 คลอง คือ คลองเหนือวัดสำเพ็งและคลองวัดสามปลื้ม ทำให้พื้นที่แบ่งออกเป็น 3 ตอน ชาวจีนที่เข้ามาอยู่ได้สร้างที่อยู่อาศัยซึ่งใช้เป็นร้านค้าขายของด้วย โดยใช้คลองรอบกรุง คลองใต้วัดสามปลื้ม และคลองเหนือวัดสำเพ็ง เป็นเส้นทางขนส่งสินค้าและเดินทาง หลังจากที่ชาวจีนแต้จิ๋วเข้ามาตั้งหลักแหล่งในสำเพ็ง ดังกล่าวมาแล้วก็มีชาวจีนอพยพเข้ามาเรื่อย ด้วยสาเหตุทางการเมืองและเศรษฐกิจภายในของจีนเอง (Skinner, 1957 : 21 ; Mitchison, 1961 :16) ประกอบกับปัจจัยอื่นๆ ทางด้านการเมืองไทยสำคัญคือ เหตุจูงใจจากความอุดมสมบูรณ์ของบ้านเมืองซึ่งทำให้เกิดลู่ทางในการทำมาหากิน นโยบายทางเศรษฐกิจของไทย ความปลอดภัยของสถานการณ์บ้านเมือง และสภาพสังคมเอื้อต่อการปรับตัวของชาวจีนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทย (Duke and Bunnag, 1986 :5) เนื่องด้วยความหนาแน่นของการอยู่อาศัยตั้งแต่ช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่ไม่เพียงพอสำหรับการใช้งาน ทำให้ชุมชนจีนขยายตัวออกจากพื้นที่ที่กำหนดให้จากเหนือคลองวัดสำเพ็งเข้าสู่ตลาดน้อยและเหนือคลองวัดสามปลื้มเข้าสู่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

3.1.3.3 ประวัติศาสตร์ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

ชื่อที่เรียกขานว่า “ตำบลท้องที่สพานหันสำเพ็ง”(ปิยนาถ บุนนาถ, 2535) ในสมัยรัชกาลที่ 5 และชื่อ “ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน” ในยุคปัจจุบัน แสดงให้เห็นถึงความสำคัญและความสัมพันธ์กับสำเพ็งและคลองโอ่งอ่าง ซึ่งทั้งสองต่างก็เป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ของการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ และแม้ว่าบทบาทและความสำคัญของทั้งคลองโอ่งอ่างและสะพานหันจะเปลี่ยนแปลงไป ชื่อของย่านนี้ก็ยังคงเป็นที่รู้จักในฐานะเป็นย่านการค้าสำคัญของกรุงเทพฯ สำหรับผู้คนภายนอกที่เข้ามาจับจ่ายซื้อสินค้า ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน รวมถึงการเป็นทั้งย่านที่อยู่อาศัยและย่านค้าขายของคนไทยเชื้อสายจีนที่มีถิ่นกำเนิดในย่านนี้

ภาพ 20 สะพานหันสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2453
ที่มา : กาญจนาคพันธุ์, 2545

จากความสำคัญของสะพานหันที่เป็นส่วนหนึ่งของการเป็น “ประตู” เข้าสู่สำเพ็งในอดีต หรือถือเป็น “สะพาน” เชื่อมพื้นที่ชั้นในพระนครออกสู่ชั้นนอกพระนคร เข้าสู่ย่านสำเพ็งที่เป็นถิ่นชุมชนชาวจีนของคนไทยตั้งแต่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว ความสำคัญและบทบาทของสะพานหันยังปรากฏในรูปแบบที่สะพานหันมีการสร้างด้วยรูปแบบและโครงสร้างที่เป็นจดจำจากภาพเก่าที่หลงเหลืออยู่จนถึงปัจจุบัน โดย “ร.ศ. 129 เท่ากับ พ.ศ 2453 จึงอนุมานได้กว้างๆว่า ภาพ

สะพานหันนี้ถ่ายเมื่อปลาย ร.5 ราว พ.ศ. 2453 (หรือหากถ่ายก่อนนั้นก็คงไม่กี่ปี) ในภาพสะท้อนเห็นตัวสะพาน (ซึ่งหันไม่ได้) มีรูปแบบแปลกตา คือมีห้องขายของมุงหลังคาซ้อนๆ ลดหลั่นกันลงไปไม่เหมือนที่ใด”(เอนก นาวิกมูล, 2541)

ภาพ 21 ประตูสะพานหันในสมัยที่เปลี่ยนเป็นทรงประตูยอด
ที่มา : สุดารา สุจฉายา, 2558

ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน มีความเป็นพลวัตในการปรับเปลี่ยนการใช้งาน มีการใช้งานเชิงพาณิชย์เสียส่วนใหญ่ บางประเภทถูกฟื้นฟูและกลายมาเป็นอาคารอนุรักษ์ และเมื่อวันที่ 20 ตุลาคม พ.ศ. 2558 เกิดปรับปรุงพื้นที่ริมคลองครั้งใหญ่ เพื่อจัดการพื้นที่และเวนคืนที่ที่ถูกรุกล้ำจากแม่ค้าแผงลอย ปรับเปลี่ยนเป็นทางเดินเท้าริมคลองสาธาณะรองรับการใช้งานของชุมชนและรองรับการท่องเที่ยวในปัจจุบัน

ภาพ 22 ชุมชนสะพานหันหลังการปรับเปลี่ยนพื้นที่ริมคลองปี พ.ศ. 2558

ที่มา : http://www.dailynews.co.th/bangkok/355505, 2563

ตาราง 2 ตารางสรุปข้อมูลประวัติศาสตร์ชุมชนจีนในกรุงเทพมหานคร

ช่วงเวลา / พื้นที่	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4	รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6	รัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน
ชุมชนจีนใน กรุงเทพมหานคร	-ขอบเขตชุมชนตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มถึงคลองวัดสามเพ็ง	-อยู่อาศัยหนาแน่นล้นจากแนวที่กำหนด	-พัฒนาพื้นที่ทางตั้ง
ย่านเยาวราช-สำเพ็ง	-อยู่อาศัยหนาแน่นตลอดแนวถนนสำเพ็ง	-พัฒนาเส้นทางสัญจรทางบกตัดถนนใหม่	-อัตลักษณ์ย่านเยาวราช-สำเพ็ง
ชุมชนคลองโอ่งอ่าง และ ชุมชนสะพานหัน	-ตรอก -ประตูเมือง -สะพานหัน -บ้านเจ้านายหรือคหบดี	-ตัดถนนตามแนวคลองเดิม -ตึกแถว 1-2 ชั้น	-ระบบรถไฟฟ้าใต้ดิน -ตึกแถว 5-7 ชั้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

3.1.3.4 องค์ประกอบสำคัญของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

จากการทบทวนวรรณกรรมและสำรวจภาคสนามเบื้องต้น พบว่าองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันประกอบด้วย

1) **แม่น้ำเจ้าพระยา** เป็นแม่น้ำสายหลักของกรุงเทพฯ เกิดจากการรวมและบรรจบกันของแม่น้ำทั้ง 4 สายที่จังหวัดนครสวรรค์ได้แก่ แม่น้ำปิง แม่น้ำวัง แม่น้ำยม และแม่น้ำน่าน แม่น้ำเจ้าพระยาอยู่คู่กับกรุงเทพมหานครมาตั้งแต่อดีตถือว่าเป็นส่วนหนึ่งที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของชาวกรุงเทพฯ ทุกยุคทุกสมัยในการใช้ชีวิตของชาวกรุงเทพฯ ไม่ว่าจะเป็นเส้นทางสัญจรคมนาคมและวิถีชีวิต ใช้ทำการเกษตร เลี้ยงสัตว์และการประมงซึ่งจากสิ่งนี้สามารถสื่อได้ถึงวิถีชีวิตของชาวกรุงเทพฯ ที่มีความสัมพันธ์กับแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งใช้เป็นเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมโยงคลองสาขาของเมืองทั้งคลองที่ขุดขึ้นใหม่และคูคลองตามธรรมชาติอย่าง แนวคลองโอ่งอ่างซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคลองรอบกรุงที่ขุดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 มีความหนาแน่นของการใช้งานเพื่อการสัญจรและการอยู่อาศัยตลอดแนวคลอง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

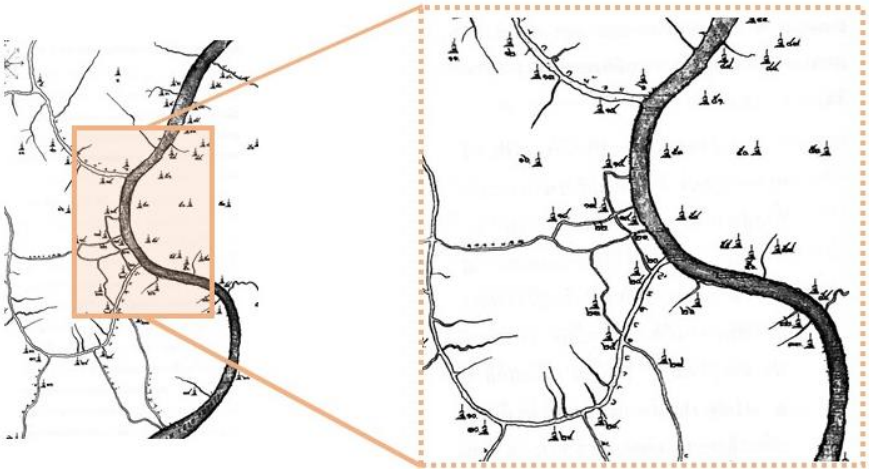

ภาพ 23 แสดงความสำคัญแม่น้ำเจ้าพระยาในแผนที่ประวัติศาสตร์

ที่มา : พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, 2544

2) **คลองโอ่งอ่าง** ส่วนหนึ่งของคลองรอบกรุงที่ต่อจากคลองบางลำพู ปลายคลองไปออกแม่น้ำเจ้าพระยาใกล้วัดบพิตรพิมุข เป็นเส้นแบ่งเขตระหว่างเขตพระนครกับเขตสัมพันธวงศ์ กรุงเทพมหานคร ที่เรียกว่า "คลองโอ่งอ่าง" เพราะเคยเป็นแหล่งค้าขายเครื่องดินเผาของชาวมอญและชาวจีน การที่เรียกชื่อแตกต่างกันมีมาตั้งแต่สมัยไหนนั้นไม่สามารถค้นหลักฐานได้ จากหนังสือเก่าซึ่งพิมพ์ในสมัยรัชกาลที่ 5 ก็มีการเรียกชื่อคลองโอ่งอ่างกับคลองบางลำพูแล้ว เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2525 คณะรัฐมนตรีมีมติเมื่อวันที่ 7 ธันวาคม พ.ศ. 2525 ให้เรียกชื่อคลองนี้ให้ถูกต้องว่า "คลองรอบกรุง" ตลอดทั้งสาย คลองโอ่งอ่างกลายเป็นแนวคลองที่สำคัญ มีการสร้างวัง บ้านเจ้านายและเป็นจุดเชื่อมต่อพื้นที่ภายในกรุงรัตนโกสินทร์ออกสู่ปากแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นจุดยุทธศาสตร์ที่สำคัญของเมืองทั้งในด้านเศรษฐกิจและสังคมของกรุงเทพมหานครในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์

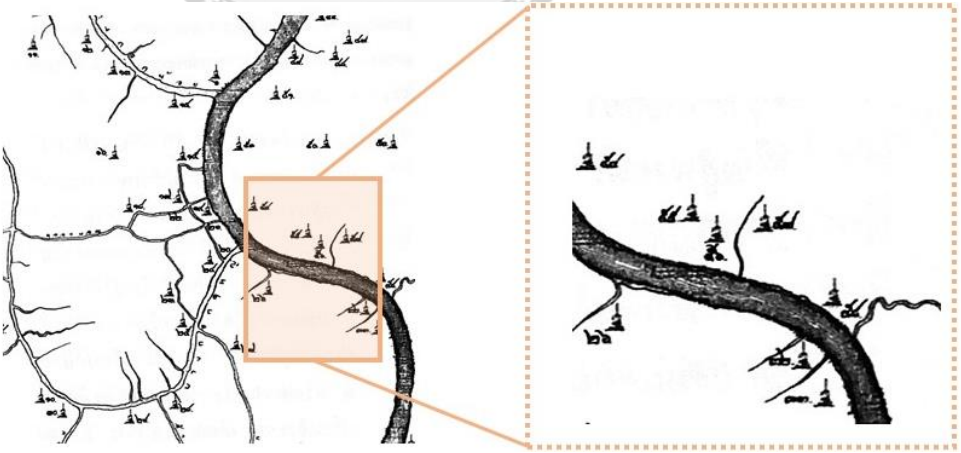

ภาพ 24 แสดงความสัมพันธ์ของคลองโอ่งอ่างแม่น้ำเจ้าพระยา

ที่มา : พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร, 2544

3) **บ้านเจ้านาย** เนื่องจากพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน ด้านหนึ่งติดกับแนวคลองโอ่งอ่างซึ่งเป็นคลองรอบกรุงในสมัยรัชกาลที่ 1 พื้นที่ตามแนวคลองเป็นที่ดินที่พระราชทานให้ขุนนาง เสนาบดีตั้งบ้านเรือนอยู่ในเขตพระนครที่ไม่ไกลจากพระบรมมหาราชวังมากนัก (ผุสดี ทิพทัส, 2545) จึงปรากฏอาคารที่มีลักษณะเป็นเหมือนบ้านขุนนางหรือคหบดีในยุคนั้นปรากฏอยู่ในแผนที่ พ.ศ.2430 ดังเช่น บ้านของคุณหญิงพรพรรณ ธารานุมาศ ซึ่งเป็นบ้านที่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบบ้านคหบดีจีนได้รับการดูแลอยู่ในสภาพค่อนข้างสมบูรณ์ สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยรัชกาลที่ 3 (ผุสดี ทิพทัส, 2545) และบ้านตรอกสพานหัน สถาปัตยกรรมเรือนไม้เก่าโบราณ 3 ชั้น พร้อมใต้ถุนเรือน ยุคสมัยรัชกาลที่ 4 - 5 โดยประมาณ ยังคงสภาพดั้งเดิมทั้งรูปแบบภายนอกและภายใน ตัวเรือนยังคงมีโครงสร้างที่แข็งแรง มีโครงสร้างปูนในส่วนใต้ถุนเรือน และโครงสร้างไม้ ในชั้น 2 และ 3 รวมถึงแผนที่ พ.ศ. 2475 ซึ่งสามารถสังเกตเห็นกลุ่มอาคารบ้านเรือนขนาดกลาง จำนวนมากกระจายอยู่ในพื้นที่ชุมชน สันนิษฐานได้ว่าเป็นบ้านของเจ้านายหรือคหบดีที่มีฐานะอาศัยอยู่ในบริเวณนี้อย่างหนาแน่น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

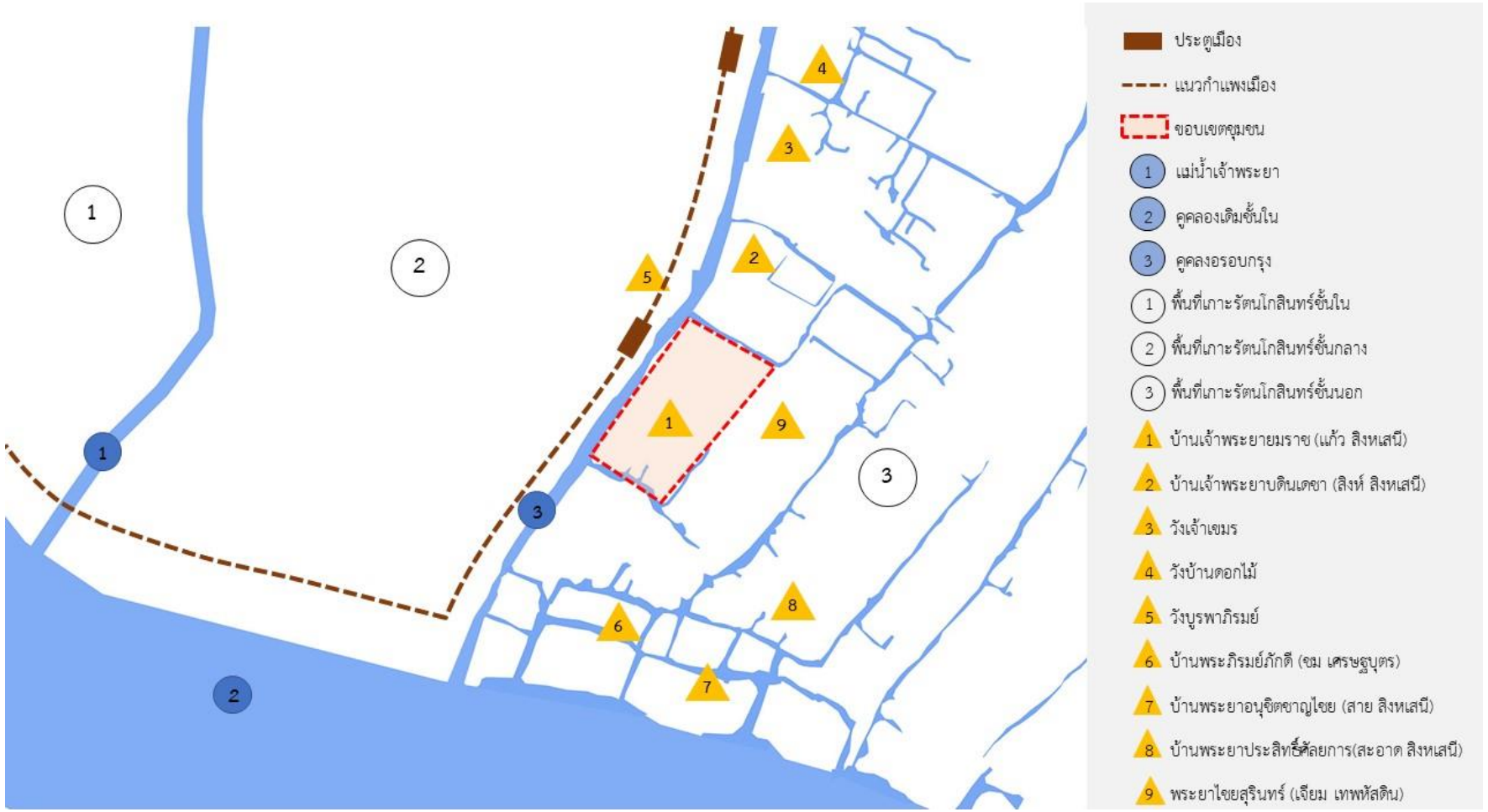

ภาพ 25 แผนที่แสดง วัง บ้านเจ้านายและสิ่งปลูกสร้างที่สำคัญในพื้นที่ชุมชนและพื้นที่โดยรอบช่วงต้นรัตนโกสินทร์

ที่มา : ผู้วิจัย

แสดงตำแหน่งที่ตั้งบ้าน

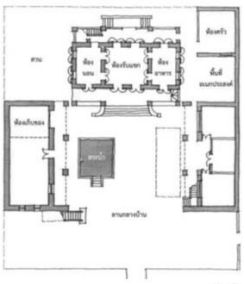

ผังพื้นชั้น 1

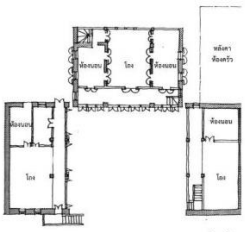

ผังพื้นชั้น 2

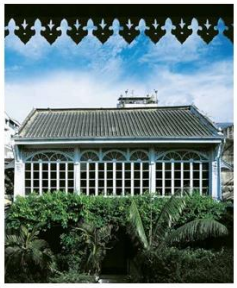

ภาพ 26 แสดงบ้านของคุณหญิงพรพรรณ ธารานุมาศ บริเวณตรอกยาฉุน

ที่มา : พิเชฐ ธิถา, 2560

ภาพ 27 แสดงบ้านตรอกสพานหัน บริเวณตรอกยาฉุน

ที่มา : Bollydesign878, 2562

4) **ประตูเมือง** บนถนนพาหุรัดนั้น คือประตูสะพานหัน ซึ่งชาวจีนเรียกว่า “ชำเพ้งเซียมึ้ง” เพราะเป็นประตูเมืองที่จะออกไปสู่ย่านสำเพ็ง--ตลาดการค้าและถิ่นฐานอาศัยสำคัญของคนจีนนอกกรุงรัตนโกสินทร์ ประตูดังกล่าวสร้างขึ้นมาแต่ครั้งรัชกาลที่ 1 โดยแรกเริ่มนั้นเป็นประตูช่องกุด พอถึงสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2420 โปรดให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง เพ็ญกุล) ปรับเปลี่ยนเป็นประตูทรงตัดเรียบ มีดาดฟ้าด้านบน แล้วมีงานสมโภชประตู แต่พอถึง พ.ศ.2431 ก็แปลงประตูสะพานหันเป็นประตูยอด กระทั่งวันที่ 26 กันยายน พ.ศ.2454 ในรัชกาลที่ 6 ประตูยอดนี้ก็พังทลายลงเพราะความเก่าชราเป็นเหตุให้ต่อมาประตูเมืองต่างๆ ก็ถูกรื้อออกหมดในที่สุด

อย่างไรก็ดีแม้ประตูนี้จะเป็นทางเข้าสู่สำเพ็ง แต่ไม่มีคนไทยเรียกว่า “ประตูสำเพ็ง” กลับเรียก “ประตูสะพานหัน” เนื่องจากพอลอดผ่านประตูออกไปนอกพระนครก็เจอสะพานข้ามคลองโอ่งอ่างหรือคลองรอบกรุง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ภาพ 28 ประตูสะพานหันในสมัยรัชกาลที่ 5
ที่มา : เอนก นาวิกมูล, 2543

5) **สะพานหันในช่วง 1** จากหลักฐานไม่ได้ปรากฏแน่ชัดถึงลักษณะสะพานหันในอดีต แต่มีการบันทึกในหอสมุดแห่งชาติของนายกุหลาบเคยกล่าวถึงประวัติสะพานหันไว้ในสยามประเภท เล่ม ๒ ตอน ๑๔ วันศุกร์ที่ ๑๖ มิถุนายน ร.ศ. ๑๑๘ พ.ศ. ๒๔๔๒ โดยเขียนแทรกอยู่ในเรื่อง “ต้นเหตุภานเหล็กมีในกรุงสยาม” คือ สะพานหันเคยมีที่กรุงเก่า สร้างข้ามคลองตะเคียน และคลองวัดใหญ่ชัยมงคล เป็นต้น

สะพานหันในอดีต มีลักษณะทำเป็นสะพานปักเสา “มีกระดานข้างบนหันได้” สำหรับคนเดินข้ามคลอง ถ้ามีเรือเสาเข้ามาจากทะเล จะเข้าคลองนั้นก็จะได้หันหลีกให้เรือเสาลอดเข้าออกได้เหมือนเช่นสะพานหันที่กรุงเก่า ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อสะพานหันชำรุดจึงทำสะพานขึ้นใหม่ใน ทว่าเป็นเพียงสะพานปูกระดานสองแผ่นเช่นสะพานธรรมดาหันไม่ได้ แต่แม้กระนั้นคนก็ยังเรียกสะพานนั้นว่าเป็น “สะพานหัน”

ภาพ 29 สะพานหันในสวนบางแวก (ตัวอย่างเปรียบเทียบ)
ที่มา : เอนก นาวิกมูล, 2541

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

6) **ตรอกหัวเม็ด** ถนนเล็กๆ หรือทางเดินเท้าที่เชื่อมจากประตูเมืองสะพานหันระหว่างพื้นที่ชุมชนชั้นนอกและชุมชนชั้นในของกรุงรัตนโกสินทร์ ตรอกขนาดเล็กให้คนสามารถสัญจรเดินสวนกันได้ทอดยาวผ่านที่พักอาศัยและร้านค้าซึ่งปลูกเรียงรายติดๆ กันไปตลอดแนว ตรอกหัวเม็ดปัจจุบันส่วนใหญ่มีการเปลี่ยนแปลงค่อนข้างมากขนาบด้วยอาคารแถวสูง 4 - 7 ชั้น แต่ยังคงเหลือเพียงร้านค้าบางร้านที่มีลักษณะดั้งเดิม เช่น ร้านธรรมประทีป และศาลเจ้าในตรอกหัวเม็ดนี้

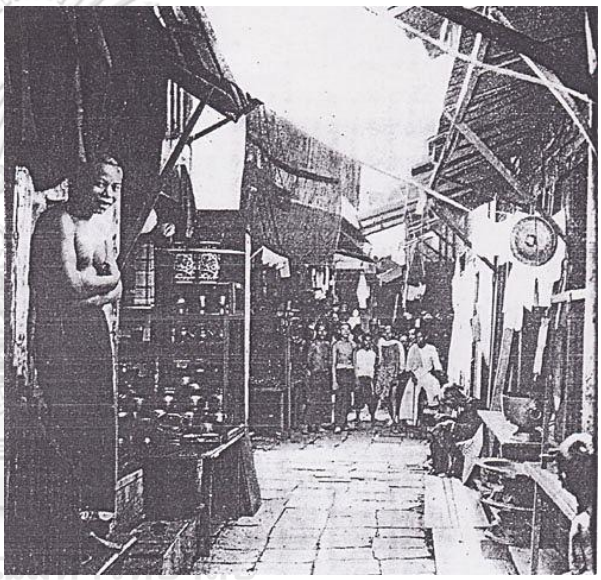

ภาพ 30 ถนนสำเพ็ง(ตรอกหัวเม็ด) ในอดีต
ที่มา : โรม บุนนาค, 2558

ภาพ 31 ตรอกหัวเม็ดบริเวณเชิงสะพานหันปี 2491
ที่มา : Flemming Riisgaard, 2561

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

7) **ตรอกยาฉุน** เป็นตรอกรองที่เชื่อมต่อจากตรอกหัวเม็ดเชื่อมต่อไปยังวัดบพิตรพิมุข มีลักษณะทางเดินเล็กๆ แคบๆ ขนานกับแนวคลองโอ่งอ่าง ทางเดินขนาดเล็กกว่าลู่แข่งรถจักรยานยนตร์หรือลู่ม้าแข่งที่ทอดยาวจากตรอกหัวเม็ดผ่านที่พักอาศัยและร้านค้าไปยังวัดบพิตรพิมุขทางด้านทิศใต้ของชุมชน ปูไม้กระดานและวางอิฐหักๆ สลับกับไป (สุภางค์ จันทวานิช, 2559) และสามารถสังเกตเห็นตรอกยาฉุนที่ปรากฏในแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430

ภาพ 32 แสดงตรอกยาฉุนในแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430
ที่มา : ผู้วิจัย

8) **ตรอกขี้หมาและตรอกย่อย** เป็นตรอกรองที่แยกมาจากตรอกยาฉุนเชื่อมต่อไปยังวัดจักรวรรดิ มีลักษณะเป็นสะพานไม้ยาวสลับกับทางเดินติดดิน สันนิษฐานจากผู้คนในย่านว่าเรียกชื่อเพราะความสกปรกของตรอกทางเดินในสมัยก่อนความสกปรกในบริเวณนี้ ซึ่งแสดงถึงความสกปรกจนเป็นลักษณะเฉพาะของบริเวณนั้นๆ (กนวรรณ หิรัญรัตน์, 2547) และตรอกย่อย เป็นตรอกระยะทางสั้นๆ ที่เชื่อมจากตรอกหัวเม็ดหรือตรอกยาฉุนเข้าไปยังพื้นที่ส่วนบุคคลเช่น บ้านเจ้านาย อีกทั้งยังสามารถสังเกตเห็นตรอกขี้หมาและตรอกย่อยปรากฏในแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

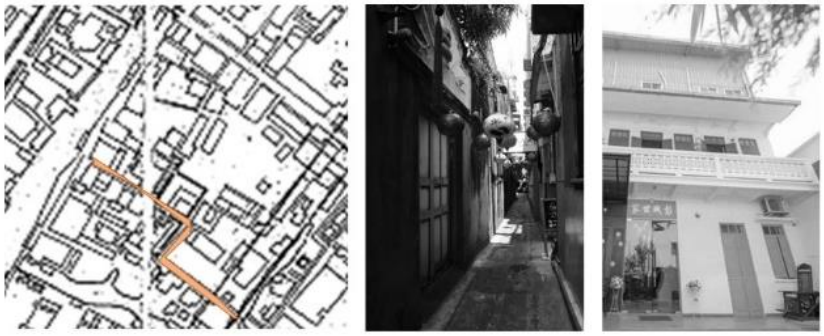

ภาพ 33 แสดงตรอกขี้หมาในแผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430
ที่มา : ผู้วิจัย

9) **สะพานหันในช่วง 2** สมัยรัชกาลที่ 4 มีการสร้างสะพานเหล็กตรงสะพานหันเดิมพร้อมๆ กับสะพานเหล็กในที่อื่นๆ แต่คนคงเรียกสะพานใหม่ตรงนั้นว่าสะพานหันอีก ไม่ยอมเปลี่ยนไปเรียกเป็นอื่น นับว่าชื่อสะพานหันยังคงเรียกต่อกับมาจนถึงปัจจุบัน

สมัยรัชกาลที่ 5 ภายหลังเสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรป พ.ศ.2440 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมแซมสะพานนี้ขึ้นใหม่ทรงนำตันแบบมาจากสะพานริอัลโตที่เมืองเวนิส และสะพานเวคคิโอที่เมืองฟลอเรนซ์ ประเทศอิตาลี บริเวณสองฟากสะพานทำด้วยเหล็กหล่อ เรือที่ไม่มีเสากระโดงสูงๆ สามารถแล่นผ่านได้โดยไม่ต้องยกสะพานเหมือนสะพานอื่นๆ ที่ทอดข้ามคลองรอบกรุงในเวลานั้น (สุภางค์ จันทวานิช, 2559) สองข้างสะพานเป็นห้องแถวไม้ติดต่อกันตลอด ฟากหนึ่งราว 7 หรือ 8 ห้อง โดยสร้างยกพื้นขึ้นไปเป็นชั้นๆ หรือเป็นห้องๆ มาบรรจบตรงกลางสะพานที่โค้งสูงสุด หลังคาห้องทั้งหมดก็ลำดับเป็นชั้นๆ ด้วย ห้องแต่ละห้องเป็นห้องเล็กๆ เป็นที่คนอยู่และขายของได้ ด้านหลังของห้องเป็นหน้าต่างระหว่างห้องทั้งสองข้างเป็นทางเดินสำหรับคนเดินข้าม กว้างราวสัก 3 ศอก ห้องทั้งหมดมีคนเช่าอยู่และขายของเต็ม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ภาพ 34 สะพานหันสมัยรัชกาลที่ 5
ที่มา : สุดารา สุจฉายา, 2558

10) เรือนแถวและร้านค้า นอกเหนือจากบ้านคหบดีจีนที่สันนิษฐานว่าสร้างในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ยังคงมีอาคารเรือนแถวแบบเก๋งจีนที่สร้างเพื่อการค้าขายและการอยู่อาศัย ที่สันนิษฐานว่าสร้างในยุคนั้นเช่นกัน ปัจจุบันอาคารเหล่านี้ยังคงอยู่แต่ได้รับการดัดแปลงและต่อเติมจากเจ้าของรุ่นปัจจุบัน ได้แก่ อาคารเก๋งจีนตลอดแนวตลอดยาฉุน และอาคารเก๋งจีนส่วนที่เป็นทรัพย์สินของสำนักงานทรัพย์สินส่วนพระหากษัตริย์ ยังมีโรงบ่อนหัวเม็ดที่อยู่ในบริเวณย่านชุมชน โดยเข้าทางจากตรอกหัวเม็ดและเดิมทางเข้านี้ก็ถือเป็นทางเข้าบ่อนด้วย ปัจจุบันเป็นอาคารพาณิชย์สูง 4 ชั้นสร้างอยู่ในบริเวณเดียวกัน

สมัยรัชกาลที่ 4 เมื่อมีการขุดคลองผดุงกรุงเกษมขึ้นอีกชั้นหนึ่งแล้วเสร็จในปี พ.ศ.2397 อันทำให้เขตพระนครขยายออกไปจากเขตเดิมซึ่งหยุดอยู่เพียงคลองรอบกรุง มีถนนสามสายคือ ถนนสำเพ็ง ถนนเยาวราช และถนนเจริญกรุง ขนานไปจากริมแม่น้ำเจ้าพระยา เข้ามามีตรอกซอกซอย ต่างเชื่อมระหว่างกันทั้งสามสาย บริเวณสองฟากถนนร้านค้าติดกันโดยมีตึกแถวหรือเรือนแถวซึ่งส่วนมากจะเป็นตึกแถวชั้นเดียว ผนังหน้าทึบ และหลังคงสภาพแบบจีน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

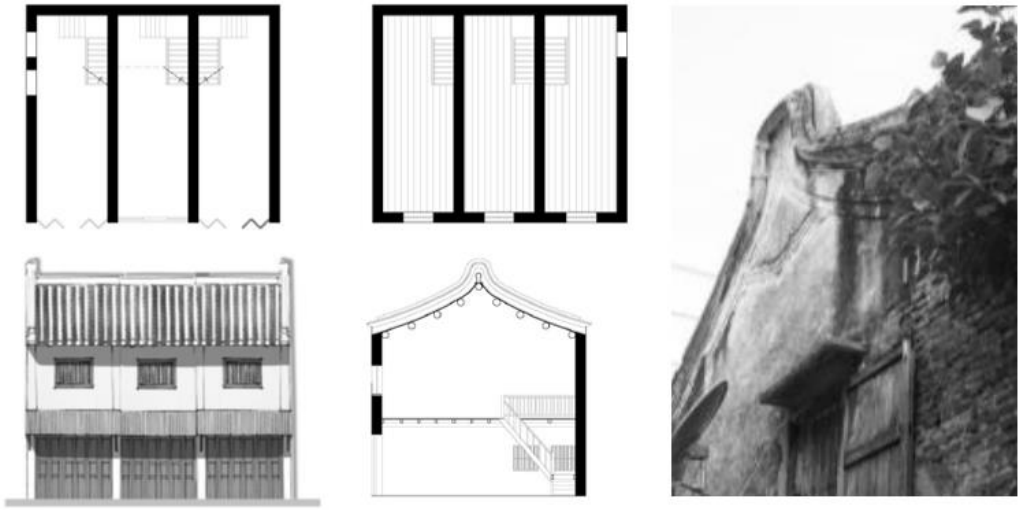

ภาพ 35 กลุ่มเรือนแถวบ้านเลขที่ 59-63 บริเวณริมตรอกยาฉุน
ที่มา : พิเชฐ ธิถา, 2560

11) ถนนตัดใหม่ รอบชุมชนตามแนวคลองสาขาเดิมเพื่อพัฒนาเส้นทางสัญจรทางบกตามรูปแบบตะวันตกประกอบด้วย

-ถนนเยาวราช ในสมัยรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 - 2441 แนวถนนขนานกับถนนสำเพ็ง (ตรอกหัวเม็ด) เดิมเพื่อแก้ปัญหาความหนาแน่นของการใช้งานและอัคคีภัย

-ถนนจักรวรรดิ ก่อสร้าง พ.ศ.2435 แต่ต้องใช้เวลาหลายปีจึงจะสร้างเสร็จสมบูรณ์เพราะต้องเจอปัญหาเรื่องการยกระดับถนนให้เหนือน้ำ และปัญหาการต่อต้านของพวกเจ้าของที่ดิน ถนนนี้ตัดผ่านตรอกสะพานยาวซึ่งเป็นทางปูด้วยไม้แคบๆ และทับแนวคลองเดิมคือคลองจักรวรรดิ ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นคลองขุดธรรมชาติที่เชื่อมต่อจากปากแม่น้ำเจ้าพระยาและเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยก่อนตั้งกรุงรัตนโกสินทร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

-ถนนบพิตรภิมุข บริเวณข้างวัดบพิตรพิมุข ไม่ปรากฏแน่ชัดว่ามีการถมพื้นที่คลองเดิมเป็นถนนในยุคสมัยใด แต่เป็นถนนย่อยของชุมชนที่เกิดจากการพัฒนาเส้นทางสัญจรทางบกให้สามารถสัญจรได้โดยรอบชุมชมตามแนวคลองเดิมที่มีอยู่ก่อนหน้า

12) ตึกแถว สืบเนื่องมาจากการตัดถนนใหม่โดยรอบชุมชนทำให้เกิดอาคารและสิ่งปลูกสร้างรูปแบบตึกแถวขึ้นตามแนวขอบถนน จัดสร้างโดยภาครัฐและให้ราษฎรเช่าใช้พื้นที่ในยุคสมัยนั้น โดยมีลักษณะรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ได้รับอิทธิพลมาจากตึกแถวแบบจีนสิงค์โปร์

ภาพ 36 ถนนเยาวราชปี พ.ศ. 2491
ที่มา : Flemming Riisgaard, 2561

13) **สะพานหันในช่วง 3** สมัยรัชกาลที่ 6 ร้านค้าบนสะพานได้รับความเสียหายผุพังและการใช้งานหนาแน่นทำให้หลงเหลือเพียงโครงสร้างเหล็กของสะพาน ส่วนช่วงบนที่เป็นโครงสร้างไม้ทำการรื้อถอนออกและมีการใช้งานเพื่อการสัญจรเท่านั้น

14) **สะพานหันในช่วง 4** สะพานคอนกรีต สร้างเมื่อปี พ.ศ. 2505 เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องสภาพบนสะพานขาดการบูรณะดูแลทั้งตัวสะพานหันเอง และคลองโอ่งอ่าง แต่บนสะพานนั้นยังคงเนืองแน่นไปด้วยบรรยากาศของการจับจ่ายซื้อของ ที่มีร้านต่อเนื่องมาตลอด ตรอกหัวเม็ดจนถึงทางออกพาหุรัด ปัจจุบันได้รับการซ่อมแซม รื้อถอนสิ่งปลูกสร้างที่ทับถมบนพื้นที่คลองโอ่งอ่าง และพัฒนาโดยกรุงเทพมหานครเพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ดึดดูนักท่องเที่ยว ปรับภูมิทัศน์ และพัฒนาเป็นพื้นที่สาธารณะริมคลอง

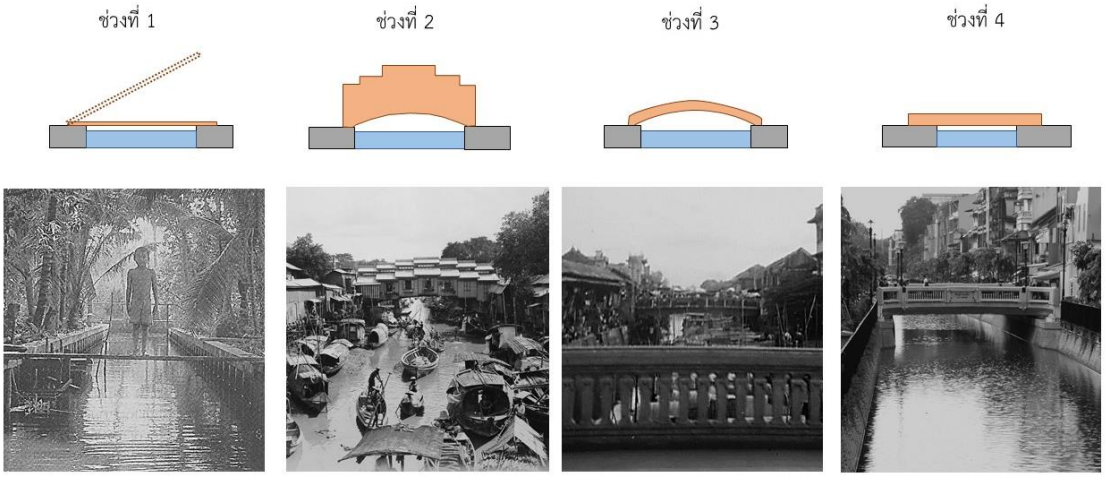

ภาพ 37 แสดงรูปแบบสะพานหันตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน
ที่มา : ผู้วิจัย

3.2 การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพบริเวณชุมชน

การศึกษาการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกาพของชุมชนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ประกอบด้วยการศึกษาภาพรวมของชุมชน เส้นทางสัญจร อาคารและสิ่งปลูกสร้าง และพื้นที่โล่งว่าง เพื่อทำความเข้าใจและวิเคราะห์เชื่อมโยงหาเหตุปัจจัยของการเปลี่ยนแปลงแต่ละองค์ประกอบโดย สามารถสรุปได้ 3 ช่วงเวลาดังต่อไปนี้

3.2.1 องค์ประกอบทางกายภาพ ช่วงรัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325 – 2411)

1) เส้นทางสัญจร

สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีการขุดคลองรอบกรุงและคลองสาขาย่อยจนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 ขุดคลองผดุงกรุงเกษมครั้งแรกเพื่อขยายพระนคร แต่ก็ใช้ประโยชน์เพื่อการสัญจรและชลประทานเป็นสำคัญ คลองโอ่งอ่างกว้างถึง 30 เมตรในช่วงคลองที่กว้างที่สุด เชื่อมคลองบางลำพูพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ชั้นนอก สภาพคลองเป็นตลิ่งดิน คลองโอ่งอ่างมีบทบาทและความสำคัญอย่างมากจากอยู่บริเวณใต้สุดเชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยามีเรือเข้า-ออก บริเวณนี้จำนวนมากเพื่อการสัญจรและค้าขายทั้งของคนไทยและชาวต่างชาตินำสินค้าเข้ามาขายซึ่งช่วงคลองโอ่งอ่างเป็นพื้นที่ชุมชนหนาแน่นมีตลาดเกิดขึ้นทั้งตลาดน้ำและตลาดบกการดำเนินชีวิตเกิดขึ้นกับพื้นที่ริมน้ำหรือห่างออกไปไม่ไกลมาก

เกิดการสัญจรทางบกที่มีลักษณะทางเดินแคบๆให้คนพอเดินสวนกันได้ทำจากอิฐเรียงตามตั้ง จนถึงสมัยรัชกาลที่ 4 เริ่มเกิดทางเดินหรือถนนตามมาตรฐานตะวันตกเกิดขึ้น เช่น การสร้างถนนเจริญกรุง ถนนตรงเส้นแรกของกรุงรัตนโกสินทร์ ตรอกหัวเม็ด(ถนนสำเพ็ง) เป็นถนนหรือตรอกแรกของรัตนโกสินทร์ที่เป็นการสัญจรทางบก เชื่อมพื้นที่ชุมชนชั้นในและชุมชนภายนอกกำแพงเมือง ตรอกหัวเม็ดติดกับดินถือเป็นตรอกหลักของหลายชุมชนในย่านนี้ การสัญจรอย่างหนาแน่นทำให้เกิดพื้นที่ค้าขายริมตรอกขึ้นซึ่งมีความสัมพันธ์กับชุมชนต่างชาติหรือชาวจีนที่มีความชำนาญในการค้าขายบนบกใช้พื้นที่ชานหน้าบ้านเกิดตลาดบกเป็นจุดๆ สำคัญตลอดถนนสำเพ็ง(ตรอกหัวเม็ด) ตรอกสำคัญปรากฏในชุมชนสะพานหันคือ ตรอกหัวเม็ด (ติดดินเชื่อมพระนคร) ตรอกยาฉุน (สะพานยาว)และ ตรอกขี้หมา (สะพานยาว) รวมถึงพื้นที่ระหว่างอาคารเล็กๆ กลายเป็นพื้นที่สัญจรของคนภายในชุมชน

2) อาคารและสิ่งปลูกสร้าง

รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ย้ายชุมชนจีนบริเวณท่าเตียนมาตั้งบ้านเรือนตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มถึงคลองวัดสามเพ็งแต่ด้วยความหนาแน่นของพื้นที่จนถึงแก่ล้นขึ้นทางเหนือขยับขยายตึกกว้านโรงข้ามคลองวัดสามปลื้มมาจนถึงคลองรอบกรุงแนวคูเมืองเดิมจนถึงคลองรอบกรุงตามแนวตะวันตก-ตะวันออก ส่วนใหญ่เป็นบ้านของเสนาบดีและขุนนางและราษฎรทั่วไปมักจะอยู่หนาแน่นบริเวณริมกำแพงพระนครและเบาบางในพื้นที่ห่างไกลกำแพงเมืองออกไปเท่าที่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ทิศใต้จะเป็นพื้นที่หนาแน่นซึ่งเป็นชุมชนจีน

ความหนาแน่นของบ้านเรือนมีเฉพาะริมคลองและริมตรอกพวกพ่อค้าคหบดีตั้งบ้านเรือนแบบจีนและปลูกเรือนแพซึ่งมีการสัญจรหลัก ห่างออกไปเป็นพื้นที่โล่งว่างเป็นสวนเป็นป่า สองฟากถนนสำเพ็ง (ตรอกหัวเม็ด) เป็นตึกแถวหรือเรือนแถวปลูกประชิดกันหนาแน่น เรือนแพจอดขนานกับตลิ่งหรือวางเรือนตามตะวัน ด้านยาวหันออกสู่ถนนหรือแม่น้ำ เรือนแถวหรือบ้านแบบจีนวางทิศทางเข้าหาถนนและบริเวณที่ตั้งเป็นสำคัญทุกห้องหันเข้าหาลานตรงกลางและหันออกสู่แม่น้ำของกลุ่มอาคารแบบจีน อาคารริมตรอกส่วนมากเป็นตึกแถวชั้นเดียวผนังหนาทึบ หลังคาคงสภาพแบบจีนและห้องแถวไม้ซึ่งยังมุงหลังคาด้วยจาก ตรอกยาฉุนและพื้นที่ริมคลองมีลักษณะตึกแถวราษฎรและพ่อค้าชาวจีน ตึกแถว 2 ชั้นมีห้องเรียงเป็นชุด ชุดละ 2 ห้องและเว้นว่างเล็กน้อยระหว่างตึกชุดหนึ่งใช้พักอาศัยและค้าขายส่วนใหญ่จะเป็นแหล่งขายยาฉุน ลึกเข้าไปในชุมชนมีกลุ่มอาคารขนาดใหญ่กระจายอยู่เป็นโรงบ่อนพนันหรือโกดังเก็บสินค้า

ตลาดสะพานหันสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เชิงสะพานหันเชื่อมกับประตูเมืองพระนคร ตลาดบกที่แปรสภาพมาจากตลาดน้ำที่อยู่ริมคูเมืองหรือแม่น้ำ พ่อค้าแม่ค้าต้องการหาแหล่งจำหน่ายทางบก จึงปลูกเป็นเพิงหรือแพจำหน่ายสินค้าแทนการอยู่อาศัยเรือแพ เพิงค้าขายส่วนใหญ่พวกพ่อค้าแม่ค้ามักไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดินแต่เป็นการเช่าจากเจ้าของที่ซึ่งได้แก่ เจ้านาย ขุนนางหรือจากวัด ดัดแปลงพื้นที่ใช้สอยให้ได้ประโยชน์ได้มากขึ้น ตลาดบกการค้าระดับดิน บ้านเรือนจะมีนอกชานหน้าบ้านกว้างเป็นพิเศษ เพื่อวางสินค้าที่จำหน่ายได้มากและผู้ซื้อสะดวกไม่ต้องขึ้นบันไดไปบนเรือน ตลาดเกิดขึ้นที่แนวกำแพงและประตูนครรับสินค้าจากตลาดน้ำหรือผู้ผลิตซึ่งขนส่งตามท่าน้ำ ตลาดน้ำบริเวณเชิงสะพานหันออกสู่แม่น้ำเจ้าพระยาเป็นแหล่งกลางจำหน่ายโอ่งอ่าง ไห ดินเผา โดยชาวมอญจากเมืองนนท์

3) พื้นที่โล่งว่าง

พื้นที่โล่งว่างของชุมชนเกิดจากกลุ่มอาคารและสิ่งก่อสร้างบริเวณริมคลองและริมตรอกหัวเม็ดเกิดพื้นที่ว่างระหว่างอาคารขนาดเล็ก ซอกซอย เพื่อการสัญจรเชื่อมกันของพื้นที่และพื้นที่ล่างว่างขนาดกลางในกลุ่มอาคารที่ประกอบกันทำให้เกิดลานโล่ง สันนิษฐานได้ว่าเป็นไปได้ทั้งกลุ่มอาคารล้อมลานแบบจีนและกลุ่มอาคารเรือนแถวที่ประกอบกันทำให้เกิดที่ว่าง และที่ว่างขนาดใหญ่บริเวณกลางชุมชนที่มีกลุ่มอาคารอย่างหลวมๆเป็นพื้นที่เข้าถึงยากจากการสัญจรเนื่องจากพื้นที่ลุ่มน้ำโคลนตม การสัญจรภายในชุมชนเชื่อมด้วยไม้กระดานเป็นลักษณะสะพานยาวต่อจากตรอกหัวเม็ดที่เป็นตรอกติดดิน

พื้นที่ริมคลองโอ่งอ่าง สภาพพื้นที่ริมน้ำเป็นตลิ่งดินรูปแบบเดียวกับที่เห็นตามเครือข่ายคลองสวนและสะพานไม้ทางเดินสาธารณะหลักที่มีไว้เพื่อเชื่อมต่อบ้านเรือนที่อยู่ติดกันหรือเพื่อเชื่อมต่อไปสู่อาคารสำคัญภายในชุมชน ตลอดแนวริมคลองชุมชนพื้นที่ส่วนใหญ่เจ้าของที่ดินสามารถใช้การสัญจรทางน้ำเข้าถึงที่ดินได้โดยตรงกลายเป็นพื้นที่ส่วนตัวสามารถเทียบเรือจอดได้ พื้นที่บริเวณเชิงสะพานหันเป็นตลาดและชุมชนริมน้ำบางส่วนจะมีการใช้งานพื้นที่ริมน้ำเป็นสาธารณะ โดยทางเดินริมน้ำจะเชื่อมการสัญจรจากพื้นที่ริมน้ำสู่ที่ปลูกสร้างในบริเวณอื่น ๆ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

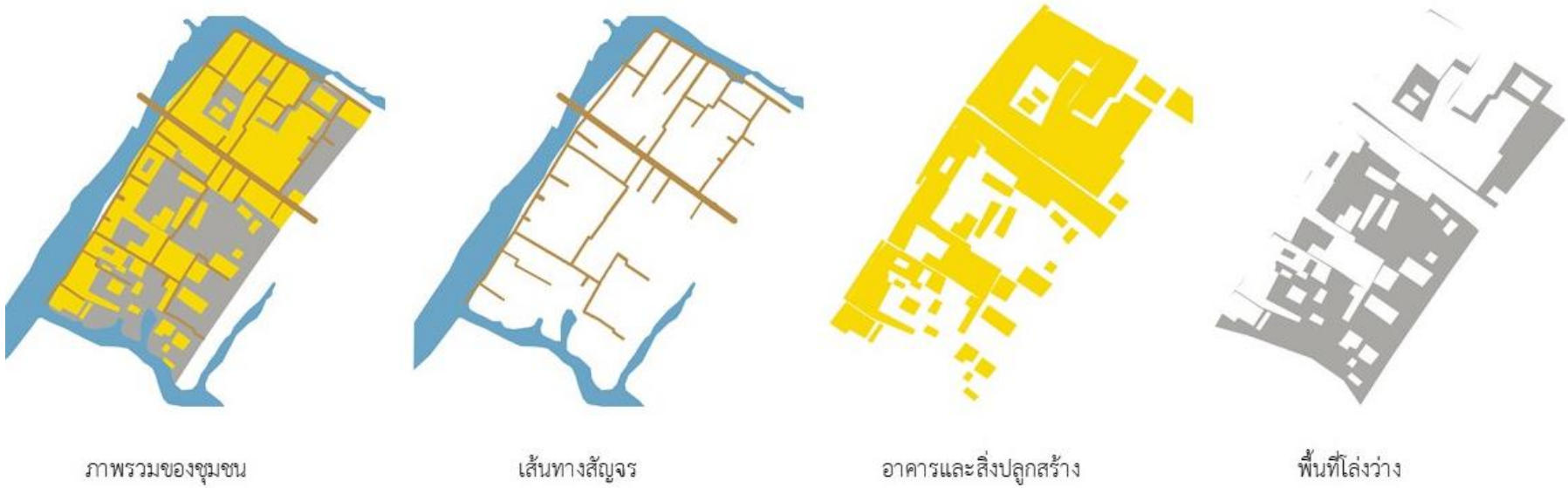

ภาพ 38 แสดงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4
ที่มา : ผู้วิจัย

3.3.2 องค์ประกอบทางกายภาพ ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411 - 2468)

1) เส้นทางสัญจร

สมัยรัชกาลที่ 5 การเปลี่ยนแปลงปรับปรุงประเทศเข้าสู่ยุคใหม่ เริ่มมีการสร้างและตัดถนนสายต่างๆตามมาตรฐานตะวันตกในกรุงรัตนโกสินทร์และขุดลอกซ่อมคลองต่างๆที่มีอยู่เดิม ไม่มีการขุดคลองเพิ่มในสมัยนี้ ความสำคัญและความหนาแน่นการใช้งานยังคงสัญจรทางน้ำเป็นหลักมากกว่าทางบก ทางบกหรือถนนส่วนมากจะเป็นเจ้านายหรือพ่อค้าคหบดีที่มีฐานะใช้สัญจรด้วยรถลากหรือม้า เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงการสัญจรทางน้ำเป็นทางสัญจรทางบก ทำให้การเข้าถึงที่ดินเปลี่ยนไป เพราะไม่ใช้การเข้าถึงจากคลองสายหลักตามเดิม แต่ใช้การเข้าถึงด้วยถนนหรือทางเดินแทนซึ่งทางเดินเดิมที่มีอยู่พัฒนาให้มีขนาดใหญ่เพื่อรองรับการใช้งานเครือข่ายสัญจรทางบก ต่อมาสมัยรัชกาลที่ 6 รถยนต์ รถรับราง รถลาก รถไฟฟ้า รถรางต่างๆ เส้นทางบกมีความสำคัญมาก ทางน้ำลดลงเพราะรัฐไม่ได้ใส่ใจดูแลและขุดลอกคลองอีกต่อไป

ถนนสำเพ็ง มีความกว้างประมาณ 3 เมตร รถทุกชนิดแล่นผ่านไม่ได้ทั้งสองข้างเรียงรายด้วยร้านค้า ตรอกหัวเม็ด ตรอกยาฉุน และตรอกขี้หมา ถูกพัฒนาเป็นทางเดินติดดินปรากฏ ซอกซอย อย่างชัดเจนมากขึ้นเนื่องด้วยความหนาแน่นของสิ่งปลูกสร้าง

2) อาคารและสิ่งปลูกสร้าง

สมัยรัชกาลที่ 5 การตั้งบ้านเรือนพื้นที่ริมคลองโอ่งอ่างเป็นบ้านของเจ้านายและคหบดีพ่อค้าชาวจีนที่มีฐานะถัดจากแนวคลองเป็นบ้านเรือนราษฎรหรือบริวารของเจ้านายเป็นโรงเรือนและโรงร้าน หลังคามุงจากและมีโรงบ่อนเบี้ยแทรกอยู่ เมื่อมีการตัดถนนเยาวราชและถนนราชวงศ์สมัยรัชกาลที่ 5 ริมสองฟากถนน ดำเนินการสร้างตึกแถวรูปแบบคล้ายเมืองจีนภาคใต้ หรือรูปแบบจีนสิงคโปร์ บ้านเรือนหนาแน่นทางทิศเหนือของชุมชนส่วนทิศใต้ไม่หนาแน่นมาก บางเป็นที่อยู่อาศัยและที่เก็บของหรือโกดังเก็บสินค้า เรือนแพยังมีอยู่บ้างแต่น้อยเมื่อเทียบกับช่วงต้นรัตนโกสินทร์ เนื่องจากการจัดระเบียบระบบทางรัฐ พ.ศ.2440 บังคับรื้อถอนโรงเรือน และกระท่อมที่ปลูกริมคลอง โดยกระทรวงโยธาธิการเพื่อปรับภูมิทัศน์ริมคลอง ตลาดบกมีกระจายอยู่ตามแนวถนนสำเพ็ง ตลาดสะพานหันมีความหนาแน่นอย่างมากเป็นแหล่งขายสินค้ากิจการผ้า ขยายออกจากถนนพาหุรัด

3) พื้นที่โล่งว่าง

คลองโอ่งอ่างมีขนาดเล็กลงจากเดิม 30 เมตรและจัดระเบียบข้อบังคับรัชกาลที่ 5 แนวคลองแนวตลิ่งคลองขนาดเท่ากันเกือบตลอดแนว มีลักษณะตลิ่งดินและมีทางเดินเป็นสะพานไม้เลียบคลอง ทางเดินบนสะพานไม้เลียบคลองบางส่วนมีโฉนดเป็นที่ดินเพื่อการสัญจร พื้นที่ริมน้ำเป็นพื้นที่ส่วนตัวหน้าบ้านเจ้านายหรือคหบดี ยกเว้นบริเวณเชิงสะพานหัน ซึ่งเป็นตลาดและชุมชนหนาแน่นริมน้ำบางส่วนเป็นสาธารณะ โดยมีทางเดินริมน้ำเป็นตัวเชื่อมการสัญจรจากพื้นที่ริมน้ำไปสู่สิ่งปลูกสร้างในบริเวณหรือการสัญจรทางบกสายหลักอื่นๆ

สมัยรัชกาลที่ 6 กำแพงเมืองถูกรื้อ พื้นที่ริมน้ำถูกรวมเข้ากับเส้นทางสัญจรทางบก การพัฒนาสู่ความเป็นเมืองมากขึ้นเริ่มทำตลิ่งถาวรด้วยตนเอง จากวัสดุที่หลากหลายเช่นตลิ่งก่ออิฐถือปูน ตลิ่งไม้ เป็นต้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

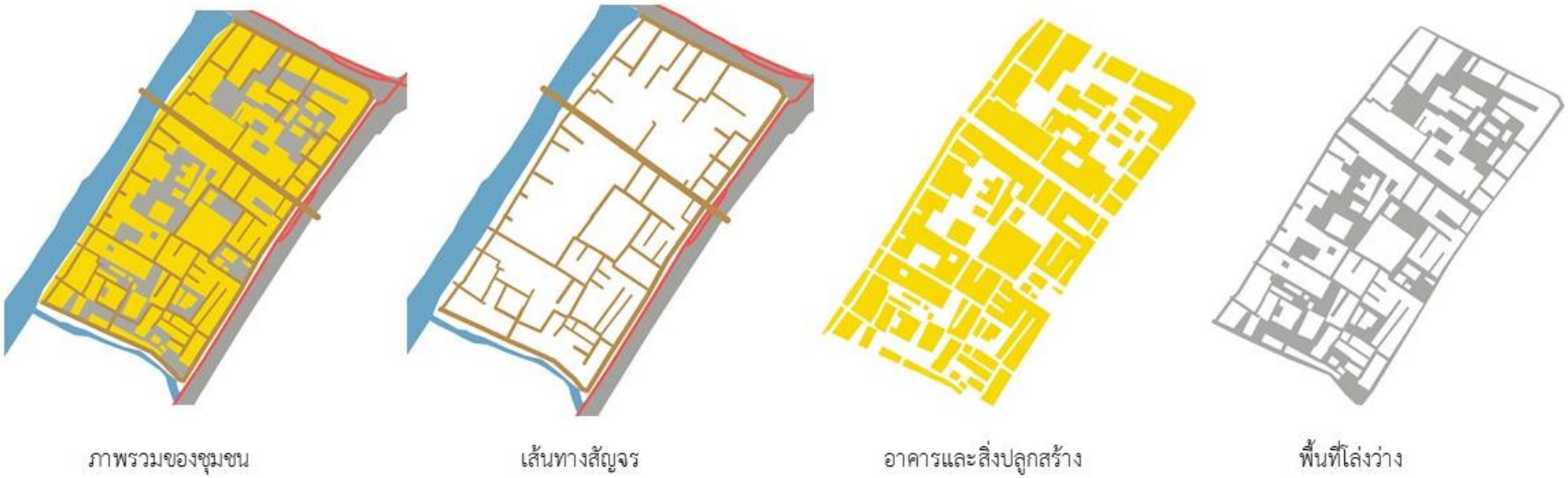

ภาพ 39 แสดงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6
ที่มา : ผู้วิจัย

3.3.3 องค์ประกอบทางกายภาพ ช่วงรัชกาลที่ 6 – ปัจจุบัน (พ.ศ. 2468 - 2563)

1) ทางสัญจร

พื้นที่คลองโอ่งอ่างถูกลดความสำคัญของการสัญจรทางน้ำจนหมดด้วยกลุ่มอาคารและสิ่งปลูกสร้างที่รัฐบาลให้สัมปทานพื้นที่เหนือคลอง การสัญจรพื้นที่ทางบก ตรอกซอกซอยเชื่อมต่อกันอย่างชัดเจนเข้าสู่ถนนหลักและการใช้พื้นที่ต่างถูกกระจายทั่วทั้งชุมชน เพื่อการใช้งานที่หลากหลาย เช่น กลุ่มอาคารที่ประกอบด้วยพื้นที่ค้าขาย ที่อยู่อาศัย พื้นที่เก็บสินค้า เป็นต้น

ปัจจุบัน การสัญจรทางบกพัฒนารถไฟฟ้าใต้ดิน(MRT) สถานีสามยอดรัศมีใกล้เคียงกับชุมชนและการพัฒนาตรอกซอกซอย ถนนหลักโดยรอบชุมชนได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องด้วยการใช้งานที่หนาแน่นและตอบสนองการใช้งานยุคสมัย การสัญจรทางน้ำไม่มีบทบาทในยุคปัจจุบันและถูกพัฒนาเป็นพื้นที่สำคัญทางประวัติศาสตร์รองรับการท่องเที่ยวเพื่อสร้างรายได้ให้กับชุมชนและเพื่อจัดกิจกรรมเกี่ยวข้องกับชุมชน

2) อาคารและสิ่งปลูกสร้าง

สมัยรัชกาลที่ 7 อาคารและสิ่งปลูกสร้างแทบไม่มีการเปลี่ยนแปลง ความหนาแน่นของเมืองพัฒนาไปนอกเขตคลองผดุงกรุงเกษม รวมถึงการพัฒนาเมืองตามรูปแบบตะวันตก อาคารส่วนมากเป็นตึกแถวสูง 3-4 ชั้น แทนที่บ้านเดี่ยวหรือบ้านแถวแบบจีนในพื้นที่ริมตรอกหัวเม็ดและโดยรอบถนนตัดใหม่ ริมคลองยังคงมีบ้านตึกแบบจีนขนาดใหญ่ที่เป็นบ้านคหบดี พ่อค้าชาวจีน หลงเหลืออยู่บ้าง พื้นที่กลางชุมชนซึ่งเคยเป็นโรงบ่อน ถูกพัฒนาเป็นตึก อาคารเพื่อการอยู่อาศัยและเก็บสินค้าสำหรับค้าขาย

สะพานหันเปลี่ยนรูปแบบสร้างใหม่ในปีพ.ศ. 2505 และต่อมาพ.ศ. 2523 กรุงเทพฯ พัฒนาเมืองและก่อสร้างตลิ่งคอนกรีตเสริมเหล็กทำให้ตลิ่งมีความสาธารณะมากขึ้น พื้นที่คลองเล็กลงมากถูกถมไปทำทางเดินสาธารณะ ความสำคัญของสะพานหันหมดไปในช่วง พ.ศ. 2533 -2542 อาคารตึกแถว 1-2 ชั้น ถูกพัฒนาเป็นตึกแถว 5-7 ชั้น เพื่อเพิ่มพื้นที่ใช้งานและเปลี่ยนการใช้งานจากเดิมเพื่อการอยู่อาศัยกลายเป็นเพื่อรองรับนักท่องเที่ยวพักอาศัยชั่วคราวในบางบริเวณ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

3) พื้นที่โล่งว่าง

พื้นที่ริมน้ำในปี พ.ศ. 2558 กรุงเทพฯ ต้องการจัดระเบียบพื้นที่ริมคลองและพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญทำการรื้อถอนโครงสร้างร้านค้าขายออกทั้งหมดและพัฒนาเป็นพื้นที่เปิดโล่งสาธารณะจนถึงปัจจุบันพื้นที่ริมคลองได้รับความนิยมสามารถดึงดูดนักท่องเที่ยวกำลังไปในทิศทางที่ดีขึ้นจากอดีตที่ถูกปิดทับไป

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

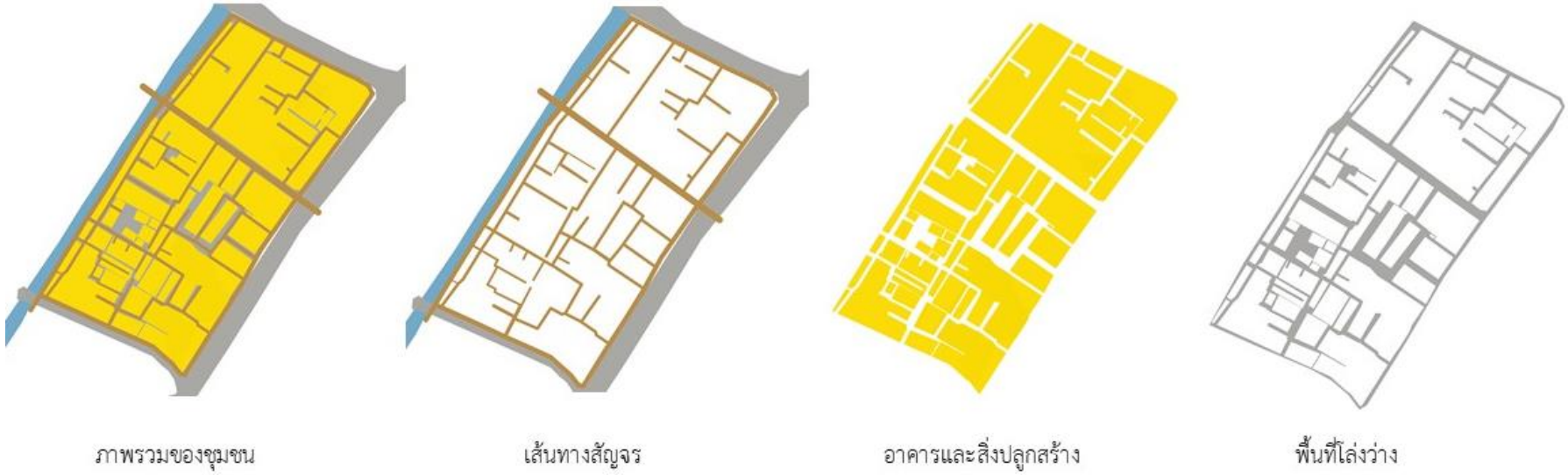

ภาพ 40 แสดงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันช่วงรัชกาลที่ 6 – ปัจจุบัน
ที่มา : ผู้วิจัย

ตาราง 3 ตารางแสดงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนในแต่ละช่วงเวลา

ช่วงเวลา	องค์ประกอบทางกายภาพ			
	ภาพรวม	เส้นทางสัญจร	อาคารและสิ่งปลูกสร้าง	พื้นที่โล่งว่าง
รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 4				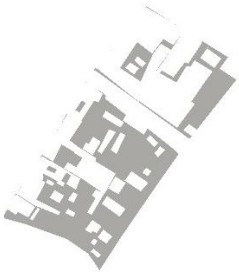
รัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6	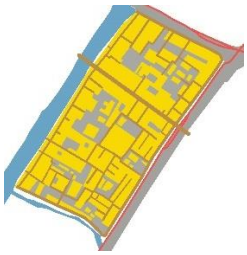			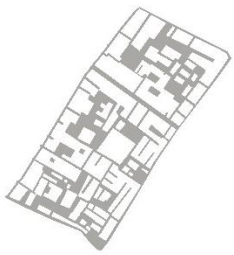
รัชกาลที่ 6 – ปัจจุบัน	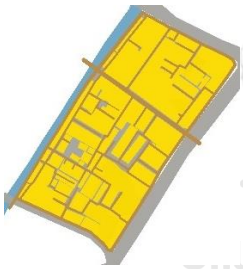	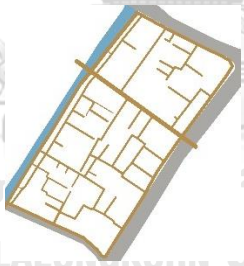		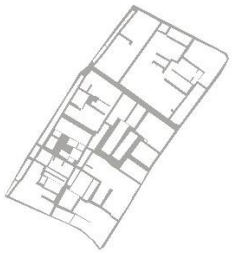

จากการศึกษาองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนเบื้องต้นประกอบด้วยภาพรวมของเส้นทางสัญจร อาคารและสิ่งปลูกสร้าง และพื้นที่โล่งว่าง จากข้อมูลการทบทวนวรรณกรรมและการลงภาคสนามพบว่า ทั้งสามองค์ประกอบมีการเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัยที่มีความสัมพันธ์กัน ช่วงที่ 1 แรกเริ่มของการตั้งถิ่นฐานทำให้มีลักษณะองค์ประกอบอยู่กันอย่างหลวงๆ หนาบริเวณพื้นที่ที่สำคัญอย่างเช่น ริมคลอง ริมตรอก เป็นต้น ช่วงที่ 2 ยุคแห่งการพัฒนาและเปลี่ยนแปลงทำให้มีลักษณะองค์ประกอบที่หนาแน่นกระจายทั่วทั้งชุมชน และช่วงที่ 3 การเปลี่ยนแปลงค่อนข้างน้อยเพราะค่อนข้างหนาแน่นในยุคก่อน

บทที่ 4 ผลการศึกษา

การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันเกิดขึ้นตลอดเวลาดังที่ปรากฏในบทที่ 3 หากแต่การเปลี่ยนแปลงกลับมีอิทธิพลและส่งผลต่อลักษณะองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนในแต่ละช่วงเวลาที่แตกต่างกัน ด้วยเหตุนี้ในการศึกษาสัณฐานการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพจึงจำเป็นที่ต้องวิเคราะห์หาตัวแปรหรือปัจจัยสำคัญที่ทำให้ลักษณะองค์ประกอบทางกายภาพในแต่ละช่วงเวลาในแต่ละช่วงเวลามีลักษณะหรือรูปแบบการเปลี่ยนแปลงที่แตกต่างกันไป

จากการทบทวนวรรณกรรมและสำรวจภาคสนามพบว่า ความหลากหลายของการใช้งานพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันที่สำคัญเกิดจาก รูปแปลงที่ดินและเส้นทางสัญจรด้วยเหตุนี้ การวิเคราะห์หาตัวแปรหรือปัจจัยที่สำคัญที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชน จึงได้ใช้การวิเคราะห์หามูลเหตุในพื้นที่ที่นำไปสู่การเปลี่ยนรูปแปลงที่ดินและโครงข่ายเครือข่ายเส้นทางสัญจร เพื่อจะนำไปสู่การทำความเข้าใจถึงรูปแบบการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพและผลกระทบสืบเนื่องในแต่ละช่วงเวลา

4.1 จุดเปลี่ยนเชิงพื้นที่

จุดเปลี่ยนเชิงพื้นที่ หมายถึง เหตุการณ์เปลี่ยนแปลงทางกายภาพที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงพื้นที่ต่อพื้นที่อื่นๆ ต่อเนื่องทั้งระดับมหภาคและจุลภาค จุดเปลี่ยนเชิงพื้นที่จึงมีลักษณะเหมือนปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่างๆ โดยในที่นี้จุดเปลี่ยนเชิงพื้นที่แบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ

1) จุดเปลี่ยนสำคัญจากภายนอกชุมชน หมายถึง เหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพที่เกิดขึ้นภายนอกชุมชนและส่งผลกระทบต่อพื้นที่ในระดับมหาภาค (macro scale)
2) จุดเปลี่ยนที่สำคัญจากภายในชุมชน หมายถึง เหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อพื้นที่ภายในชุมชน ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ระดับจุลภาค (micro scale)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

เมื่อพิจารณาจากเส้นเวลาพบว่าจุดเปลี่ยนสำคัญจากภายนอกชุมชน มี 2 เหตุการณ์คือ การพัฒนาเครือข่ายเส้นทางสัญจรสมัยรัชกาลที่ 5 และการพัฒนาแปลงที่ดินสมัยรัชกาลที่ 5 ในขณะที่จุดเปลี่ยนสำคัญภายในชุมชน มี 3 เหตุการณ์คือ การพัฒนาสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 5 การพัฒนาพื้นที่ริมคลองสมัยรัชกาลที่ 9 และการใช้งานพื้นที่รูปแบบใหม่สมัยรัชกาลที่ 9

4.1.1 จุดเปลี่ยนสำคัญภายนอกชุมชน

จุดเปลี่ยนสำคัญจากภายนอกชุมชนที่ส่งผลกระทบต่อลักษณะทางกายภาพของชุมชนอย่างชัดเจน มีอยู่ 2 ประการคือ การพัฒนาเครือข่ายเส้นทางสัญจรสมัยรัชกาลที่ 5 และการพัฒนาแปลงที่ดินสัมยรัชกาลที่ 5

1) การพัฒนาเครือข่ายทางสัญจรสมัยรัชกาลที่ 5 โดยการตัดถนนใหม่รอบชุมชน ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5 เป็นผลสืบเนื่องมาจากการพัฒนาเมืองตามอิทธิพลรูปแบบตะวันตก[2] โดยผลจากพัฒนาเครือข่ายเส้นทางสัญจรส่งผลให้ลักษณะองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนเปลี่ยนแปลงกล่าวคือ

(1) การตัดถนนใหม่รอบชุมชน ส่งผลให้บทบาทเส้นทางสัญจรทางน้ำถูกลดลงและเส้นทางสัญจรทางบกกลายเป็นเส้นทางสัญจรหลักอย่างสมบูรณ์แบบ

(2) การตัดถนนใหม่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงรูปแปลงที่ดินของชุมชนโดยรอบ เดิมเป็นพื้นที่โล่งว่างหรือกลุ่มบ้าน แปรเปลี่ยนเป็นเป็นรูปแปลงที่ดินอาคารตึกแถวรูปแบบใหม่

(3) การตัดถนนใหม่โดยรอบชุมชน ส่งผลให้การเข้าถึงชุมชนเปลี่ยนแปลงไป เดิมสามารถเข้าถึงได้โดยคูคลองหรือตรอกหลักเพียงเส้นทางเดียว แปรเปลี่ยนเป็นสามารเข้าถึงพื้นที่ชุมชนได้โดยรอบ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[2] สุภางค์ จันทวานิช. สำเพ็ง ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

2) การพัฒนาแปลงที่ดินสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นผลสืบเนื่องมาจากการพัฒนาเครือข่ายเส้นทางสัญจร โดยผลจากการพัฒนาแปลงที่ดินส่งผลให้ลักษณะองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนเปลี่ยนแปลงกล่าวคือ

(1) การออกโฉนดที่ดินฉบับบแรก พ.ศ.2444 เอกสารสำคัญในการครอบครองที่ดินและสามารถเห็นรูปแปลงที่ดินได้ชัดเจน[3] ทำให้เกิดการจับจองพื้นที่และครอบครองที่ดินนั้นๆ

(2) รูปแปลงที่ดินมีความหลากหลายขนาดทั้งขนาดกลางและขนาดเล็ก อย่างเช่น แปลงที่ขนาดเล็กจากพื้นที่เหลือของการตัดถนนใหม่ เป็นต้น

(3) รูปแปลงที่ดินมีความหลากหลายการถือครองที่ดินทั้งขุนนาง เจ้านาย คหบดี และราษฎร[4] เนื่องด้วยแรกเริ่มของการตั้งถิ่นฐานชุมชนเกิดจากแปลงที่ดินขนาดกลางกระจายทั่วทั้งชุมชน

4.1.2 จุดเปลี่ยนภายในชุมชน

จุดเปลี่ยนสำคัญจากภายในชุมชนที่ส่งผลกระทบต่อลักษณะทางกายภาพของชุมชนอย่างชัดเจน มีอยู่ 3 ประการคือ การพัฒนาสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 5 การพัฒนาพื้นที่ริมคลองสมัยรัชกาลที่ 9 และการใช้งานพื้นที่รูปแบบใหม่สมัยรัชกาลที่ 9

1) การพัฒนาสถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกลุ่มสถาปัตยกรรม สืบเนื่องมาจากการพัฒนาเมืองตามอิทธิพลรูปแบบตะวันตก โดยส่งผลต่อลักษณะองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนที่เปลี่ยนแปลงกล่าวคือ

(1) กลุ่มอาคารสถาปัตยกรรมแบบบ้านขุนนางหรือคหบดีภายในชุนชนเปลี่ยนกลายเป็นอาคารตึกแถวเพื่อเพิ่มพื้นที่การใช้งาน[5]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

---

[3] นิธิ ลิศนันท์. การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินในกรุงเทพฯ: กรณีศึกษาบริเวณถนนบำรุงเมือง สำราญราษฎร์เสาชิงช้า. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552.

[4] ผุสดี ทิพทัส. บ้านในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

[5] ผุสดี ทิพทัส. บ้านในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

(2) พื้นที่โล่งว่าง แปรเปลี่ยนเป็นอาคารตึกแถวตามแนวการตัดใหม่ของชุมชน

2) การพัฒนาพื้นที่ริมคลองสมัยรัชกาลที่ 9 เป็นผลมาจากการพัฒนาพื้นที่ของภาครัฐและการใช้งานพื้นที่ที่แตกต่างกัน โดยส่งผลต่อลักษณะองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนที่เปลี่ยนแปลงกล่าวคือ

(1) การเปลี่ยนแปลงพื้นที่ริมคลอง ส่งผลให้กลุ่มสถาปัตยกรรมริมคลองแตกต่างกับตามยุคสมัยคือ อาคารไม้ อาคารก่ออิฐ และตึกแถว

(2) การเปลี่ยนแปลงพื้นที่ริมคลอง ส่งผลให้การใช้พื้นที่โล่งว่างริมคลองแตกต่างกันคือ พื้นที่ทางเดิน พื้นที่ค้าขายชั่วคราว และพื้นที่ท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ ตามลำดับ

3) การใช้งานพื้นที่รูปแบบใหม่ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 9 ถึงปัจจุบัน แปรเปลี่ยนการใช้งานที่แตกต่างไปจากเดิม คืออาคารพักอาศัย ร้านเครื่องดื่ม เพื่อรองรับการท่องเที่ยวของชุมชน ส่งผลให้เกิดองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนมีการเปลี่ยนแปลง

4.1.3 การแบ่งช่วงเวลาการเปลี่ยนแปลง

การวิเคราะห์จุดเปลี่ยนสำคัญภายนอกชุมชนและจุดเปลี่ยนภายในชุมชนนั้น จะพบว่า การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพภายในชุมชนเป็นผลสืบเนื่องมาจากจุดเปลี่ยนภายนอกและจุดเปลี่ยนภายในชุมชนตามลำดับ โดยจุดเปลี่ยนภายนอกเปรียบเสมือนตัวการสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนภายในชุมชนและการเปลี่ยนแปลงองค์องค์ประกอบทางกายภาพภายในชุมชนตามมา

จากการทบทวนวรรณกรรมและวิเคราะห์การแบ่งช่วงเวลา โดยกรณีศึกษาที่มีลักษณะสอดคล้องใกล้เคียงกันอย่างเช่น หม่อมราชวงศ์แน่งน้อย ศักดิ์ศรี (2534) ได้จำแนกข้อมูลการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ตามช่วงเวลาแต่ละรัชกาลตั้งแต่รัชกาลที่ 1, รัชกาลที่ 2, รัชกาลที่ 3, รัชกาลที่ 4, รัชกาลที่ 5, รัชกาลที่ 6, รัชกาลที่ 7, รัชกาลที่ 8 และรัชกาลที่ 9 หรือ นิธิ ลิศนันท์ (2552) ได้จำแนกข้อมูลการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินในกรุงเทพฯ ตามช่วงเวลาการออกโฉนดที่ดินคือ ช่วงก่อนออกโฉนดที่ พ.ศ. 2444, ช่วงออกโฉนดที่ดิน พ.ศ. 2444, ช่วงหลังออกโฉนดที่ดิน พ.ศ. 2444 และช่วงปัจจุบัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ทำให้สามารถแบ่งช่วงเวลาพื้นที่ชุมชนจากข้อมูลกรณีศึกษาและการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญของชุมชนได้เป็น 3 ช่วงคือ

ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325 – 2411) แรกเริ่มของการตั้งถิ่นฐานชุมชน ทำให้เกิดองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนที่สำคัญทั้งเส้นทางสัญจร อาคารและสิ่งปลูกสร้าง

ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411 - 2468) ช่วงการเปลี่ยนแปลงชุมชนและการออกโฉนดที่ดินซึ่งเป็นเอกสารสำคัญในการถือครองที่ดิน พ.ศ. 2444

ช่วงรัชกาลที่ 6 – ปัจจุบัน (พ.ศ. 2468 - 2563) ช่วงการเปลี่ยนแปลงค่อนข้างน้อย และมีลักษณะคงที่ของการใช้งานพื้นที่ชุมชน

ทำให้สามารถสรุปเหตุการณ์ในแต่ละช่วงเวลาได้ดังนี้

ตาราง 4 แสดงการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพในช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325 – 2411)

ช่วง	ปี	การเปลี่ยนแปลงภายนอกชุมชน	การเปลี่ยนแปลงภายในชุมชน		
			เส้นทางสัญจร	อาคารและสิ่งปลูกสร้าง	พื้นที่โล่งว่าง
ช่วงที่ 1	2325	-การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ -ขุดคลองรอบกรุง	-คลองโอ่งอ่าง -คลองวัดสามปลื้ม	-ประตูสะพานหัน -กำแพงเมือง -บ้านเจ้านายหรือคหบดี	-ที่ว่างโคลนตม -ที่สวนเจ้านาย
	2326	-วังที่ประทับน้องยาเธอและพระราชวงศ์บริเวณประตูเมือง	-ตรอกหัวเม็ด -ตรอกยาฉุน -สะพานยาว	-สะพานหัน -บ่อนสะพานหัน -บ้านเจ้านาย -บ้านคหบดี	-ที่ว่างโคลนตม
		-ถนนแคบๆ เดินสวนกันได้ ทำจากอิฐเรียงตามตั้ง			
	2360	-ไฟไหม้จากวัดสามปลื้มตลอดไปจนนึงตลาดน้อย			
	2394	เรือกำปั่นฝรั่งเข้ามามีบทบาทแทนเรือสำเภาจีน			
	2405	-ถนนตรง สร้างถนนเจริญกรุง			

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตาราง 5 แสดงการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพในช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411 - 2468)

ช่วง	ปี	การเปลี่ยนแปลงภายนอกชุมชน	การเปลี่ยนแปลงภายในชุมชน		
			เส้นทางสัญจร	อาคารและสิ่งปลูกสร้าง	พื้นที่โล่งว่าง
ช่วงที่ 2	2394			-โรงเก็บเรือ -โรงหวย -บ้านแบบจีน -ตึก 2 ชั้น -เรือนแถว	
	2404	-ถนนเจริญกรุง			
	2434	-ถนนเยาวราช	-ถนนเยาวราช		
	2435		-ถนนจักรวรรดิ		
	2440			-ซ่อมสะพานหันตามแบบตะวันตก	
	2444	-ออกโฉนดที่ดินฉบับแรก			
	2450	-ตลิ่งดินริมน้ำทางเดินสะพานไม้สาธารณะริมคลอง			

ตาราง 6 แสดงการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพในช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน (พ.ศ.2468 - 2563)

ช่วง	ปี	การเปลี่ยนแปลงภายนอกชุมชน	การเปลี่ยนแปลงภายในชุมชน		
			เส้นทางสัญจร	อาคารและสิ่งปลูกสร้าง	พื้นที่โล่งว่าง
ช่วงที่ 3	2468			-การสร้างอาคารเพื่อการค้าขาย	
	2500	-ตลิ่งถาวร ก่ออิฐ ก่อไม้ สร้างกันเอง			
	2515			-สะพานหันเป็นคอนกรีต	
				-ตึกแถว 5-6 ชั้น	
	2523	-ตลิ่งคอนกรีตโดยรัฐบาลผู้สร้าง			
	2526				-สัมปทานพื้นที่ริมคลอง
	2533			-สะพานหันถูกปิดทับด้วยร้านค้า	
	2558		-ทางเดินริมคลอง	-โครงการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยงทางประวัติศาสตร์	-รื้อพื้นที่ริมคลองเป็นทางเดินสาธารณะ
	2562	-ระบบรถไฟฟ้าใต้ดินสถานีสามยอด			

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

4.2 สัณฐานการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

4.2.1 องค์ประกอบทางกายภาพในช่วงรัชกาลที่ 1 -รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325 - 2411)

1) รูปแปลงที่ดินและการใช้งาน

สืบเนื่องจากการออกเอกสารสำคัญที่ดินเช่นเดียวกับสมัยอยุธยากล่าวคือไม่มีการออกโฉนดที่ดินที่ดินที่ชัดเจน ทำสามารถสันนิษฐานรูปแปลงที่ดินจากข้อมูลเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องความสัมพันธ์กับการใช้งานแปลงที่ดิน โดยการแบ่งแนวเขตที่ดินมีการใช้แนวทางน้ำหรือพืชพันธุ์เป็นเส้นแบ่งเขตแดนธรรมชาติ บางพื้นที่ใช้ทางเท้าเป็นเส้นแนวในการแบ่งเขตที่ดินแต่แนวแปลงที่ดินยังไม่สามารถระบุได้ชัดเจนนัก แต่พอจะแสดงให้เห็นขอบเขตของพื้นที่อาคารบ้านเรือนในสมัยนั้น ทำให้สามารถแบ่งรูปแปลงที่ดินและการใช้งานดังกล่าวคือ

(1) รูปแปลงที่ดินขนาดใหญ่ : พบบริเวณภายนอกชุมชนโดยรอบ ซึ่งเป็นกลุ่มอาคารสำคัญคือ วังเจ้านายหรือขุนนางและวัด ที่เกิดจากการพระราชทานที่ดิน[6]ตามแนวกำแพงเมืองให้เป็นที่อยู่อาศัยของขุนนางหรือเจ้านายชั้นผู้ใหญ่และที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา

(2) รูปแปลงที่ดินขนาดกลาง : พบเป็นส่วนมากภายในชุมชนโดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ริมคลองและกลางชุมชน ซึ่งเป็นกลุ่มอาคารสำคัญคือ บ้านเจ้านายหรือคหบดีลำดับถัดลงมาจากวังเจ้านาย[7] และพื้นที่โล่งว่างที่ห่างออกไปจากเส้นทางสัญจร มีการใช้งานเพื่อการอยู่อาศัยและดูแลปกครองราษฎรบริเวณทางเข้า-ออกของประตูเมือง

(3) รูปแปลงที่ดินขนาดเล็ก : พบเป็นส่วนน้อยภายในชุมชนโดยเฉพาะบริเวณเชิงสะพานหันและแนวตรอกหัวเม็ด ซึ่งเป็นกลุ่มอาคารเรือนแถวที่ค่อนข้างยาวของราษฎรที่ด้านหน้าประกอบกิจการค้าขายและด้านหลังเป็นที่อยู่อาศัย[8]

---

[6] แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ. องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

[7] ผุสดี ทิพทัส. บ้านในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

[8] ผุสดี ทิพทัส. บ้านในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

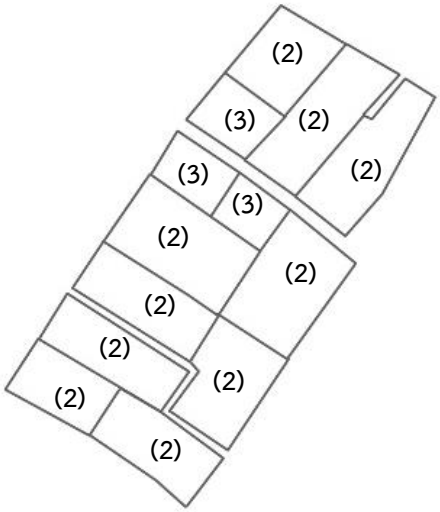

ภาพ 41 แผนที่แสดงรูปแปลงที่ในช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4
ที่มา : ผู้วิจัย

2) เส้นทางสัญจร

โครงข่ายการสัญจรหลักของชุมชนเป็นโครงข่ายการสัญจรทางบกที่เชื่อมกับพื้นที่นอกชุมชนทั้งจากแนวริมคลองและทางคนเดิน โดยส่วนใหญ่ทางคนเดินมีการใช้งานหน่าแน่นเนื่องจากเป็นพื้นที่เชื่อมต่อชุมชนชั้นนอกและชั้นในเกาะรัตนโกสินทร์ และสัมพันธ์กับองค์ประกอบที่สำคัญของชุมชนคือ สะพานหัน ประตูเมือง และแนวกำแพงเมือง ทำให้สามารถแบ่งเส้นทางสัญจรดังกล่าวคือ

(1) คลองโอ่งอ่าง : เป็นส่วนหนึ่งของคลองรอบกรุงเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา ที่มีการขุดตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เพื่อการสัญจรทางน้ำและแนวกำหนดขอบเขตของพื้นที่ชุมชนชั้นในและชุมชนชั้นนอก[9] แนวคลองบริเวณชุมชนมีลักษณะเป็นตลิ่งดินและความกว้างไม่สม่ำเสมอกันตลอดแนวชุมชน และบริเวณใกล้สะพานหันจะแคบกว่าบริเวณอื่นๆ เนื่องด้วยสะพานจะต้องพาดช่วงเพื่อยกสะพานขึ้น-ลง สำหรับการสัญจรทั้งทางน้ำและทางบก

[9] แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ. องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

(2) คลองจักรวรรดิ : บริเวณด้านทิศใต้ของชุมชนแนวคลองเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา เกิดขึ้นก่อนตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มีลักษณะเป็นคลองธรรมชาติและถูกถมกลายเป็นเส้นทางคมนาคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์[10] และเป็นแนวกำหนดขอบเขตของชุมชน

(3) คลองสาขาย่อย : สองแนวคลองย่อยที่ขนาบด้านทิศเหนือ-ใต้ของพื้นที่ชุมชน เกิดขึ้นจากการขุดเชื่อมต่อจากแนวคลองโอ่งอ่าง มีขนาดความกว้างไม่มากใช้เพื่อการสัญจรเข้าถึงพื้นที่และเป็นแนวกำหนดขอบเขตของพื้นที่ชุมชน ต่อมาถูกพัฒนากลายถนนเยาวราชและถนนวัดบพิตรพิมุข

(4) ตรอกหัวเม็ด : เป็นเส้นทางสัญจรทางบกหลักของชุมชนที่เชื่อมต่อไปยังพื้นที่อื่นๆ ภายในชุมชนและภายนอกชุมชน มีลักษณะตรอกติดดิน มีความกว้างประมาณสามเมตร[11]ให้คนเดินสวนกันได้และประกอบกิจการค้าขายบริเวณพื้นที่ชานหน้าบ้านตลอดแนวตรอก

(5) ตรอกยาฉุน : เป็นเส้นทางสัญจรทางบกรองของชุมชนที่เชื่อมต่อจากตรอกหัวเม็ดไปยังวัดบพิตรพิมุข ขนานกับแนวคลองโอ่งอ่าง เกิดจากการใช้งานพื้นที่โล่งว่างริมคลองและการเชื่อมต่อไปยังกลุ่มอาคารสำคัญคือ วัดและบ้านเจ้านายที่สร้างตามแนวคลอง ลักษณะตรอกเป็นตรอกติดดินสลับกับสะพานไม้ยาวพาดเป็นช่วงๆ เนื่องด้วยเป็นพื้นที่ลุ่มโคลนตม[12] และมีความกว้างไม่สม่ำเสมอบางบริเวณมีอาคารขนาบสองข้างบางบริเวณขนาบข้างเดียวเชื่อมต่ออาคารกับคลอง

(6) ตรอกขี้หมา : เป็นเส้นทางสัญจรทางบกรองของชุมชนที่เชื่อมต่อจากตรอกยาฉุนไปยังวัดจักรวรรดิผ่านเข้าบริเวณกลางชุมชน เกิดจากที่ว่างระหว่างบ้านเจ้านายหรือคหบดีและพื้นที่โล่งว่าง ลักษณะตรอก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

---

[10] สุภางค์ จันทวานิช. สำเพ็ง ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

[11] สุภางค์ จันทวานิช. สำเพ็ง ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

[12] สุภางค์ จันทวานิช. สำเพ็ง ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

เป็นติดดินสลับกับสะพานไม้พาดยาวเหนือพื้นที่ลุ่มโคลนตม และมีความกว้างให้พอเดินสวนกันได้[13] บริเวณช่วงต้นตรอกขนาบด้วยอาคารบ้านเรือน ส่วนบริเวณช่วงท้ายตรอกขนาบด้วยพื้นที่โล่งว่าง

(7) ตรอกย่อย : เป็นเส้นทางสัญจรทางบกของชุมชนที่เชื่อมต่อจากตรอกหลักและตรอกรอง มีลักษณะเป็นตรอกสะพานไม้แคบๆ ให้พอเดินได้และเป็นช่วงระยะสั้นๆ เพื่อเข้าถึงพื้นที่ใช้งานส่วนบุคคล อย่างเช่น บ้านเจ้านายที่ด้านหน้าไม่ได้ติดกับทางสัญจรหลักและรอง เป็นต้น

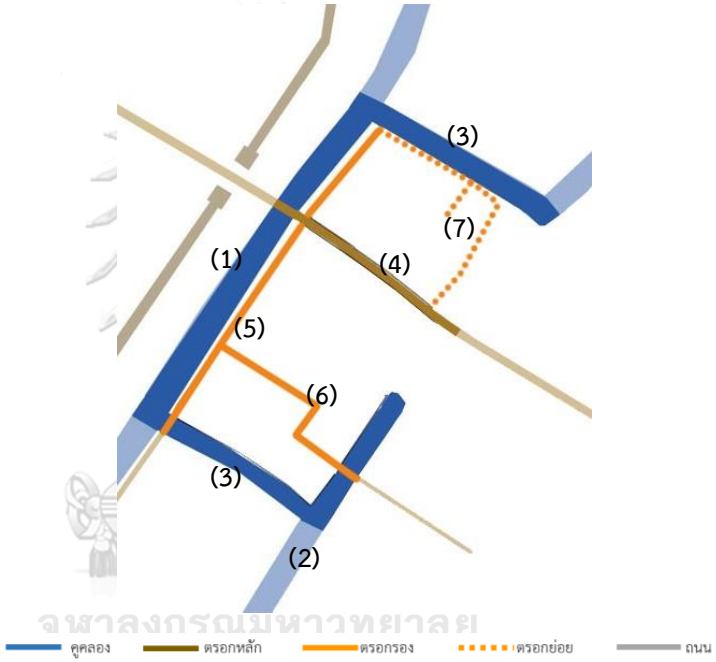

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ภาพ 42 แผนที่แสดงเส้นทางสัญจรในช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4
ที่มา : ผู้วิจัย

[13] สุภางค์ จันทวานิช. สำเพ็ง ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

3) การใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย

จากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย โดยการสันนิษฐานจากแผนที่ทางประวัติศาสตร์และเอกสารสำคัญที่บันทึกเกี่ยวกับชุมชน ทำให้สามารถแสดงชุดแนวตัดของชุมชนทั้งหมด 23 แนวตัด พบว่าช่วงที่ 1 (รัชกาลที่ 1 – รัชกาลที่ 4) มีตรอกซอกซอยเกิดขึ้นทั้งหมด 12 ตรอก มีความแตกต่างกันของความกว้างและความสูงซึ่งสัมพันธ์กับการใช้งานพื้นที่ในบริเวณนั้นๆ ตรอกซอกซอยที่มีการใช้งานส่วนใหญ่อยู่บริเวณตรอกหลักคือ ตรอกหัวเม็ด ส่วนตรอกซอกซอยที่มีการใช้งานส่วนน้อยหรือการใช้งานของคนภายในชุมชนอยู่บริเวณตรอกรองหรือตรอกย่อย สามารถจำแนกรายละเอียดดังกล่าวได้ดังนี้

(1) ตรอกหลักคือ ตรอกหัวเม็ด ประกอบด้วยแนวตัด 4 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้น 3 ตรอก ลักษณะเป็นตรอกติดดินปูอิฐทางตั้ง[14] เนื่องด้วยการจัดสรรแปลงที่ดินเพื่อการสัญจรทางบกตั้งแต่แรกเริ่มทำให้ตรอกหัวเม็ดเป็นพื้นที่สาธารณะ มีความกว้างประมาณ 3 เมตรสม่ำเสมอตลอดแนว แต่สามารถเดินสวนกันได้ในระยะ 1.5 เมตร ส่วนอีก 1.5 เมตรกลายเป็นพื้นที่ชานหน้าบ้าน และความสูงของอาคาร 1-2 ชั้น[15] โดยช่วงต้นตรอกเชิงสะพานหันขนาบด้วยเรือนแถวประกอบการค้าขายบริเวณชานหน้าบ้าน ช่วงท้ายตรอกขอบด้วยเรือนแถวและพื้นที่โล่งว่าง

(2) ตรอกรอง แบ่งออกเป็นสองตรอกคือ ตรอกยาฉุนและตรอกขี้หมา

-ตรอกยาฉุน ประกอบด้วยแนวตัด 5 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้นเกิดขึ้น 3 ตรอก ลักษณะเป็นตรอกติดดินสลับกับสะพานไม้ยาว[16] พาดต่อเนื่องขนานแนวคลองโอ่งอ่าง และพื้นที่ตรอกเป็นพื้นที่ส่วนบุคคลไม่ใช่ทางสาธารณะหรือเป็นพื้นที่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

---

14 สุภางค์ จันทวานิช. สำเพ็ง ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

15 ผุสดี ทิพทัส. บ้านในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

16 สุภางค์ จันทวานิช. สำเพ็ง ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

หน้าบ้าน ทำให้มีความกว้างไม่สม่ำเสมอตลอดแนวบางบริเวณกว้าง 1.5 เมตรบางบริเวณ 1 เมตร และความสูงของตรอกขนาบด้วยอาคาร 1-2 ชั้นที่เป็นบ้านเจ้านาย และพื้นที่โล่งว่างต่อเนื่องกับคลอง

-ตรอกขี้หมา ประกอบด้วยแนวตัด 3 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้น 2 ตรอก ลักษณะเป็นตรอกติดดินสลับกับสะพานไม้พาดยาวเชื่อมต่อจากตรอกยาฉุนไปยังวัดจักรวรรดิ ซึ่งเป็นช่องว่างระหว่างบ้านเรือนทำให้ตรอกมีขนาดแคบๆ หักเลี้ยวไปมาตามกลุ่มอาคารบ้านเรือน มีความกว้างส่วนมากประมาณ 1 เมตร บางบริเวณมากกว่า 1 เมตร เนื่องจากเป็นพื้นที่โล่งว่าง และความสูงช่วงต้นตรอกขนาบด้วยอาคาร 1-2 ชั้นที่เป็นบ้านเจ้านาย ส่วนช่วงท้ายตรอกขนาบด้วยอาคาร 1-2 ชั้นและพื้นที่โล่งว่าง

(3) ตรอกย่อย ประกอบด้วยแนวตัด 11 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้น 5 ตรอก กระจายอยู่ทั่วทั้งชุมชนลักษณะเป็นตรอกติดดินสลับกับสะพานไม้พาดยาวเชื่อมต่อพื้นที่จากตรอกหลักหรือตรอกรองไปยังพื้นที่ใช้งานเป็นระยะสั้นๆ เกิดจากที่ว่างระหว่างอาคารแคบๆ และที่โล่งว่าง ทำให้ตรอกมีความกว้างที่หลากหลายทั้ง มากกว่า 1.5 เมตร, น้อยกว่า 1.5 เมตรแต่มากกว่า 1 เมตร และน้อยกว่า 1 เมตร และมีความสูงที่ขนาบด้วยอาคาร 1-2 ชั้น และพื้นที่โล่งว่าง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ตาราง 7 แสดงการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย ช่วงรัชกาลที่ 1- รัชกาลที่ 4

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
(1) ตรอกหลัก *ตรอกหัวเม็ด*	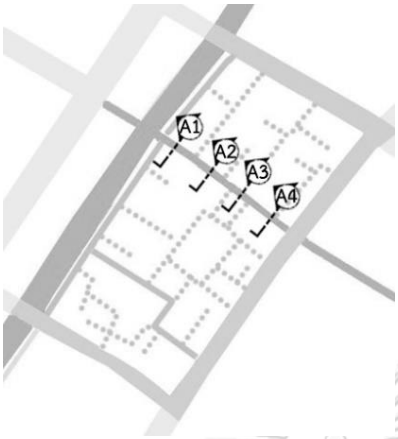	(A1) (A2) 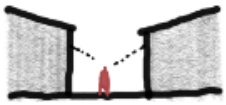 (A3) 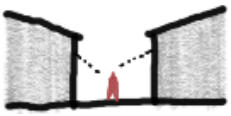 (A4) 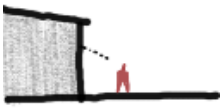
(2) ตรอกรอง *ตรอกยาฉุน*	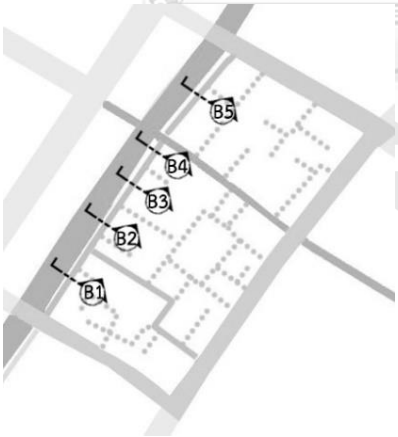	(B1) (B2) (B3)

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
		(B4)
		(B5)
ตรอกขี้หมา	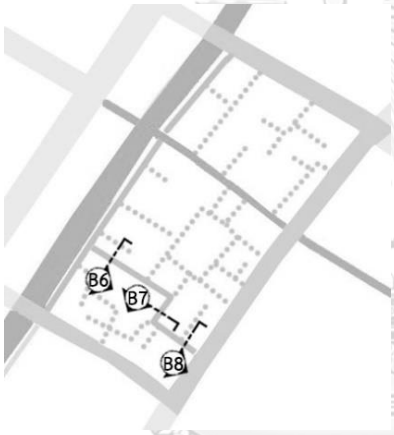	(B6)
		(B7)
		(B9)
(3) ตรอกย่อย		(C1) 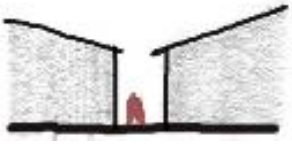

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
		(C2)
		(C3) 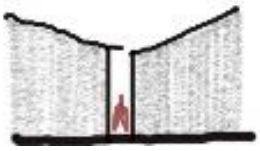
		(C4) 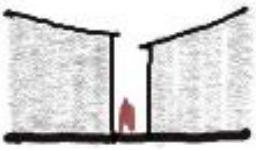
		(C5)
		(C6)
		(C7)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn Univers

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
		(C8)
		(C9)
		(C10)
		(C11)
ความหมายสัญลักษณ์	กลุ่มอาคารเก่า	กลุ่มอาคารใหม่
	พื้นที่ชั่วคราว	

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

4.2.2 องค์ประกอบทางกายภาพในช่วงรัชกาลที่ 4 -รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411 - 2468)

1) รูปแปลงที่ดินและการใช้งาน

รูปแปลงที่ดินของชุมชนมีทั้งหมด 85 แปลง เริ่มมีการแบ่งพื้นที่ชัดเจนเมื่อมีการออกโฉนดที่ดินฉบับแรก พ.ศ. 2444 ซึ่งเป็นเอกสารสำคัญที่แสดงรูปแปลงและการครอบครองที่ดิน โดยส่วนเส้นทางสัญจรทางน้ำที่ใช้ในการแบ่งพื้นที่ก็เปลี่ยนเป็นถนนหรือเส้นแนวแบ่งเขตที่ดิน

(1) แปลงที่ดินขนาดใหญ่ พบภายนอกชุมชนโดยรอบ ประกอบด้วยแปลงที่ดินขนาดเท่าเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น วัดและวังจ้านาย และแปลงที่ดินขนาดเท่าเดิมแต่การใช้งานเปลี่ยนอย่างเช่น วังที่เปลี่ยนกลุ่มตึกแถว วัดมีบางส่วนพัฒนาพื้นที่เพื่อการใช้งานอื่นๆ

(2) แปลงที่ดินขนาดกลาง พบเป็นส่วนน้อยภายในชุมชนจำนวนทั้งหมด 10 แปลง ประกอบด้วยแปลงที่ดินขนาดเท่าเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น บ้านเจ้านายหรือคหบดี[17] บริเวณพื้นที่ริมคลองและด้านทิศเหนือของชุมชน และแปลงที่ดินขนาดเท่าเดิมการใช้งานเปลี่ยนอย่างเช่น บ้านเจ้านายหรือคหบดีเปลี่ยนเป็นกลุ่มตึกแถวและพื้นที่โล่งว่างกลายเป็นกลุ่มตึกแถวกระจายอยู่ทั่วชุมชน

(3) แปลงที่ดินขนาดเล็ก พบเป็นส่วนมากภายในชุมชน ประกอบด้วยแปลงที่ดินขนาดเท่าเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น เรือนแถว ร้านค้าบริเวณริมตรอกหัวเม็ดและเชิงสะพานหัน และแปลงที่ดินใหม่การใช้งานใหม่ที่เกิดจากการซอยแปลงที่ดินอย่างเช่น ตึกแถว กระจายอยู่ทั้งทั่วชุมชนโดยเฉพาะบริเวณที่มีการตัดถนนใหม่รอบชุมชนมีการใช้งานเพื่อการค้าขาย อยู่อาศัย และโกดังเก็บสินค้า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

---

[17] ผุสดี ทิพทัส. บ้านในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

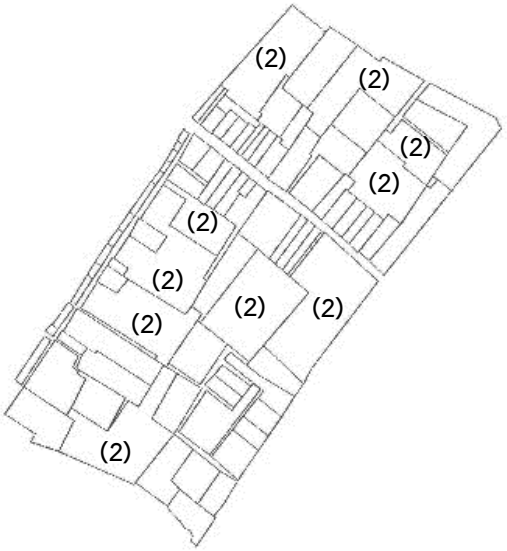

ภาพ 43 แผนที่แสดงรูปแปลงที่ในช่วง (รัชกาลที่ 4- รัชกาลที่ 6)
ที่มา : ผู้วิจัย

นอกจากนั้น ช่วงที่ 2 (รัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6) มีการออกโฉนดที่ดินฉบับแรกในปี พ.ศ.2444 ทำให้สามารถทราบถึงกรรมสิทธ์ที่ดินในแต่ละแปลงที่ปรากฏในเอกสารและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ส่วนใหญ่เป็นขุนนางหรือเจ้านายข้าราชการที่ได้รับพระราชทานที่ดินตามแนวกำแพงเมืองเพื่อการอยู่อาศัย ดูแลราษฎร[18] และพบว่าพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับสายสกุลสิงหเสนี ที่ถือครองที่ดินโดยรอบและภายในชุมชนอย่างเช่น บ้านเจ้าพระยาบดินเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)[19] บริเวณทิศเหนือของชุมชน, บ้านเจ้าพระยายมราช (แก้ว สิงหเสนี)[20] บริเวณภายในชุมชน เป็นต้น รวมถึงการถือครองของพ่อค้าคหบดี ดังรายละเอียดต่อไปนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

---

18 แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ. องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

19 ผุสดี ทิพทัส. บ้านในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

20 สุภางค์ จันทวานิช. สำเพ็ง ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

-พระยาศรีไชยบาล(หง)หรือเจ้าสัวหง ผู้เป็นนายโรงหวยผูกอากรบ่อนเบี้ย อากรพนันต่างปลูกบ้านเป็นของตนเอง อยู่เชิงสะพานดำรงสถิตย์ และมีที่ดินอยู่ริมคลองโอ่งอ่างอีกแห่งหนึ่งนอกกำแพงเมืองตรงหน้าวัดบพิตรพิมุข(วัดเชิงเลน) ทำเป็นโรงเก็บเรือ ต่อมามอบที่ดินและโรงเรือให้แก่นายพุ่มกับภรรยาปลูกบ้านเรือนแพสองหลังอยู่ด้วยกัน[21]

-บ้านนายทองคำ แซ่ตั้ง บุตรจีนตี๋ และได้ขายตกทอดมายังหลวงอุปการโกษาการ (เวท วัชราภัย) ต่อมาตกทอดมายังพระกรณีศรีสำรวจและสืบทอดต่อมาจนถึงปัจจุบันเป็นของทายาทตระกูลวัชราภัย

-เจ้าพระยายมราช (แก้ว สิงหเสนี) จากการบันทึกของพระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียรระบุว่า “.. บ้านเก่าสะพานยาว จักรวรรดิ ถัดจากสะพานหัน คุณย่าได้รับมรดกจากท่านเจ้าพระยายมราช (แก้ว สิงหเสนี) ผู้เป็นบิดา..”[22]

-กรมพระคลังข้างที่ เวนคืนที่ดินเพื่อสร้างตึกแถวโดยรอบชุมชนที่มีการตัดถนนใหม่ลักษณะเป็นตึกแถวชั้นเดียวและสองชั้น รูปแบบการสร้างตึกแถวนี้นำมาจากสิงคโปร์

-พระยาโชฎึกราชเศรษฐี (เถียร โชติกเสถียร) ย้ายภูมิลำเนาสมัยรัชกาลที่ 3 ลงมาทำการค้าสำเภากับประเทศจีนอยู่ในกรุงเทพฯ ประสบความสำเร็จรุ่งเรืองจนสามารถซื้อที่ดิน สร้างตึกแถวใหญ่แบบจีนขึ้นที่ข้างวัดบพิตรพิมุข ใกล้ปากคลองโอ่งอ่างฝั่งใต้ (ต้นตระกูลโปรษยานนท์)[23]

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

---

[21] ผุสดี ทิพทัส. บ้านในกรุงเทพฯ, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

[22] หนังสืออนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพพระยาอนุรักษ์ราชมณเฑียร มวม. ปช. ทจว. ณ เมรุหน้าพลับพลาราชอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๐ เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๙

[23] พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร. สำเภาสยาม : ตำนานเจ๊กบางกอก. กรุงเทพฯ : บริษัท นามมีบุคส์ จำกัด, 2544

ภาพ 44 ภาพแสดงการถือครองที่ดินของเจ้านายหรือขุนนางภายนอกชุมชนและภายในชุมชนช่วงต้นรัตนโกสินทร์

ที่มา : ผู้วิจัย

ตาราง 8 แสดงลักษณะรูปแปลงที่ดินและการใช้งานช่วงรัชกาลที่ 4 -รัชกาลที่ 6

หมายเลขระวาง	เลขที่ดิน	ตำแหน่ง	รูปแปลงที่ดิน	ผู้ถือครองที่ดิน	การใช้งาน
5036 II 6218-02(1000)	870	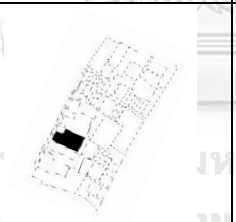	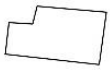	ขุนนาง (สายสกุลวัชราภัย)	อยู่อาศัย
5036 II 6218-02(1000)	902	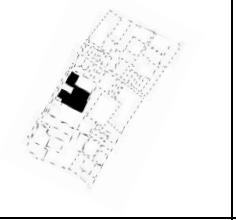	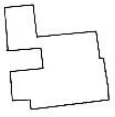	ขุนนาง	อยู่อาศัย
5036 II 6218-02(1000)	927	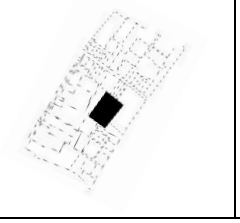	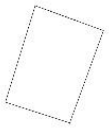	ขุนนาง (สายสกุลสิงหเสนี)	โรงบ่อน

หมายเลขระวาง	เลขที่ดิน	ตำแหน่ง	รูปแปลงที่ดิน	ผู้ถือครองที่ดิน	การใช้งาน
5036 II 6218-02(1000)	787			พ่อค้าคหบดี	ค้าขายและศาลเจ้า
5036 II 6218-06(1000)	95		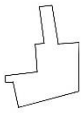	พ่อค้าคหบดี	อยู่อาศัยและเก็บสินค้า
5036 II 6218-06(1000)	169	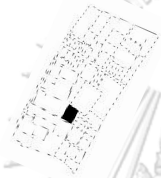		พ่อค้าคหบดี	อยู่อาศัย
5036 II 6218-02(1000)	827			พ่อค้าคหบดี	ค้าขายและอยู่อาศัย
5036 II 6218-06(1000)	94			พ่อค้าคหบดี (จีนชุนเม้ง)	อยู่อาศัยและเก็บสินค้า
5036 II 6218-02(1000)	838			พ่อค้า	ค้าขาย
5036 II 6218-02(1000)	709			พ่อค้าชาวจีน	ค้าขาย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

2) เส้นทางสัญจร

การพัฒนาโครงข่ายการสัญจรทางบกตามอิทธิพลรูปแบบตามตะวันตก การตัดถนนใหม่โดยรอบชุมชนส่งผลต่อการเปลี่ยนเปลี่ยนองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชน ทำให้เส้นทางสัญจรทางบกกลายเป็นเส้นทางสัญจรหลักอย่างเต็มรูปแบบแทนที่เส้นทางสัญจรทางน้ำ ความหนาแน่นของการใช้งานบริเวณตรอกหัวเม็ดกระจายออกโดยรอบชุมชน โดยสามารถแบ่งเส้นทางสัญจรดังกล่าวคือ

(1) คลองโอ่งอ่าง : ลักษณะความกว้างที่ค่อนข้างสม่ำเสมอตลอดแนว เนื่องจากตลิ่งดินที่มีการพัฒนาจากเดิม โดยการก่ออิฐหรือแผ่นไม้ป้องกันการทลายของแนวดิน[24] และบริเวณเชิงสะพานก็แปรเปลี่ยนเนื่องจากรูปแบบสะพานที่เปลี่ยนไปก่อสร้างด้วยโครงสร้างเหล็กสามารถพาดช่วงกว้างได้ ไม่สามารถยกได้เช่นเดิม การใช้งานถูกบทบาทความสำคัญจากเดิมและเป็นเส้นทางเดียวที่เชื่อมกับแม่น้ำเจ้าพระยา นอกจากนั้นถูกพัฒนากลายเป็นถนนเกือบทั้งหมด

(2) ถนนจักรวรรดิ : เป็นเส้นทางสัญจรทางบกหลักเส้นใหม่ของเมืองเชื่อมต่อชุมชนโดยรอบขนานกับแนวคลองโอ่งอ่าง มีลักษณะความกว้างถนน 6 เลนรถวิ่งสวนกัน เกิดจากการพัฒนาพื้นที่โล่งว่างและแนวคลองจักรวรรดิเดิม การใช้งานส่วนมากเป็นขุนนางหรือผู้ที่มีฐานะที่ใช้รถรางหรือรถม้า ความหนาแน่นการใช้งานยังคงปรากฏอยู่พื้นที่ตรอกซอกซอยในยุคก่อน

(3) ถนนบพิตรพิมุข : ลักษณะมีความกว้างถนน 2 เลนรถวิ่งสวนกัน เกิดจากแนวคลองสาขาย่อยเดิมของชุมชน การใช้งานเพื่อการสัญจรเชื่อมต่อพื้นที่ภายนอกและภายในชุมชน

(4) ถนนเยาวราช : ส่วนหนึ่งของถนนเยาวราชติดกับด้านทิศเหนือของชุมชน ซึ่งถนนเยาวราชเชื่อมต่อพื้นที่หลายชุมชน ลักษณะเป็นถนนที่ขนานกับตรอกหัวเม็ด มีความกว้างถนน 6 เลนรถวิ่งสวนกันได้ เกิดจากแนวคลองสาขาย่อยเดิมของชุมชนและการพัฒนาแก้ไขปัญหาความ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[24] ศันสนีย์ ชูโชติถาวร. การศึกษาสัณฐานกระบวนการเปลี่ยนแปลงลักษณะพื้นที่ริมน้ำคลองบางลำพู. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2555.

หนาแน่นบริเวณตรอกหัวเม็ด การใช้งานส่วนมากเป็นขุนนางหรือผู้ที่มีฐานะที่ใช้รถรางหรือรถม้า ความหนาแน่นการใช้งานยังคงปรากฏอยู่พื้นที่ตรอกซอกซอยในยุคก่อน

(5) ตรอกหัวเม็ด : สืบเนื่องจากการพัฒนาตั้งแต่แรกเริ่ม ลักษณะความกว้างประมาณสามเมตรคงเดิมจากยุคก่อน การพัฒนาจากตรอกติดดินเป็นการปูอิฐทางตั้งเพื่อการใช้งานที่ดีขึ้น และประกอบกิจการค้าขาย หนาแน่นบริเวณพื้นที่ชานหน้าบ้าน[25]ตลอดแนวตรอก

(6) ตรอกยาฉุน : ลักษณะตรอกติดดินปูอิฐทางตั้งตลอดแนวแทนที่บางบริเวณที่เป็นสะพานไม้ ความกว้างของตรอกไม่สม่ำเสมอเนื่องจากตรอกบริเวณเชิงสะพานหันเป็นพื้นที่สาธาณะ ส่วนบริเวณหน้าบ้านเจ้านายหรือคหบดีเดิมเป็นพื้นที่ส่วนบุคคล ทำให้เกิดการพัฒนาที่แตกต่างกัน

(7) ตรอกขี้หมา : ลักษณะตรอกติดดินปูอิฐทางตั้งตลอดแนวแทนที่บางบริเวณที่เป็นสะพานไม้ ความกว้างของตรอกประมาณ 1 เมตรตลอดแนวตรอกเนื่องจากการพัฒนาตามแนวเส้นทางเดิมและจากการพัฒนากลุ่มอาคารและพื้นที่โล่งว่างเป็นตึกแถว

(8) ตรอกย่อย : ลักษณะตรอกย่อย สืบเนื่องจากการพัฒนาเครือข่ายเส้นทางสัญจรเชื่อมต่อพื้นที่ชุมชนรอบด้านทั้งจากตรอกหลักตรอกรอง ถนนตัดใหม่ และการเพิ่มการใช้งานพื้นที่ภายในชุมชน ทำให้ตรอกย่อยมีจำนวนมากขึ้นจากยุคก่อนกระจายอยู่ทั่วทั้งชุมชน เพื่อการเข้าถึงพื้นที่ใช้งาน ความกว้างมีความหลายหลายทั้งเกิดจากแนวการสัญจรเดิมและเกิดขึ้นใหม่จากพื้นที่โล่งว่าง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

[25] ผุสดี ทิพทัส. บ้านในกรุงเทพฯ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

ภาพ 45 แผนที่แสดงเส้นทางสัญจรในช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6
ที่มา : ผู้วิจัย

3) การใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย

จากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย โดยการสันนิษฐานจากแผนที่ทางประวัติศาสตร์และเอกสารสำคัญที่บันทึกเกี่ยวกับชุมชน ทำให้สามารถการแสดงชุดแนวตัดของชุมชนทั้งหมด 23 แนวตัด พบว่าช่วงที่ 2 (รัชกาลที่ 4 – รัชกาลที่ 6) มีตรอกซอกซอยเกิดขึ้นทั้งหมด 21 ตรอก มีความแตกต่างกันของความกว้างและความสูงซึ่งสัมพันธ์กับการใช้งานพื้นที่ในบริเวณนั้นๆ และกระจายทั่วทั้งชุมชน สามารถจำแนกรายละเอียดดังกล่าวได้ดังนี้

(1) ตรอกหลักคือ ตรอกหัวเม็ด ประกอบด้วยแนวตัด 4 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้น 4 ตรอก ลักษณะค่อนข้างคงเดิมจากยุคก่อนหน้า โดยเป็นตรอกติดดินปูอิฐทางตั้ง มีความกว้างประมาณ 3 เมตร สม่ำเสมอตลอดแนว[26] แต่สามารถให้คนเดินสวนกันได้ในระยะ 1.5 เมตร

[26] สุภางค์ จันทวานิช. สำเพ็ง ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพฯ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.

ส่วนอีก 1.5 เมตรกลายเป็นพื้นที่ชานหน้าบ้านและขนาบด้วยความสูงของอาคาร 1-2 ชั้นประกอบกิจการค้าขายตลอดแนว

(2) ตรอกรอง แบ่งออกเป็นสองตรอกคือ ตรอกยาฉุนและตรอกขี้หมา

-ตรอกยาฉุน ประกอบด้วยแนวตัด 5 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้น 5 ตรอก ลักษณะเป็นตรอกติดดินปูอิฐทางตั้งขนานแนวคลองโอ่งอ่าง เนื่องด้วยพื้นที่ตรอกเป็นพื้นที่ส่วนบุคคลไม่ใช่ทางสาธารณะหรือเป็นพื้นที่หน้าบ้านเจ้านาย ทำให้มีความกว้างไม่สม่ำเสมอตลอดแนวบางบริเวณกว้าง 1.5 เมตรบางบริเวณ 1 เมตร และความสูงของตรอกขนาบด้วยอาคาร 1-2 ชั้นที่เป็นบ้านเจ้านาย และพื้นที่โล่งว่างเดิมถูกเปลี่ยนเป็นอาคารริมคลอง 1-2 ชั้นทำให้ตรอกยาวต่อเนื่องกันตลอดแนว

-ตรอกขี้หมา ประกอบด้วยแนวตัด 3 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้น 3 ตรอก ลักษณะเป็นตรอกติดดินปูอิฐทางตั้งเชื่อมต่อจากตรอกยาฉุนไปยังถนนจักรวรรดิ มีความกว้างส่วนมากประมาณ 1 เมตร บางบริเวณมากกว่า 1 เมตรนื่องจากเป็นพื้นที่โล่งว่างเดิม และความสูงตรอกขนาบด้วยอาคาร 1-2 ชั้นตลอดแนว

(3) ตรอกย่อย ประกอบด้วยแนวตัด 11 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้น 9 ตรอก กระจายอยู่ทั่วทั้งชุมชนลักษณะเป็นตรอกติดดินสลับกับสะพานไม้พาดยาวเชื่อมต่อพื้นที่จากตรอกหลักหรือตรอกรองไปยังพื้นที่ใช้งานเป็นระยะสั้นๆ เกิดจากที่ว่างระหว่างอาคารแคบๆ และที่โล่งว่าง ทำให้ตรอกมีความกว้างที่หลากหลายทั้ง มากกว่า 1.5 เมตร, น้อยกว่า 1.5 เมตรแต่มากกว่า 1 เมตร และน้อยกว่า 1 เมตร และมีความสูงที่ขนาบด้วยอาคาร 1-2 ชั้น และพื้นที่โล่งว่าง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตาราง 9 แสดงการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
(1) ตรอกหลัก *ตรอกหัวเม็ด*	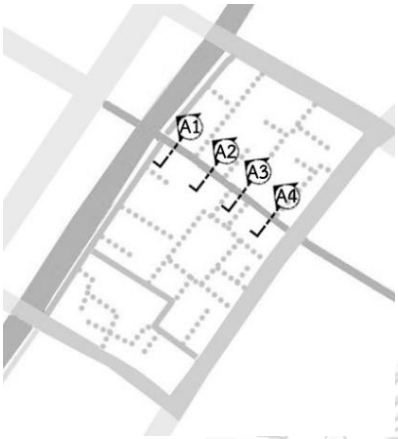	(A1) (A2) (A3) (A4)
(2) ตรอกรอง *ตรอกยาอุน*	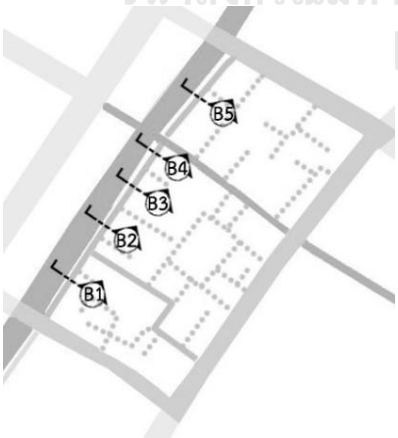	(B1) (B2)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Universi

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
		(B3)
		(B4)
		(B5)
ตรอกขี้หมา	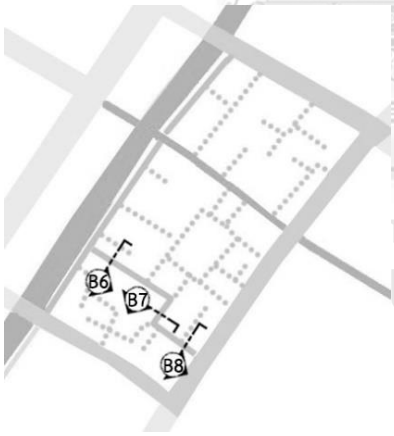	(B6)
		(B7)
		(B9)

วิทยาลัย
UNIVERSITY

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
(3) ตรอกย่อย		(C1) 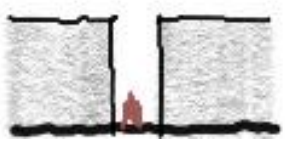 (C2) 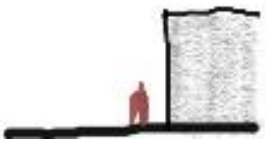 (C3) (C4) (C5) 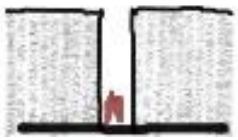 (C6) 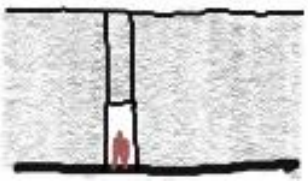

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
		(C7) 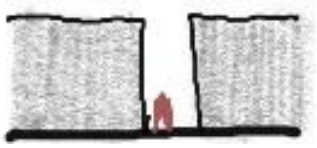
		(C8)
		(C9)
		(C10) 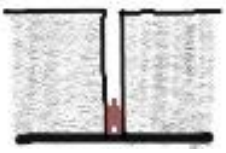
		(C11) 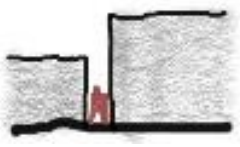

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVER

ความหมายสัญลักษณ์ กลุ่มอาคารเก่า กลุ่มอาคารใหม่

พื้นที่ชั่วคราว

4.2.3 องค์ประกอบทางกายภาพในช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน (พ.ศ. 2468 - 2563)

1) รูปแปลงที่ดินและการใช้งาน

รูปแปลงที่ดินของชุมชนมีทั้งหมดมากกว่า 300 แปลง ซึ่งเกิดจากการเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาที่ดินอย่างต่อเนื่อง ส่วนมากประกอบด้วยแปลงที่ดินขนาดเล็กที่เกิดจากการซอยแปลงที่ดินเดิม ส่วนน้อยยังคงแปลงที่ดินขนาดกลาง โดยสามารถแบ่งรายละเอียดได้ดังนี้

(1) แปลงที่ดินขนาดใหญ่ พบภายนอกชุมชนโดยรอบ ประกอบด้วยแปลงที่ดินขนาดเท่าเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น วัด และแปลงที่ดินขนาดเท่าเดิมแต่การใช้งานเปลี่ยนอย่างเช่น กลุ่มตึกแถวเดิมเปลี่ยนเป็นอาคารตึกสูงสมัยใหม่รองรับการใช้งานรูปแบบใหม่ เช่น ที่จอดรถ ห้างสรรพสินค้า พื้นที่พาณิชยกรรม แหล่งท่องเที่ยว เป็นต้น

(2) แปลงที่ดินขนาดกลาง พบส่วนน้อยภายในชุมชนจำนวน 6 แปลง ประกอบด้วยแปลงที่ดินขนาดเท่าเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น บ้านเจ้านายหรือคหบดีบริเวณพื้นที่ริมคลอง และแปลงที่ดินขนาดเท่าเดิมการใช้งานเปลี่ยนอย่างเช่น กลุ่มตึกแถวสูง 1-2 ชั้นเดิม เปลี่ยนเป็นตึกแถวสูง 5-6 ชั้นกระจายอยู่ทั่วชุมชน

(3) แปลงที่ดินขนาดเล็ก พบส่วนมากภายในชุมชนประกอบด้วยแปลงที่ดินขนาดเท่าเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น เรือนแถว ร้านค้าบริเวณริมตรอกหัวเม็ดและเชิงสะพานหัน และแปลงที่ดินใหม่การใช้งานใหม่ที่เกิดจากการซอยแปลงที่ดินอย่างเช่น ตึกแถว 5-6 ชั้นกระจายอยู่ทั้งทั่วชุมชนมีการใช้งานเพื่อการค้าขาย อยู่อาศัย และโกดังเก็บสินค้า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

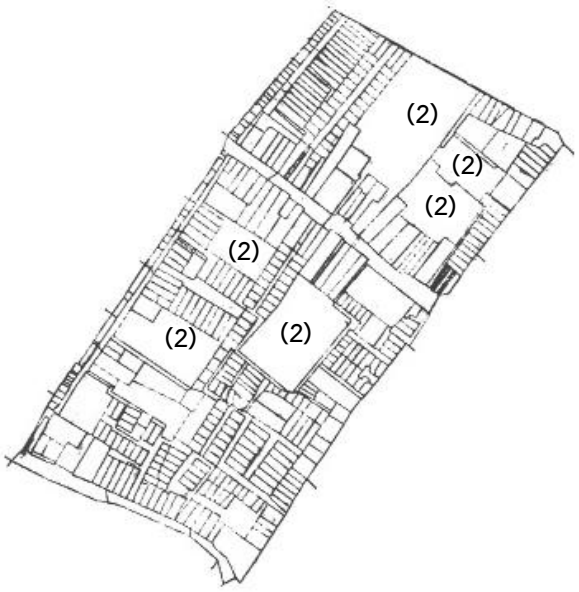

ภาพ 46 แผนที่แสดงรูปแปลงที่ในช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน
ที่มา : ผู้วิจัย

ส่วนกรรมสิทธ์ที่ดิน ที่ตั้งของบ้านเรือนที่ปรากฏในเอกสารโฉนดที่ดินและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ส่วนใหญ่เป็นราษฎร[27] บางส่วนยังคงเป็นของขุนนางหรือคหบดีดั้งเดิม และทรัพย์สินพระมหากษัตริย์

ตาราง 10 แสดงลักษณะรูปแปลงที่ดินและการใช้งานช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน

หมายเลขระวาง	เลขที่ดิน	ตำแหน่ง	รูปแปลงที่ดิน	ผู้ถือครองที่ดิน	การใช้งาน
5036 II 6218-02(1000)	870			ขุนนาง (สายสกุลสิงหเสนี)	อยู่อาศัย

[27] นิธิ ลิศนันท์. การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินในกรุงเทพฯ: กรณีศึกษาบริเวณถนนบำรุงเมือง สำราญราษฎร์เสาชิงช้า. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2552.

หมายเลขระวาง	เลขที่ดิน	ตำแหน่ง	รูปแปลงที่ดิน	ผู้ถือครองที่ดิน	การใช้งาน
5036 II 6218-02(1000)	902			ราษฎร	อยู่อาศัย
5036 II 6218-02(1000)	927			ขุนนาง (สายสกุลสิงหเสนี)	อยู่อาศัย
5036 II 6218-02(1000)	787			ราษฎร	ค้าขายและศาลเจ้า
5036 II 6218-06(1000)	95	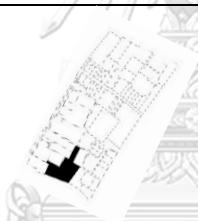		ราษฎร	อยู่อาศัยและเก็บสินค้า
5036 II 6218-06(1000)	169			ราษฎร	อยู่อาศัย
5036 II 6218-02(1000)	827	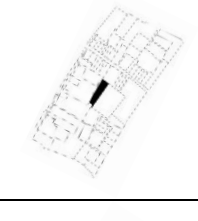		ราษฎร	ค้าขายและอยู่อาศัย
5036 II 6218-06(1000)	94	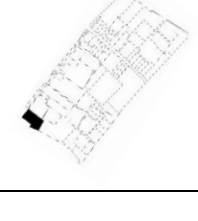		ราษฎร	อยู่อาศัยและเก็บสินค้า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

หมายเลขระวาง	เลขที่ดิน	ตำแหน่ง	รูปแปลงที่ดิน	ผู้ถือครองที่ดิน	การใช้งาน
5036 II 6218-02(1000)	838			ราษฎร	ค้าขาย
5036 II 6218-02(1000)	709			ราษฎร	ค้าขาย

2) เส้นทางสัญจร

โครงข่ายการสัญจรทางบกเป็นเส้นทางสัญจรหลักอย่างเต็มรูปแบบทั้งทางเดินเท้า ทางเดินรถ และระบบขนส่งสาธารณะ เส้นทางสัญจรเชื่อมต่อกันทุกพื้นที่ ทำให้ความหนาแน่นของการใช้พื้นที่กระจายออกทั้งภายในและภายนอกชุมชน โดยสามารถแบ่งเส้นทางสัญจรดังกล่าวคือ

(1) คลองโอ่งอ่าง : ลักษณะความกว้างแคบลงจากเดิมและสม่ำเสมอตลอดแนว เนื่องจากการพัฒนาพื้นที่ของรัฐบาลและการสร้างทางเดินริมคลองสาธารณะ และบริเวณเชิงสะพานหันก็เปลี่ยนรูปแบบและเรือไม่สามารถแล่นผ่านได้ การใช้งานถูกลดบทบาทจนแทบไม่มีการใช้งาน มีการปิดทับ รื้อถอนพื้นที่แนวคลองอย่างต่อเนื่อง ปัจจุบันแนวคลองโอ่งอ่างกลายเป็นพื้นที่แหล่งท่องเที่ยวทางประวัติศาสตร์ของชุมชน ทำให้กลุ่มอาคารริมคลองกลับมาประกอบกิจการค้าขายอีกครั้ง

(2) ถนนจักรวรรดิ : เป็นเส้นทางสัญจรทางบกเชื่อมต่อชุมชนโดยรอบขนานกับแนวคลองโอ่งอ่างที่มีความหนาแน่นของรถและคนเดินเท้าอย่างมาก มีความกว้างถนน 6 เลนรถวิ่งสวนกัน การใช้งานเพื่อการสัญจรและประกอบกิจการค้าขายตามอาคารตึกแถวตลอดแนวถนน

(3) ถนนบพิตรพิมุข : ลักษณะมีความกว้างถนน 2 เลนรถวิ่งสวนกันได้ การใช้งานพื้นการสัญจรและตึกแถวตามแนวถนนส่วนมากมีการใช้งานเพื่อเก็บสินค้า

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

(4) ถนนเยาวราช : ส่วนหนึ่งของถนนเยาวราชติดกับด้านทิศเหนือของชุมชน ซึ่งถนนเยาวราชเชื่อมต่อพื้นที่หลายชุมชน ลักษณะเป็นถนนที่ขนานกับตรอกหัวเม็ด มีความกว้างถนน 6 เลนรถวิ่งสวนกัน และตึกแถวตลอดแนวถนนประกอบกิจการค้าขาย อีกทั้งถนนเยาวราชกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญของกรุงเทพมหานครในปัจจุบัน

(5) ตรอกหัวเม็ด : ลักษณะความกว้างประมาณสามเมตรคงเดิมจากยุคก่อน การพัฒนาจากตรอกปูอิฐเป็นการปูคอนกรีตบล็อกตามมาตรฐานทางเดินเท้าเพื่อการใช้งานที่ดีขึ้น มีการใช้งานเพื่อการสัญจรและประกอบกิจการค้าขายหนาแน่นบริเวณพื้นที่ชานหน้าบ้านตลอดแนวตรอก

(6) ตรอกยาฉุน : ลักษณะตรอกปูคอนกรีตบล็อคตลอดแนว ความกว้างของตรอกไม่สม่ำเสมอประมาณ 1-1.5 เมตร เนื่องจากมีทั้งพื้นที่ส่วนบุคคลและพื้นสาธาณะ มีการใช้งานเพื่อการสัญจรและบางบริเวณที่กว้างกลายเป็นพื้นการค้าขายชั่วคราว

(7) ตรอกขี้หมา : ลักษณะตรอกปูคอนกรีตบล็อคตลอดแนว ความกว้างของตรอกประมาณ 1–1.5 เมตร เกิดจากการพัฒนาแปลงที่ดินแต่ละแปลงที่ต่างกัน บางบริเวณพัฒนาจากรูปแปลงที่ดินเดิม บางบริเวณเกิดขึ้นใหม่ มีการใช้งานเพื่อการสัญจรและบางบริเวณที่กว้างกลายเป็นพื้นที่สันทนาการของชุมชน

(8) ตรอกย่อย : เครือข่ายตรอกย่อยพัฒนาเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างมาก เกิดจากการพัฒนาแปลงที่ดินที่ต้องการเพิ่มจำนวนพื้นที่ใช้งาน ทำให้เกิดตรอกย่อยในพื้นที่ส่วนบุคคลจำนวนมาก มีการใช้งานส่วนมากเพื่อการสัญจร และบางบริเวณที่มีคนใช้งานหนาแน่นกลายเป็นพื้นที่ค้าขายชั่วคราว

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ภาพ 47 แผนที่แสดงเส้นทางสัญจรที่ในช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน

ที่มา : ผู้วิจัย

3) การใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย

จากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย โดยการสำรวจและรังวัดสภาพปัจจุบันทำให้สามารถแสดงชุดแนวตัดของชุมชนทั้งหมด 23 แนวตัด พบว่าช่วงที่ 3 (รัชกาลที่ 6 – ปัจจุบัน) มีตรอกซอกซอยเกิดขึ้นทั้งหมด 23 ตรอก มีความแตกต่างกันของความกว้างและความสูงซึ่งสัมพันธ์กับการใช้งานพื้นที่ในบริเวณนั้นๆ และกระจายทั่วทั้งชุมชน สามารถจำแนกรายละเอียดดังกล่าวได้ดังนี้

(1) ตรอกหลักคือ ตรอกหัวเม็ด ประกอบด้วยแนวตัด 4 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้น 4 ตรอก ลักษณะค่อนข้างคงเดิมจากยุคก่อนหน้า โดยเป็นตรอกปูคอนกรีตบล็อก มีความกว้างประมาณ 3 เมตร สม่ำเสมอตลอดแนว แต่สามารถให้คนเดินสวนกันได้ในระยะ 1.5 เมตร ส่วนอีก 1.5 เมตรกลายเป็นพื้นที่ชานหน้าบ้านและขนาบด้วยความสูงของอาคาร 1-2 ชั้น, 3-4 ชั้น และ 5-6 ชั้นประกอบกิจการค้าขายตลอดแนว

(2) ตรอกรอง แบ่งออกเป็นสองตรอกคือ ตรอกยาฉุนและตรอกขี้หมา

-ตรอกยาฉุน ประกอบด้วยแนวตัด 5 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้น 5 ตรอก ลักษณะเป็นตรอกปูคอนกรีตบล็อกขนานแนวคลองโอ่งอ่าง เนื่องด้วยพื้นที่ตรอกเป็นพื้นที่ส่วนบุคคลและสาธารณะ ทำให้มีความกว้างไม่สม่ำเสมอตลอดแนวบางบริเวณกว้าง 1.5 เมตรบางบริเวณ 1 เมตร และความสูงของตรอกขนาบด้วยอาคาร 1-2 ชั้น, 3-4 ชั้น และ 5-6 ชั้น

-ตรอกขี้หมา ประกอบด้วยแนวตัด 3 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้น 3 ตรอก ลักษณะเป็นตรอกปูคอนกรีตบล็อกเชื่อมต่อจากตรอกยาฉุนไปยังถนนจักรวรรดิ มีความกว้างส่วนมากประมาณ 1 เมตร บางบริเวณมากกว่า 1 เมตร และความสูงตรอกขนาบด้วยอาคาร 1-2 ชั้น, 3-4 ชั้น และ 5-6 ชั้น

(3) ตรอกย่อย ประกอบด้วยแนวตัด 11 แนวตัด พบว่ามีตรอกซอกซอยเกิดขึ้น 11 ตรอก กระจายอยู่ทั่วทั้งชุมชนลักษณะเป็นตรอกปูคอนกรีตบล็อกเชื่อมต่อพื้นที่จากตรอกหลักหรือตรอกรองไปยังพื้นที่ใช้งานเป็นระยะสั้นๆ เกิดจากที่การพัฒนาแปลงที่ดินแต่ละแปลงทำให้เกิดตรอกในพื้นที่ส่วนบุคคล และมีความกว้างที่หลากหลายทั้ง มากกว่า 1.5 เมตร, น้อยกว่า 1.5 เมตรแต่มากกว่า 1 เมตร และน้อยกว่า 1 เมตร และมีความสูงที่ขนาบด้วยอาคาร 1-2 ชั้น, 3-4 ชั้น และ 5-6 ชั้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตาราง 11 แสดงการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย ช่วงที่ 3 (รัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน)

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
(1) ตรอกหลัก *ตรอกหัวเม็ด*	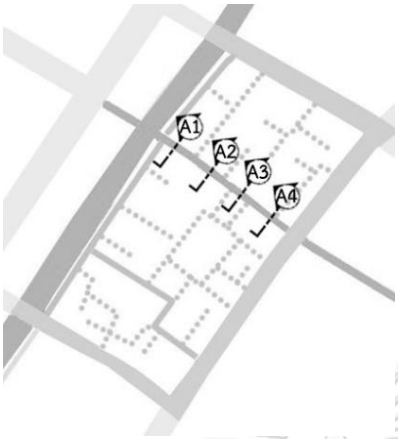	(A1)
		(A2) 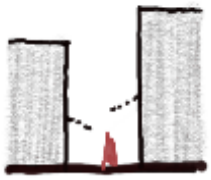
		(A3) 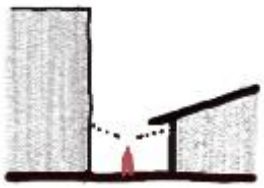
		(A4)
(2) ตรอกรอง *ตรอกยาอุน*	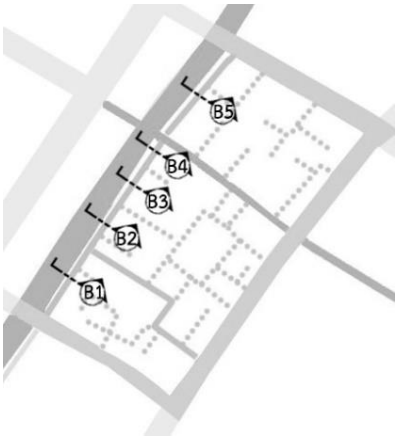	(B1)
		(B2)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
		(B3)
		(B4)
		(B5)
ตรอกขี้หมา	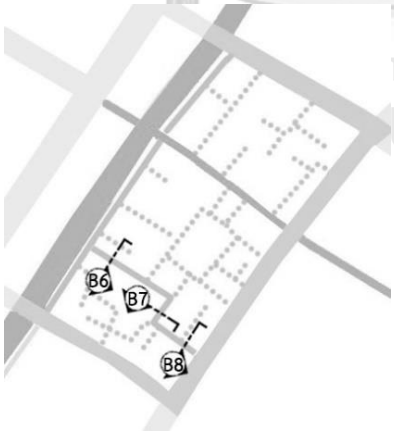	(B6)
		(B7) 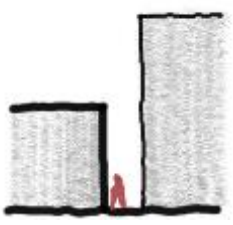

วิทยาลัย
UNIVERSI

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
		(B9) 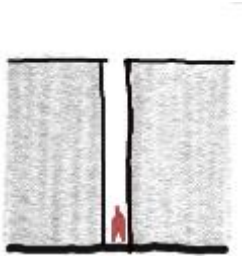
(3) ตรอกย่อย	 	(C1) 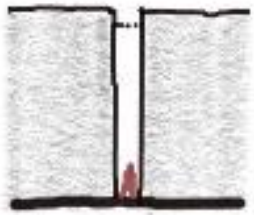
		(C2)
		(C3)
		(C4)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
		(C5) 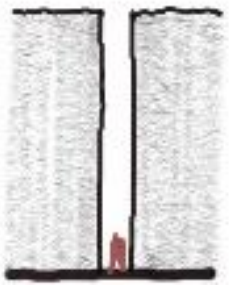
		(C6) 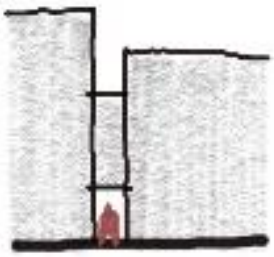
		(C7) 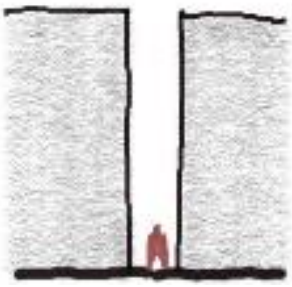
		(C8) 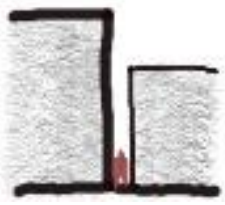

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

กลุ่ม	ตำแหน่ง	รูปตัด
		(C9)
		(C10) 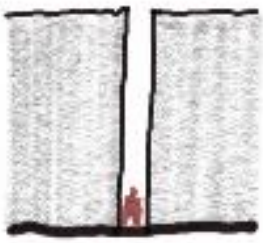
		(C11) 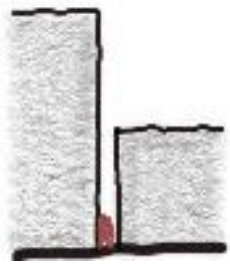
ความหมายสัญลักษณ์	กลุ่มอาคารเก่า พื้นที่ชั่วคราว	กลุ่มอาคารใหม่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

4.3 สรุปสัณฐานการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

จากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพภายในพื้นที่พบว่ามีการเปลี่ยนแปลงทั้งในเชิงสองมิติคือ รูปแปลงที่ดิน เส้นทางสัญจร และการเปลี่ยนแปลงเชิงสามมิติคือการใช้พื้นที่ตรอกซอกซอย เพื่อความเข้าใจที่ชัดเจนมากขึ้น ผู้ศึกษาจึงได้ทำการสรุปลักษณะการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพออกเป็น 2 กลุ่มคือ การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพเชิงสองมิติ และการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพเชิงสามมิติ

4.3.1 การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายเชิงสองมิติ

การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพเชิงสองมิติของชุมชนในแต่ละช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจน โดยการศึกษารูปแปลงที่ดินและพัฒนาเส้นทางสัญจรของชุมชน ทำให้สามารถจำแนกรูปแบบลักษณะทางกายภาพและการใช้งานที่แตกต่างกันได้ดังนี้

1) ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325 - 2411)

(1) รูปแปลงที่ดินและการใช้งาน ประกอบด้วย ส่วนมากเป็นรูปแปลงที่ดินขนาดกลางกระจายทั่วทั้งชุมชน และส่วนน้อยเป็นรูปแปลงที่ดินขนาดเล็กบริเวณเชิงสะพานหัน ซึ่งมีรูปแบบคือ ลักษณะคงเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น บ้านเจ้านายหรือคหบดีและพื้นที่โล่งว่าง, ลักษณะคงเดิมเปลี่ยนการใช้งานอย่างเช่น พื้นที่โล่งว่างและพื้นที่อยู่อาศัย และลักษณะเกิดขึ้นใหม่การใช้งานใหม่อย่างเช่น พื้นที่ค้าขายริมตรอกหัวเม็ด

(2) เส้นทางสัญจร ประกอบด้วย คลองโอ่งอ่าง, คลองจักรวรรดิ, คลองสาขาย่อย, ตรอกหัวเม็ด, ตรอกยาฉุน, ตรอกขี้หมา และตรอกย่อย ซึ่งมีรูปแบบคือ ลักษณะคงเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น แนวคลองทั้งคลองหลักและคลองสาขา, ลักษณะคงเดิมเปลี่ยนการใช้งานอย่างเช่น ตรอกหลักและตรอกรอง และลักษณะเกิดขึ้นใหม่การใช้งานใหม่อย่างเช่น ตรอกย่อย

2) ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411 - 2468)

(1) รูปแปลงที่ดินและการใช้งาน ประกอบด้วย ส่วนน้อยเป็นรูปแปลงที่ดินขนาดกลางและส่วนมากเป็นรูปแปลงที่ดินขนาดเล็กกระจายอยู่ทั่วทั้งชุมชน ซึ่งมีรูปแบบคือ ลักษณะคงเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น บ้านเจ้านายหรือคหบดี, ลักษณะคงเดิม เปลี่ยนการใช้งานอย่างเช่น บ้านเจ้านายหรือคหบดี, พื้นที่โล่งว่างและพื้นที่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ค้าขาย และลักษณะเกิดขึ้นใหม่การใช้งานใหม่ อย่างเช่น พื้นที่ค้าขายและพื้นที่อยู่อาศัย

(2) เส้นทางสัญจร ประกอบด้วย คลองโอ่งอ่าง, ถนนจักรวรรดิ, ถนนบพิตรพิมุข, ถนนเยาวราช, ตรอกหัวเม็ด, ตรอกยาฉุน, ตรอกขี้หมา และตรอกย่อย ซึ่งมีรูปแบบคือ ลักษณะคงเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น ตรอกหลัก ตรอกรอง ตรอกย่อยเดิม, ลักษณะคงเดิมเปลี่ยนการใช้งานอย่างเช่น คลองโอ่งอ่างและลักษณะเกิดขึ้นใหม่การใช้งานใหม่อย่างเช่น ตรอกย่อยใหม่และถนนตัดใหม่โดยรอบชุมชน

3) ช่วงรัชกาลที่ 6 – ปัจจุบัน (พ.ศ. 2468 - 2563)

(1) รูปแปลงที่ดินและการใช้งาน ประกอบด้วย ส่วนน้อยเป็นรูปแปลงที่ดินขนาดกลาง และส่วนมากเป็นขนาดเล็กกระจายอยู่ทั่วทั้งชุมชน มีรูปแบบคือ ลักษณะคงเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น บ้านขุนนางหรือคหบดี, ลักษณะคงเดิมเปลี่ยนการใช้งานอย่างเช่น พื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่ค้าขาย และลักษณะเกิดขึ้นใหม่การใช้งานใหม่อย่างเช่น พื้นที่อยู่อาศัยและพื้นที่ค้าขาย

(2) เส้นทางสัญจร ประกอบด้วย คลองโอ่งอ่าง, ถนนจักรวรรดิ, ถนนบพิตรภิมุข, ถนนเยาวราช, ตรอกหัวเม็ด, ตรอกยาฉุน, ตรอกขี้หมา และตรอกย่อย ซึ่งมีรูปแบบคือ ลักษณะคงเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น ถนนโดยรอบชุมชน ตรอกหลัก ตรอกรอง ตรอกย่อยเดิม, ลักษณะคงเดิมเปลี่ยนการใช้งานอย่างเช่น คลองโอ่งอ่าง และลักษณะเกิดขึ้นใหม่การใช้งานใหม่อย่างเช่น ตรอกย่อยใหม่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ตาราง 12 สรุปการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

	ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4	ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6	ช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน
องค์ประกอบรวม	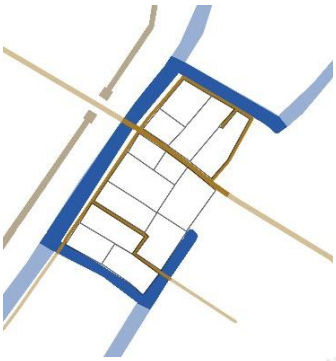	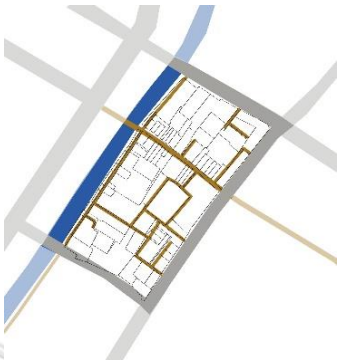	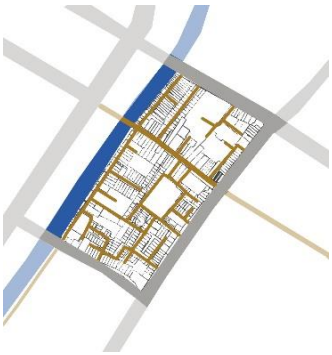
รูปแปลงที่ดิน	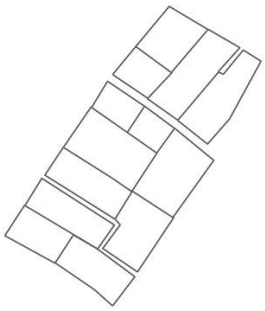	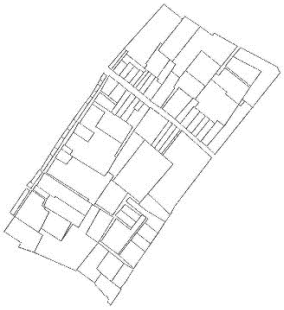	
เส้นทางสัญจร	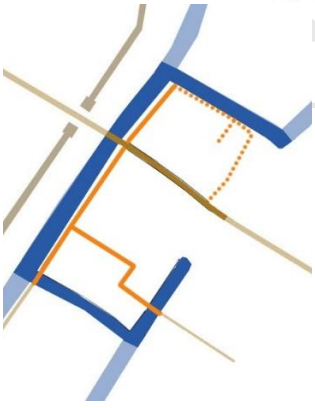	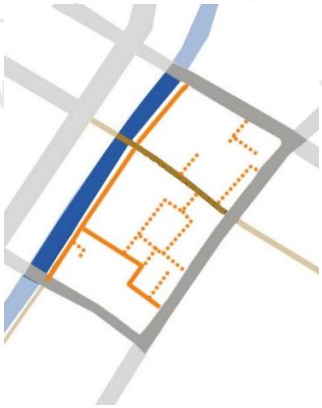	

4.3.2 การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพเชิงสามมิติ

การศึกษาและวิเคราะห์พัฒนาการจากแนวรูปตัดชุมชนทั้งหมด 23 แนวตัด ทำให้สามารถจำแนกรูปแบบลักษณะทางกายภาพและการใช้งานที่แตกต่างกันได้ดังนี้

1) ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325 - 2411)

เกิดตรอกขึ้นทั้งหมด 13 ตรอก โดยมีความกว้างของตรอก ประกอบด้วย ความกว้างมากกว่า 1.5 เมตร, ความกว้าง 1 เมตรถึง 1.5 เมตร และความกว้างน้อยกว่า 1 เมตรส่วนมากเป็นตรอกที่มีความกว้าง 1 เมตรถึง 1.5 เมตร และความสูงของตรอก ประกอบด้วยกลุ่มอาคาร 1-2 ชั้นทั้งชุมชนและพื้นที่โล่งว่าง ส่วนมากเป็นกลุ่มบ้านเจ้านายหรือคหบดี สามารถจำแนกรูปแบบได้ 3 รูปแบบคือ ลักษณะคงเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น บริเวณตรอกหลักและตรอกรอง, ลักษณะคงเดิมเปลี่ยนการใช้งานอย่างเช่น บริเวณตรอกรอง และลักษณะเกิดขึ้นใหม่การใช้งานใหม่อย่างเช่น ตรอกย่อย

2) ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411 - 2468)

ตรอกเกิดขึ้นทั้งหมด 21 ตรอก โดยมีความกว้างของตรอก ประกอบด้วย ความกว้างมากกว่า 1.5 เมตร, ความกว้าง 1 เมตรถึง 1.5 เมตร และความกว้างน้อยกว่า 1 เมตร ส่วนมากเป็นตรอกที่มีความกว้าง 1 เมตรถึง 1.5 เมตร และความสูงของตรอก ประกอบด้วยกลุ่มอาคาร 1-2 ชั้นและ 3-4 ชั้น ส่วนมากเป็นกลุ่มตึกแถว สามารถจำแนกรูปแบบได้ 3 รูปแบบคือ ลักษณะคงเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น บริเวณตรอกหลักและตรอกรอง, ลักษณะคงเดิมเปลี่ยนการใช้งานอย่างเช่น บริเวณตรอกรอง ตรอกย่อยและลักษณะเกิดขึ้นใหม่การใช้งานใหม่อย่างเช่น บริเวณตรอกย่อย

3) ช่วงรัชกาลที่ 6 – ปัจจุบัน (พ.ศ. 2468 - 2563)

ตรอกเกิดขึ้นทั้งหมด 23 ตรอก โดยมีความกว้างของตรอก ประกอบด้วย ความกว้างมากกว่า 1.5 เมตร, ความกว้าง 1 เมตรถึง 1.5 เมตร และความกว้างน้อยกว่า 1 เมตร ส่วนมากเป็นตรอกที่มีความกว้าง 1 เมตรถึง 1.5 เมตร และความสูงของตรอก ประกอบด้วยกลุ่มอาคาร 1-2 ชั้น, 3-4 ชั้นและ 5-6 ชั้น ส่วนมากตึกแถวเดิม 1-2 ชั้นและตึกแถวสมัยใหม่ 3-4 ชั้น สามารถจำแนกรูปแบบได้ 3 รูปแบบคือ ลักษณะคงเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น บริเวณตรอกหลัก, ลักษณะคงเดิมเปลี่ยนการใช้งานอย่างเช่น บริเวณตรอกรองและตรอกย่อย และลักษณะเกิดขึ้นใหม่การใช้งานใหม่อย่างเช่น บริเวณตรอกย่อย

ตาราง 13 สรุปการเปลี่ยนแปลงความกว้างและจำนวนตรอกที่เกิดขึ้นของการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย แต่ละช่วงเวลา

กลุ่ม	ชื่อตรอก / ตำแหน่ง	แนวตัด	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4			รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6			รัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน		
			ความกว้าง			ความกว้าง			ความกว้าง		
			>1.5	1-1.5	<1	>1.5	1-1.5	<1	>1.5	1-1.5	<1
ตรอกหลัก	ตรอกหัวเม็ด	(A1)		/			/			/	
		(A2)		/			/			/	
		(A3)		/			/			/	
		(A4)					/			/	
ตรอกรอง	ตรอกยาฉุน	(B1)		/			/			/	
		(B2)		/			/			/	
		(B3)					/			/	
		(B4)						/			/
		(B5)	/			/			/		
	ตรอกขี้หมา	(B6)		/			/			/	
		(B7)		/			/			/	
		(B8)					/			/	
ตรอกย่อย	ทิศเหนือชุมชน	(C1)		/			/			/	
		(C2)									/
		(C3)			/			/			/
	กลางชุมชน	(C4)		/			/			/	
		(C5)		/			/			/	
		(C6)					/			/	
		(C7)				/			/		
	ทิศใต้ชุมชน	(C8)		/				/			/
		(C9)								/	
		(C10)					/			/	
		(C11)					/				/
รวมตรอกที่เกิดขึ้นแต่ละความกว้าง			1	11	1	2	16	3	2	16	5
รวมตรอกที่เกิดขึ้นแต่ละช่วงเวลา			**13**			**21**			**23**		

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตาราง 14 สรุปการเปลี่ยนแปลงความสูงของการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย แต่ละช่วงเวลา

กลุ่ม	ชื่อตรอก / ตำแหน่ง	แนวตัด	รัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4			รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6			รัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน		
			ความสูง/จำนวนชั้น			ความสูง/จำนวนชั้น			ความสูง/จำนวนชั้น		
			1 - 2	3 - 4	5 - 6	1 - 2	3 - 4	5 - 6	1- 2	3 - 4	5 - 6
ตรอกหลัก	ตรอกหัวเม็ด	(A1)	/			/			/	/	
		(A2)	/			/				/	/
		(A3)	/			/			/		/
		(A4)	/			/			/	/	
ตรอกรอง	ตรอกยาฉุน	(B1)	/			/			/		
		(B2)	/			/			/		
		(B3)	/			/			/		
		(B4)	/			/			/		/
		(B5)	/			/			/		
	ตรอกขี้หมา	(B6)	/			/	/		/		/
		(B7)	/			/			/	/	
		(B8)	/			/				/	
ตรอกย่อย	ทิศเหนือชุมชน	(C1)	/			/				/	
		(C2)	/			/			/		
		(C3)	/			/			/	/	
	กลางชุมชน	(C4)	/			/			/		
		(C5)	/			/					/
		(C6)					/			/	
		(C7)				/					/
	ทิศใต้ชุมชน	(C8)	/			/			/	/	
		(C9)								/	/
		(C10)	/			/				/	
		(C11)	/			/			/		/
รวมจำนวนตรอกแต่ละความสูง			**20**	**0**	**0**	**21**	**2**	**0**	**15**	**11**	**8**

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตาราง 15 แสดงแนวความคิดความสัมพันธ์ของการเปลี่ยนแปลงรูปแปลงที่ดิน เส้นทางสัญจร และลักษณะการเปลี่ยนแปลงของตรอกซอกซอยของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

ช่วง	การเปลี่ยนแปลงในระดับมหาภาค	การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพ	
		การเปลี่ยนแปลงเชิงสองมิติ	การเปลี่ยนแปลงเชิงสามมิติ
ช่วงที่ 1	ชุมชนแต้จิ๋วได้ย้ายจากบริเวณพระบรมมหาราชวังมาอยู่สำเพ็งระหว่างคลองวัดสามปลื้มและคลองวัดสำเพ็ง	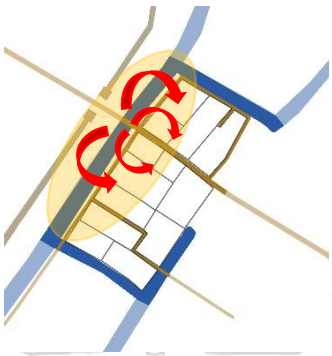	
ช่วงที่ 2	**จุดเปลี่ยนผ่าน** ทางกายภาพสู่การออกโฉนดที่ดินและโครงข่ายการสัญจรทางบก (ตัดถนนใหม่)	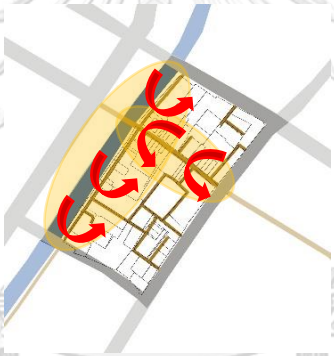	
ช่วงที่ 3	การเปลี่ยนแปลงกายภาพตาม **พื้นที่ริมคลอง อาคารและสิ่งปลูกสร้าง**	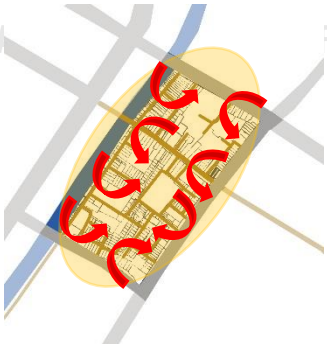	

หมายเหตุ : ความหมายสัญลักษณ์ บริเวณพื้นที่ที่มีการเปลี่ยนแปลง บริเวณการเปลี่ยนแปลง

กลุ่มอาคารเก่า กลุ่มอาคารใหม่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

4.3.3 อัตลักษณ์ของการใช้พื้นที่ตรอกซอกซอย

จากการศึกษาและวิเคราะห์ข้อมูลการใช้งานพื้นที่ตรอกซอกซอยของชุมชน ทำให้เข้าใจถึงพัฒนาการในแต่ยุคสมัยซึ่งเป็นภาพที่ปรากฏให้เห็นในปัจจุบันซึ่งมีความหลากหลายและแตกต่างจากชุมชนอื่นๆ รอบข้างอย่างเห็นได้ชัดเจน ส่งเสริมให้การใช้พื้นที่ตรอกซอกซอยของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันกลายเป็นอัตลักษณ์ชุมชนที่สำคัญ โดยองค์ประกอบที่ส่งเสริมให้เกิดอัตลักษณ์ของชุมชนสามารถจำแนกได้ดังนี้

1) องค์ประกอบดั้งเดิม คือเครือข่ายเส้นทางซึ่งเป็นเส้นทางที่ปรากฏตั้งแต่แรกเริ่มของการตั้งชุมชนจนถึงปัจจุบันอย่างเช่น ตรอกหัวเม็ด ตรอกยาฉุน ตรอกขี้หมา และสภาพแวดล้อมที่โอบล้อมทั้งอาคารสถาปัตยกรรม องค์ประกอบสถาปัตยกรรม วัสดุผิวอาคาร วัสดุพื้น อย่างเช่น เรือนแถว ร้านค้า กลุ่มบ้านจีน วัสดุก่ออิฐ อีกทั้งการใช้งานพื้นที่ซึ่งมีลักษณะการใช้งานที่ยังคงบรรยากาศของการใช้งานดั้งเดิมอย่างเช่น การอยู่อาศัย การค้าขาย การสันทนาการ โดยลักษณะดังกล่าวพบบริเวณตรอกยาฉุน (ช่วงกลางตรอกและท้ายตรอก) และบริเวณตรอกขี้หมา (บริเวณต้นตรอก)
2) องค์ประกอบต่อเติม คือองค์ประกอบดั้งเดิมที่เปลี่ยนแปลงต่อเติมตามยุคสมัยที่การปรับเปลี่ยนเพื่อรองรับการใช้งานรูปแบบใหม่ แต่ยังคงหลงเหลือองค์ประกอบบางประการอย่างเช่น ตรอกหัวเม็ดเป็นตรอกที่ปรากฏตั้งแต่แรกเริ่มแต่โอบล้อมด้วยอาคารรูปแบบใหม่การใช้งานใหม่ตลอดแนว หรือตรอก ขี้หมาที่ต่อเติมบ้านเรือนเดิมเพื่อปรับเปลี่ยนการใช้งานสมัยใหม่รองรับนักท่องเที่ยว เป็นต้น
3) องค์ประกอบใหม่ คือองค์ประกอบที่เกิดขึ้นใหม่จากปัจจัยหลากหลายอย่างที่ส่งเสริมให้ตรอกซอกซอยของชุมชนมีลักษณะเฉพาะ ตัวอย่างเช่น ตรอกที่มีความแคบน้อยกว่า 1 เมตรซึ่งเกิดจากการพัฒนาแปลงที่ดินภายใต้ข้อจำกัด เป็นต้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ตาราง 16 แสดงอัตลักษณ์การใช้พื้นที่ตรอกซอกซอยภายในชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

ตำแหน่งที่ตั้ง	รูปตัด	สภาพปัจจุบัน	องค์ประกอบสำคัญ
	ช่วงรัชกาลที่ 1 - 4 ช่วงรัชกาลที่ 4 - 6 ช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน 		-เส้นทางตรอกยาฉุน -เรือนแถวริมตรอก -อาคารริมคลอง -วัดสุผิว -การใช้พื้นที่ตรอก
	ช่วงรัชกาลที่ 1 – 4 ช่วงรัชกาลที่ 4 - 6 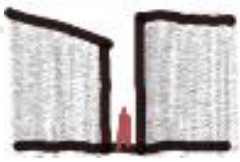 ช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน 		-เส้นทางตรอกขี้หมา -กลุ่มบ้านจีน -วัสดุผิว -องค์ประกอบสถาปัตยกรรม -การใช้พื้นที่ตรอก
ความหมายสัญลักษณ์	กลุ่มอาคารเก่า พื้นที่ชั่วคราว	กลุ่มอาคารใหม่	

ตำแหน่งที่ตั้ง	รูปตัด	สภาพปัจจุบัน	องค์ประกอบสำคัญ
	ช่วงรัชกาลที่ 1 – 4 ช่วงรัชกาลที่ 4 - 6 ช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน 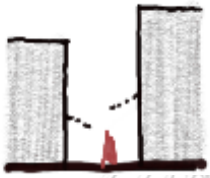		-เส้นทาง ตรอกหัวเม็ด -การใช้พื้นที่ตรอก
	ช่วงรัชกาลที่ 1 – 4 ช่วงรัชกาลที่ 4 – 6 ช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน 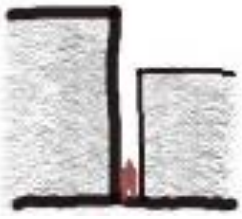		-ความแคบตรอก -วัสดุผิว -การใช้พื้นที่ตรอก
ความหมายสัญลักษณ์	กลุ่มอาคารเก่า พื้นที่ชั่วคราว	กลุ่มอาคารใหม่	

4.3.4 ข้อมูลอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาข้อมูลอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเพื่อประกอบการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลที่ครบถ้วนทุกมิติของการศึกษาดังต่อไปนี้

4.3.4.1 การใช้งานพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งและชุมชนสะพานหัน

1) ช่วงรัชกาลที่ 1 – 4 ช่วงแรกเริ่มของการตั้งถิ่นฐานชุมชน พื้นที่ส่วนมากเพื่อการอยู่อาศัยของบ้านขุนนางและคหบดี โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ริมคลอง และส่วนน้อยที่เป็นกลุ่มอาคารเรือนแถวเพื่อการค้าขายบริเวณเชิงสะพานหัน ถัดออกไปจากพื้นที่ที่มีการใช้งานทั้ง ริมตรอกหัวเม็ดและพื้นที่ริมคลองเป็นพื้นที่โล่งว่างที่ยังไม่มีการใช้งาน

2) ช่วงรัชกาลที่ 4 – 6 ช่วงของการเปลี่ยนแปลงและพัฒนาชุมชน พื้นที่ส่วนมากหนาแน่นด้วยการอยู่อาศัยกระจายอยู่ทั้งชุมชนและการขยายตัวของการใช้พื้นที่เพื่อการค้าขายโดยเฉพาะบริเวณที่มีการใช้งานหนาแน่นคือ บริเวณริมตรอกหัวเม็ดและบริเวณถนนเยาวราชที่มีการตัดใหม่

3) ช่วงรัชกาลที่ 6 – ปัจจุบัน ช่วงของการเปลี่ยนแปลงค่อนข้างน้อยและคงที่ ทำให้การปรับเปลี่ยนพื้นที่ภายใต้ข้อจำกัดความหนาแน่นดั้งเดิม ทำให้มีลักษณะการใช้งานพื้นที่เป็นแบบผสมผสานทั้งพื้นที่ค้าขาย อยู่อาศัย หรือเก็บสินค้าสะท้อนการใช้พื้นที่ของชุมชนในปัจจุบัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ภาพ 48 แผนที่แสดงพัฒนาการการใช้งานพื้นที่ของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน
ที่มา : ผู้วิจัย

4.3.4.2 กรรมสิทธิ์ที่ดินและการถือครองเส้นทางสัญจร

จากการศึกษาข้อมูลการถือครองที่ดินที่เป็นเส้นทางสัญจรของชุมชนพบว่า

1) เส้นทางสัญจรส่วนบุคคล โดยการถือครองของเจ้าของที่ดินแปลงนั้นๆ พบเป็นส่วนมากกระจายอยู่ทั่วทั้งชุมชนซึ่งเกิดขึ้นในภาระกิ่งจำยอม เพื่อใช้ในการสัญจรเข้าถึงพื้นที่ เกิดจากการพัฒนาแปลงที่ดินเพื่อปรับเปลี่ยนการใช้งานรูปแบบสมัยใหม่อย่างเช่น เดิมเป็นกลุ่มบ้านเพื่อการอยู่อาศัยของเจ้าของแปรเปลี่ยนเป็นกลุ่มตึกแถวเพื่อเพิ่มพื้นที่อยู่อาศัยและให้เช่าเพื่อสร้างรายได้ให้กับเจ้าของที่ดิน เป็นต้น ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงเส้นทางสัญจรค่อนข้างน้อยและเกิดขึ้นได้ยาก เนื่องจากเป็นพื้นที่ส่วนบุคคลเป็นการบริหารจัดการในแต่ละบุคคลที่เป็นเจ้าของแปลงที่ดินนั้นๆ

2) เส้นทางสัญจรรัฐ โดยการถือครองของรัฐ พบเป็นส่วนน้อยซึ่งเป็นพื้นที่สาธารณะใช้เพื่อการสัญจรตั้งแต่แรกเริ่มของการตั้งชุมชน คือบริเวณตรอกหัวเม็ด บริเวณต้นตรอกขี้หมา ทางเดินรอบชุมชน และพื้นที่ริมคลอง ทำให้เห็นการพัฒนาเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องในแต่ยุคสมัย เนื่องจากรัฐสามารถเข้าบริการจัดการพื้นที่ได้ ดังแสดงในแผนที่

ภาพ 49 แสดงแผนที่การถือครองเส้นทางสัญจรสาธารณะและเส้นทางสัญจรส่วนบุคคล

ที่มา : ผู้วิจัย

บทที่ 5 สรุปผลการศึกษา ประเด็นข้อสังเกต และข้อเสนอแนะ

5.1 สรุปผลการศึกษา

5.1.1 การเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพและการใช้งานพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

ปัจจัยสำคัญที่นำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของชุมชนคือจุดเปลี่ยนสำคัญเชิงพื้นที่ทั้งภายในและภายนอกชุมชน ได้แก่

(1) การพัฒนาเครือข่ายเส้นทางสัญจรสมัยรัชกาลที่ 5

(2) การพัฒนาแปลงที่ดินและการใช้งานสมัยรัชกาลที่ 5

เหตุการณ์ทั้งสองเป็นปัจจัยสำคัญทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ชุมชนในระดับมหาภาคและส่งผลต่อชุมชนในเวลาต่อมา โดยถือได้ว่าเป็นปัจจัยเริ่มต้นและปัจจัยเร่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพที่สัมพันธ์กับรูปแปลงที่ดินและโครงข่ายเส้นทางสัญจรของชุมชน

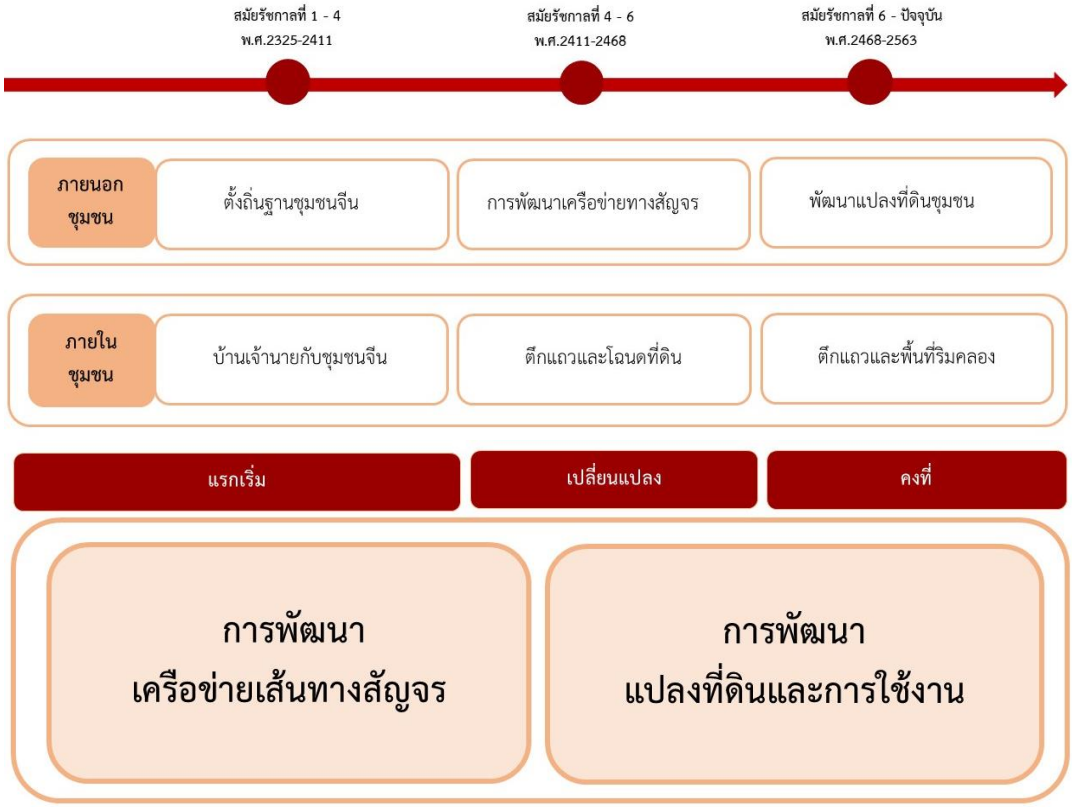

ภาพ 50 แผนภาพแสดงปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงพื้นที่ชุมชนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ที่มา : ผู้วิจัย

5.1.1.1 ลักษณะการเปลี่ยนรูปแปลงที่ดินและการใช้งานของชุมชน

การเปลี่ยนแปลงรูปแปลงที่ดินของชุมชนสามารถแบ่งลักษณะการเปลี่ยนแปลงออกเป็น 3 รูปแบบตามการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

1) รูปแปลงที่ดินคงเดิม ประกอบด้วยรูปแปลงที่ดินคงเดิมการใช้งานเดิมอย่างเช่น บริเวณพื้นที่ริมคลองเป็นบ้านเจ้านายหรือคหบดีมีการใช้งานเพื่อการอยู่อาศัย และรูปแปลงที่ดินคงเดิมการใช้งานใหม่อย่างเช่น บริเวณทิศเหนือของชุมชนเดิมเป็นบ้านเจ้านายหรือคหบดีเปลี่ยนเป็นกลุ่มอาคารตึกแถว

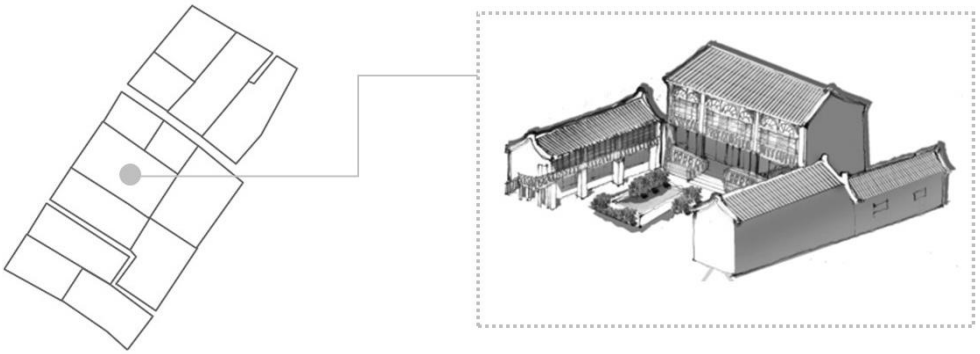

ภาพ 51 แสดงการใช้งานรูปแปลงที่ดินคงเดิม
ที่มา : ผู้วิจัย

2) รูปแปลงที่ดินซอยแปลง ประกอบด้วยรูปแปลงที่ดินใหม่การใช้งานเดิมอย่างเช่น บริเวณริมตรอกหัวเม็ดซอยแปลงใหม่แต่การใช้งานค้าขายเดิม และรูปแปลงที่ดินใหม่การใช้งานใหม่อย่างเช่น บริเวณริมตรอกยาฉุนซอยแปลงใหม่ การใช้งานเดิมที่อยู่อาศัยเปลี่ยนเป็นค้าขาย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

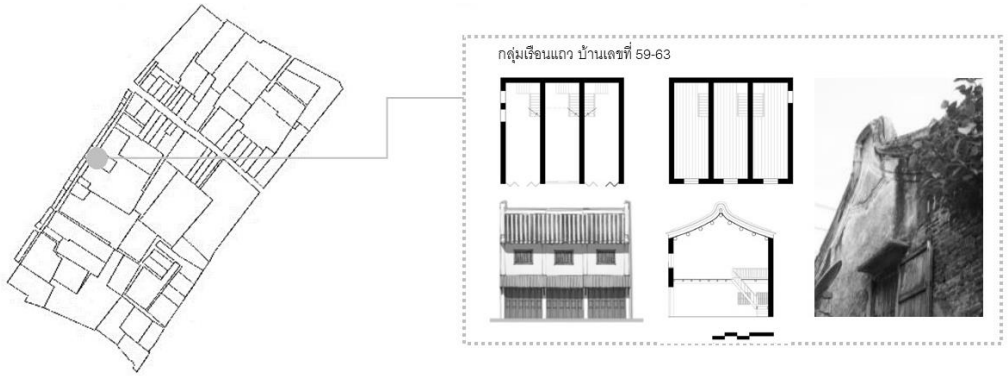

ภาพ 52 แสดงการใช้งานรูปแปลงที่ดินซอยแปลง
ที่มา : ผู้วิจัย

3) รูปแปลงที่ดินผสม ประกอบด้วยรูปแปลงที่ดินคงเดิมรวมกับรูปแปลงที่ดินซอยแปลงอย่างเช่น บริเวณท้ายตรอกหัวเม็ด บางส่วนยังแปลงที่ดินคงเดิมการใช้งานเดิมคือค้าขาย แต่มีบางส่วนซอยแปลงที่เดินเปลี่ยนการใช้งานใหม่เป็นที่อยู่อาศัย

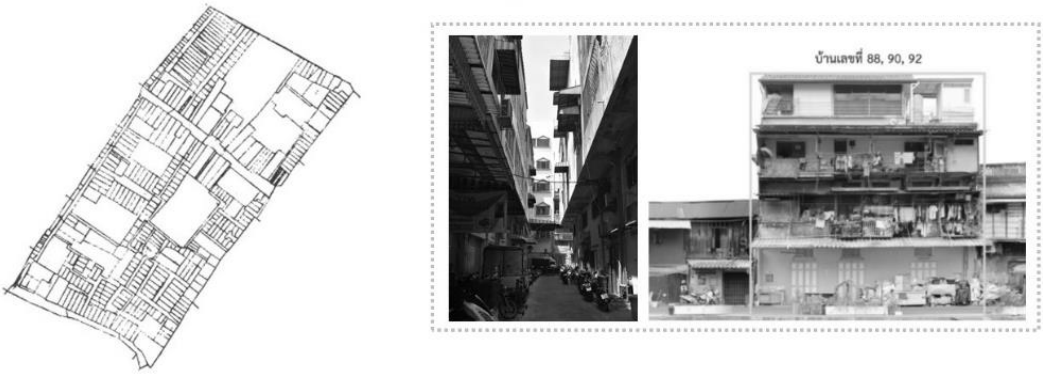

ภาพ 53 แสดงการใช้งานรูปแปลงที่ดินรวมแปลง
ที่มา : ผู้วิจัย

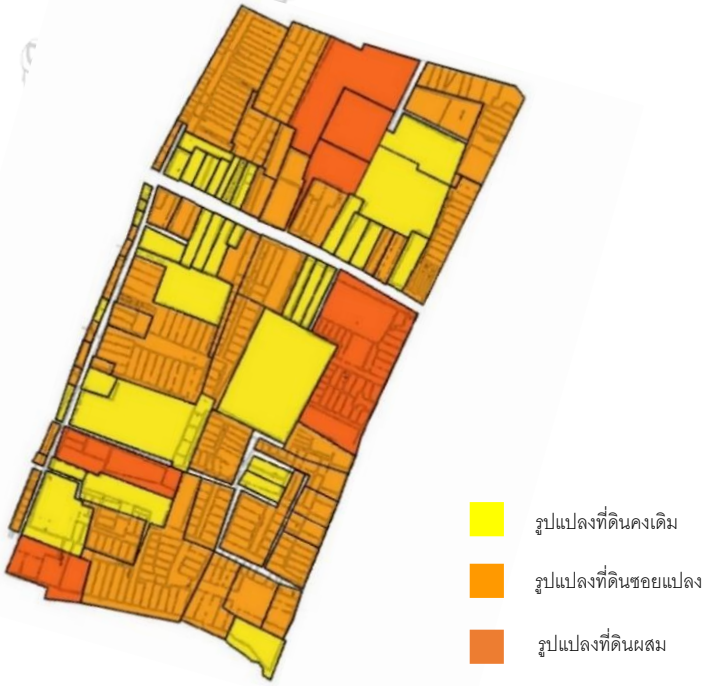

ภาพ 54 แสดงลักษณะการเปลี่ยนแปลงรูปแปลงที่ดินของชุมชน
ที่มา : ผู้วิจัย

5.1.1.2 พัฒนาการเส้นทางสัญจร

การเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพภายในชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันสามารถแบ่งลักษณะการเปลี่ยนแปลงออกเป็น 2 ประเด็นคือ ลักษณะทางกายภาพของเส้นทางสัญจรและปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลง

5.1.1.2.1 ลักษณะทางกายภาพเส้นทางสัญจร

การเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของเส้นทางสัญจรภายในชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันสามารถแบ่งลักษณะการเปลี่ยนแปลงออกเป็น 3 ช่วงเวลาตามจุดเหตุการณ์จุดเปลี่ยนเชิงพื้นที่

1) ช่วงรัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2325 - 2411) การเปลี่ยนแปลงเส้นทางสัญจรทางน้ำซึ่งเป็นโครงข่ายหลัก ระบบการสัญจรภายในชุมชนเริ่มมีการสัญจรทางบกเกิดขึ้น เมื่อมีการย้ายถิ่นฐานของชุมชนจากบริเวณท่าเตียนมายังบริเวญชุมชน กล่าวคือ

-เส้นทางสัญจรทางน้ำ แนวคลองโอ่งอ่างเชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาและเป็นเส้นทางสัญจรที่เชื่อมต่อกับคลองสาขาย่อยรอบชุมชนและเป็นแนวขอบเขตของชุมชน

-เส้นทางสัญจรทางบก เกิดตรอกหลักคือ ตรอกหัวเม็ดเชื่อมต่อพื้นชุมชนชั้นนอกและชุมชนชั้นในของพื้นที่กรุงรัตนโกสินทร์ โดยมีการใช้งานเพื่อการสัญจรหนาแน่นทั้งคนภายในและภายนอกชุมชน, ตรอกรอง คือ ตรอกยาฉุนและตรอกขี้หมาซึ่งเป็นตรอกที่เชื่อมจากตรอกหลักเพื่อเข้าถึงพื้นที่อาคารสำคัญของชุมชนอย่างเช่น บ้านเจ้านายและวัด โดยส่วนมากมีการใช้งานเฉพาะคนภายในชุมชน และตรอกย่อย คือตรอกที่เชื่อมต่อพื้นที่เป็นระยะสั้นๆ จากแนวตรอกหลักหรือตรอกรอง เพื่อเข้าถึงพื้นที่บ้านเจ้านายหรือคหบดี และเป็นพื้นที่ส่วนบุคคล

2) ช่วงรัชกาลที่ 4-รัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2411 - 2468) การพัฒนาเครือข่ายเส้นทางสัญจรทางบกอย่างเต็มรูปแบบแทนที่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

เส้นทางการสัญจรทางน้ำ ระบบการสัญจรทางบกภายในชุมชน พัฒนาเครือข่ายจากตรอกหลัก ตรองรอง ตรอกย่อยเดิมและถนนตัดใหม่รอบชุมชน ทำให้สามารถเข้าถึงพื้นที่ชุมชนได้โดยรอบ

-เส้นทางสัญจรทางน้ำ แนวคลองโอ่งอ่างถูกพัฒนาแนวตลิ่งโดยภาครัฐ แต่การใช้งานลดน้อยลงเรื่อยๆ เป็นเพียงแนวคลองที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยาเท่านั้น และแนวคลองสาขาย่อยเดิมโดยรอบชุมชนถูกถมเพื่อพัฒนาเป็นถนนตัดใหม่

-เส้นทางสัญจรทางบก พัฒนาเครือข่ายจากตรอกหลัก ตรอกรอง ตรอกย่อยเดิมและการตัดถนนใหม่รอบชุมชน ทำให้เกิดตรอกย่อยใหม่จำนวนมาก การเข้าถึงพื้นที่เปลี่ยนไปสามารถเข้าถึงได้โดยรอบส่งผลต่อการพัฒนาพื้นที่เพื่อการใช้งานและเกิด ตึกแถวตามแนวถนน

3) ช่วงรัชกาลที่ 6- ปัจจุบัน (พ.ศ. 2468 - 2563) การเปลี่ยนแปลงระบบเส้นทางสัญจรเกิดขึ้นค่อนข้างน้อยในยุคสมัยนี้ แต่เป็นลักษณะการพัฒนาแปลงที่ดินโดยเฉพาะในแต่ละแปลง ทำให้เกิดตรอกย่อยใหม่ในพื้นที่ส่วนบุคคลเพื่อการเชื่อมต่อพื้นที่ใช้งาน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

-เส้นทางสัญจรทางน้ำ แนวคลองโอ่งอ่างถูกเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องทั้งการถูกปิดทับรื้อถอนเพื่อการใช้พื้นที่ค้าขาย และทางเดินริมตลิ่งเพื่อพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวของชุมชน ซึ่งมีจุดประสงค์ที่ต่างกันในแต่ละช่วงเวลา

-เส้นทางสัญจรทางบก ตรอกรอง ตรอกย่อยเดิมยังคงลักษณะทางกายภาพเช่นเดิม และเกิดการพัฒนาตรอกย่อยใหม่ขึ้นในแปลงที่ดินส่วนบุคคลเพื่อการเข้าถึงพื้นที่การใช้งานอย่างเช่น การพัฒนาตึกแถวสูง 5-6 ชั้น ทำให้เกิดตรอกย่อยเพื่อเข้า-ออกพื้นที่เชื่อมตรอกเดิมที่มีอยู่

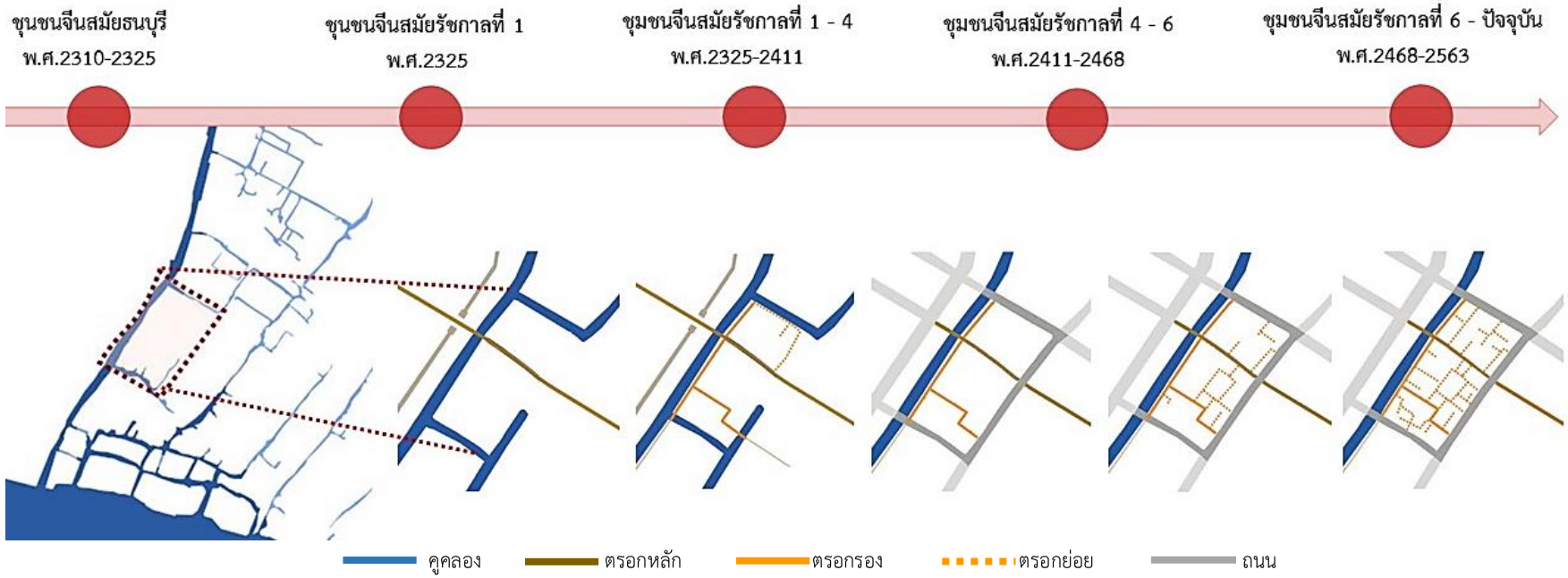

ภาพ 55 แผนภาพแสดงพัฒนาการเส้นทางสัญจรตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ที่มา : ผู้วิจัย

ตาราง 17 แสดงแผนที่พัฒนาการเส้นทางสัญจรของชุมชน

ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4	ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6	ช่วงรัชกาลที่ 6 – ปัจจุบัน
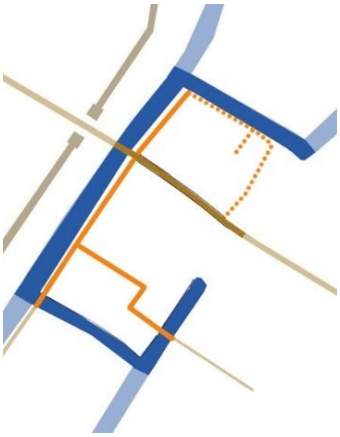	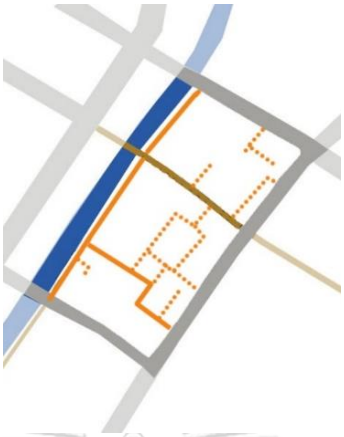	

ตาราง 18 แสดงพัฒนาการเส้นทางสัญจรของชุมชน

กลุ่ม	ชื่อตรอก/ตำแหน่ง	ช่วงรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 4	ช่วงรัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 6	ช่วงรัชกาลที่ 6 - ปัจจุบัน
คูคลอง	คลองโอ่งอ่าง	/	/	/
	คลองจักรวรรดิ	/		
	คลองสาขาย่อย (บพิตรพิมุข)	/		
	คลองสาขาย่อย (เยาวราช)	/		
ตรอกหลัก	ตรอกหัวเม็ด	/	/	/
ตรอกรอง	ตรอกยาฉุน	/	/	/
	ตรอกขี้หมา	/	/	/
ตรอกย่อย	-	/	/	/
ถนน	ถนนจักรวรรดิ		/	/
	ถนนเยาวราช		/	/
	ถนนบพิตรภิมุข		/	/

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

5.1.1.2.2 ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลง

ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของเส้นทางสัญจรภายในชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันสามารถแบ่งลักษณะการเปลี่ยนแปลงออกเป็น 2 รูปแบบคือ เส้นทางสัญจรที่เกิดขึ้นระหว่างแปลงที่ดินและเส้นทางสัญจรที่เกิดขึ้นภายในแปลงที่ดิน โดยปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงสามารถแบ่งออกได้ 3 ปัจจัยคือ

1) เส้นทางสัญจรดั้งเดิม คือเส้นทางสัญจรที่เกิดขึ้นตั้งแรกเริ่มของตั้งถิ่นฐานเพื่อการสัญจรเข้าถึงพื้นที่และเชื่อมต่อองค์ประกอบที่สำคัญอย่างเช่น ประตูเมือง สะพานหัน ชุมชน ทำให้เกิดเส้นทางขึ้นบริเวณ พื้นที่ริมคลองโอ่งอ่าง ตรอกหลักและตรอกรองประกอบด้วย ตรอกหัวเม็ดเป็นตรอกแรกที่เชื่อมต่อจากประตูเมืองและเชื่อมชุมชนอื่นๆ รอบข้าง, ตรอกยาฉุนเป็นตรอกที่เชื่อมจากตรอกหัวเม็ดไปยังวัดบพิตรพิมุขซึ่งเป็นศาสนสถานสำคัญด้านทิศใต้ของชุมชน และตรอกขี้หมาเป็นตรอกที่เชื่อมจากตรอกยาฉุนไปยังวัดจักรวรรดิซึ่งเป็นศาสนสถานที่สำคัญด้านทิศใต้ของชุมชน

2) การพัฒนาเส้นทางสัญจรภายนอกชุมชน คือเส้นทางสัญจรที่เกิดจากการพัฒนาภายนอกชุมชนที่ส่งผลโดยตรงต่อการเปลี่ยนแปลงเส้นทางสัญจรภายในชุมชนคือ การตัดถนนใหม่โดยรอบชุมชนประกอบด้วยถนนเยาวราชเป็นถนนที่ตัดขึ้นขนานกับถนนสำเพ็งเพื่อแก้ปัญหาความหนาแน่นของชุมชน, ถนนจักรวรรดิเป็นถนนที่ตัดขึ้นเพื่อเชื่อมต่อไปยังชุมชนอื่นๆ รอบข้างรวมถึงเชื่อมไปยังพื้นที่เขตธนบุรี และถนนบพิตรพิมุขเป็นถนนย่อยภายในชุมชนด้านทิศใต้ โดยทั้งสามเส้นทางตัดขึ้นตามการพัฒนาเมืองกรุงเทพฯ และตัดตามแนวคลองเดิมที่มีอยู่

3) การพัฒนาเส้นทางสัญจรภายในชุมชน คือเส้นทางสัญจรที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงการใช้งานพื้นที่ชุมชนในแต่ละยุคสมัยอย่างเช่น การพัฒนากลุ่มตึกแถวในแต่ละแปลงที่ดินทำให้เกิด

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

เส้นทางสัญจรระหว่างแปลงที่มีความกว้างแตกต่างกันในแต่ละบริเวณและการพัฒนาพื้นที่ค้าขายทำให้เกิดเส้นทางสัญจรที่มีการใช้พื้นที่เพื่อการค้าขายชั่วคราวในบางบริเวณ

4) การพัฒนาเส้นทางสัญจรภายในแปลงที่ดิน คือ เส้นทางสัญจรที่เกิดจากการพัฒนาภายในแปลงที่ดินแต่ละแปลงเพื่อปรับเปลี่ยนพื้นที่การใช้งานอย่างเช่น การสร้างตึกแถวแทนที่พื้นที่โล่งว่างหรือกลุ่มบ้านเดิมทำให้เกิดเส้นทางสัญจรขึ้นใหม่เพื่อเข้าถึงพื้นที่ใช้งานและเชื่อมต่อกับเส้นทางเดิมที่มีอยู่

5.1.1.3 สัณฐานการใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย ของชุมชน

จากการศึกษารูปแปลงที่ดินและการใช้งาน และพัฒนาการเส้นทางสัญจรของชุมชน ทำให้พบว่าตรอกซอกซอยของชุมชนมีเอกลักษณ์ที่แตกต่างจากชุมชนอื่นๆ และมีความหลากหลายของการใช้พื้นที่ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันซึ่งมีทั้งลักษณะดั้งเดิม เปลี่ยนแปลง และเกิดขึ้นให้ ทำให้เกิดการศึกษาต่อยอดในข้อมูลเชิงสามมิติของการใช้พื้นที่ตรอกซอกซอย ซึ่งสามารถจำแนกข้อมูลได้ดังนี้

5.1.1.3.1 รูปแบบ ตรอกซอกซอย ของชุมชน

ตรอกซอกซอยของชุมชนสามารถแบ่งออกได้ทั้งหมด 3 รูปแบบ ตามลักษณะความกว้างที่แตกต่างกันคือความกว้างมากกว่า 1.5 เมตร, ความกว้างระหว่าง 1 เมตรถึง 1.5 เมตร และความกว้างน้อยกว่าหรือเท่ากับ 1 เมตร ส่วนความสูงนั้นแต่ละรูปแบบมีความหลายหลายทั้งขนาบด้วยอาคาร 1-2 ชั้น, 3-4 ชั้นและ 5-6 ชั้น ซึ่งแต่ละพื้นที่มีการใช้งานที่แตกต่างกัน บางบริเวณเพื่อการสัญจร บางบริเวณพื้นการสัญจรหรือค้าขายชั่วคราว และบางบริเวณเป็นพื้นสันทนาการของชุมชน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

5.1.1.3.2 ปัจจัยที่ทำให้เกิดตรอกซอก

1) แปลงที่ดินและการใช้งาน ตรอกซอกซอย มาก่อนกฎหมาย เมื่อมีการใช้งานแปลงที่ดินเพื่อการอยู่อาศัยของขุนนางคหบดีหรือการค้าขายของราษฎรในยุคแรกเริ่มของการตั้งถิ่นฐานชุมชนโดยคำนึงถึงการใช้งานในยุคสมัยนั้นเป็นสำคัญซึ่งประกอบด้วยปัจจัยหลากหลายออย่างเช่น คำนึงถึงทางเดินเท้าเป็นอันดับแรก ทำให้เกิดตรอกซอกซอยมีขนาดค่อนข้างแคบประมาณ 1 เมตรสามารถใช้งานได้อย่างสะดวกสบายในยุคสมัยนั้นก่อนที่จะมีการออกข้อกำหนดกฎหมายในภายหลัง โดยตรอกซอกซอยที่เกิดขึ้นใหม่ทำให้มีลักษณะความกว้างมากกว่า 1.5 เมตรที่สอดคล้องทั้งกับการใช้งานสมัยใหม่และข้อกำหนดกฎหมายมาตราฐานทางเดินสาธารณะ

2) การพัฒนา ตรอกซอกซอย ภายในแปลงที่ดิน ซึ่งเป็นพื้นที่ส่วนบุคคลถือครองโดยเจ้าของแปลงที่ดินนั้นๆ ทำให้เกิดเส้นทางสัญจรที่มีลักษณะเป็นพื้นที่กึ่งสาธาณะในภาระจำยอม ความกว้างของตรอกซอกซอยที่หลากหลายตามที่เจ้าของแปลงที่ดินจะยอมเสียพื้นที่เพื่อการใช้งานเข้าออกอาคาร อย่างเช่นบางพื้นที่เป็นกลุ่มตึกแถวเพื่อการอยู่อาศัยทำให้ตรอกซอกซอยมีความกว้าง 1 – 1.5 เมตรเพื่อการสัญจรเท่านั้น ขณะที่บางกลุ่มตึกแถวเพื่อการอยู่อาศัยและประกอบการค้าขายหรือเก็บสินค้าทำให้ตรอกซอกซอยมีความกว้างมากกว่า 1.5 เมตร เป็นต้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ภาพ 56 แสดงความกว้างของตรอกซอกซอยภายในชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน
ที่มา : ผู้วิจัย

5.1.1.3.3 เอกลักษณ์ที่สำคัญตรอกซอกซอยชุมชน

จากการศึกษาและทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับองค์ประกอบที่ส่งเสริมให้เกิดอัตลักษณ์ที่สำคัญของตรอกซอกซอยชุมชน โดยมีลักษณะที่สำคัญคือ

1) สภาพแวดล้อมของตรอก ทั้งลักษณะทางกายภาพและเรื่องราวที่มีประวัติศาสตร์ ทำให้เกิดการรับรู้ของจากการใช้งานพื้นที่และการเล่าสานต่อเรื่องราวในพื้นที่นั้นๆ

2) สถาปัตยกรรมที่โอบล้อม ทำให้เกิดความรู้สึกดั้งเดิมทั้งสถาปัตยกรรม องค์ประกอบสถาปัตยกรรม และวัสดุผิวสัมผัส

3) การใช้งานพื้นที่ตรอกซอกซอย ที่มีความสัมพันธ์กันทั้งพื้นที่ภายนอกและพื้นที่ภายใน เสมือนพื้นที่สาธาณะกลายพื้นที่เป็นกึ่งสาธารณะหรือพื้นที่ส่วนบุคคล

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

พื้นที่เหล่านั่นถูกใช้งานแตกต่างกันในแต่ละบริเวณซึ่งผสมผสานระหว่างสิ่งที่กำลังพัฒนาและสิ่งที่คงอยู่ดั้งเดิมได้อย่างน่าสนใจ ซึ่งลักษณะตรอกซอกซอยภายในชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน มีลักษณะสอดคล้องดังกล่าวทำให้สามารถจำแนกออกได้ 3 กลุ่มคือ กลุ่มตรอกยาฉุน กลุ่มตรอกขี้หมา และกลุ่มตรอกแคบ

ภาพ 57 แสดงตรอกซอกซอยที่มีเอกลักษณ์ของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน
ที่มา : ผู้วิจัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

5.1.1.3.3.1 กลุ่มตรอกยาฉุน

ลักษณะทางกายภายของตรอกมีความแคบของตรอกเดินสวนกันได้สะดวกสบายบางบริเวณกว้าง 1.5 เมตรบางบริเวณกว้าง 1 เมตร โอบล้อมด้วยสถาปัตยกรรมดั้งเดิมเป็นส่วนมากด้วยอาคาร 1-2 ชั้นวัสดุก่ออิฐฉาบปูนเปียกและอาคารไม้ริมคลอง และมีการใช้งานของคนมีอายุหรือคนดั้งเดิมที่ยังมีอาชีพคล้ายๆ ในอดีตอย่างเช่น ร้านยาฉุน ร้านหมูทุบ สภาพแวดล้อมค่อนข้างสะอาด มีระบบการระบายน้ำเสีย การเปลี่ยนวัสดุปูพื้นใหม่และบางบริเวณเป็นพื้นที่ค้าขายชั่วคราวทำให้ตรอกมีชีวิตชีวาทั้งมิติทางกายภาพและมิติทางสังคม

ภาพ 58 แสดงเอกลักษณ์การใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย บริเวณตรอกยาฉุน

ที่มา : ผู้วิจัย

5.1.1.3.3.2 กลุ่มตรอกขี้หมา

ลักษณะทางกายภาพของตรอกมีความแคบหลากหลาย บางบริเวณกว้าง 1 เมตรเพื่อการสัญจรเท่านั้น บางบริเวณกว้างมากกว่า 1.5 เมตรกลายเป็นพื้นที่สันทนาการของชุมชนอย่างเช่น เล่นหมากรุกหรือลูกเต๋า โอบล้อมด้วยสถาปัตยกรรมดั้งเดิมบริเวณต้นตรอกและตึกแถวสมัยใหม่บริเวณกลางตรอกถึงท้ายตรอก และมีการใช้งานของคนมีอายุหรือคนดั้งเดิมที่อย่างเช่น กลางตรอกบริเวณโรงบ่อนเดิมปัจจุบันยังมีการเล่นหมากรุกหรือลูกเต๋าเสมือนลักษณะดั้งเดิมในอดีต สภาพแวดล้อมค่อนข้างสะอาด การเปลี่ยนวัสดุปูพื้นใหม่และบางบริเวณเป็นพื้นที่ค้าขายชั่วคราวทำให้ตรอกมีชีวิตชีวาทั้งมิติทางกายภาพและมิติทางสังคม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ภาพ 59 แสดงเอกลักษณ์การใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย บริเวณตรอกขี้หมา

ที่มา : ผู้วิจัย

5.1.1.3.3.3 กลุ่มตรอกแคบ

-ลักษณะทางกายภาพของตรอกมีความแคบค่อนข้างมาก น้อยกว่า 1 เมตรเพื่อการสัญจรเท่านั้นบางบริเวณเป็นพื้นที่สาธาณะเพื่อการสัญจรของชุมชนและบางบริเวณเป็นพื้นที่ส่วนบุคคลที่มีการใช้งานน้อยและเป็นซอยตัน โอบล้อมด้วยสถาปัตยกรรมดั้งเดิมและตึกแถวสมัยใหม่สภาพแวดล้อมค่อนข้างสะอาด สามารถเดินสำรวจและสังเกตเห็นการใช้ชีวิตในพื้นที่ส่วนบุคคลได้ ทำให้ตรอกมีชีวิตชีวาทั้งมิติทางกายภาพและมิติทางสังคม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ภาพ 60 แสดงเอกลักษณ์การใช้พื้นที่ ตรอกซอกซอย บริเวณตรอกแคบ

ที่มา : ผู้วิจัย

จากการศึกษาสัณฐานการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพในแต่ละช่วงเวลาพบว่ามีการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพภายในชุมชนตลอดเวลา โดยในอดีตเป็นการเปลี่ยนแปลงภายใต้การใช้งานเป็นสำคัญที่สอดคล้องกับสภาพสังคมในยุคสมัยนั้น หากแต่ภายหลังเมื่อมีการพัฒนาพื้นที่ชุมชนภายใต้เอกสารสำคัญหรือนโยบายของภาครัฐอย่างเช่น กฎหมายหรือการออกโฉดที่ดินฉบับแรก บทบาทความสำคัญของเครือข่ายเส้นทางสัญจรที่ถูกพัฒนาอย่างต่อเนื่อง คลองโอ่งอ่าง ตรอกหลัก ตรอกรอง และตรอกย่อย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงย่อมส่งผลต่อลักษณะทางกายภาพของชุมชนทั้ง อาคารสิ่งปลูกสร้างและพื้นที่โล่งว่าง เครือข่ายเส้นทางสัญจรจึงเปรียบเสมือนปัจจัยเริ่มต้นที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ชุมชน โดยมีการพัฒนาแปลงที่ดินเป็นปัจจัยเร่งที่ทำให้การเปลี่ยนแปลงที่เร็วขึ้น

การเปลี่ยนแปลงภายนอกชุมชนส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพของพื้นที่ชุมชนจากพื้นที่ริมน้ำสู่พื้นที่ริมถนนโดยรอบ ต่อไปเป็นทอดๆ ซึ่งส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงองค์ประกอบทางกายภาพทั้งเชิงสองมิติและสามมิติ จนส่งผลให้พื้นที่ที่มีลักษณะการเปลี่ยนแปลงอยู่บนพื้นฐานและปัจจัยของเครือข่ายเส้นทางสัญจรเป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็น ตำแหน่งที่ตั้ง การใช้งานพื้นที่ ลักษณะพื้นผิว การเข้าถึงพื้นที่ เป็นต้น ซึ่งการเปลี่ยนลักษณะทางกายภาพได้ส่งผลกระทบต่อการใช้งานหรือกิจกรรมที่เกิดขึ้น ณ พื้นที่นั้น เช่น พื้นที่สันทนาการ พื้นที่สัญจร พื้นที่อยู่อาศัย พื้นที่ศาสนสถาน เป็นต้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

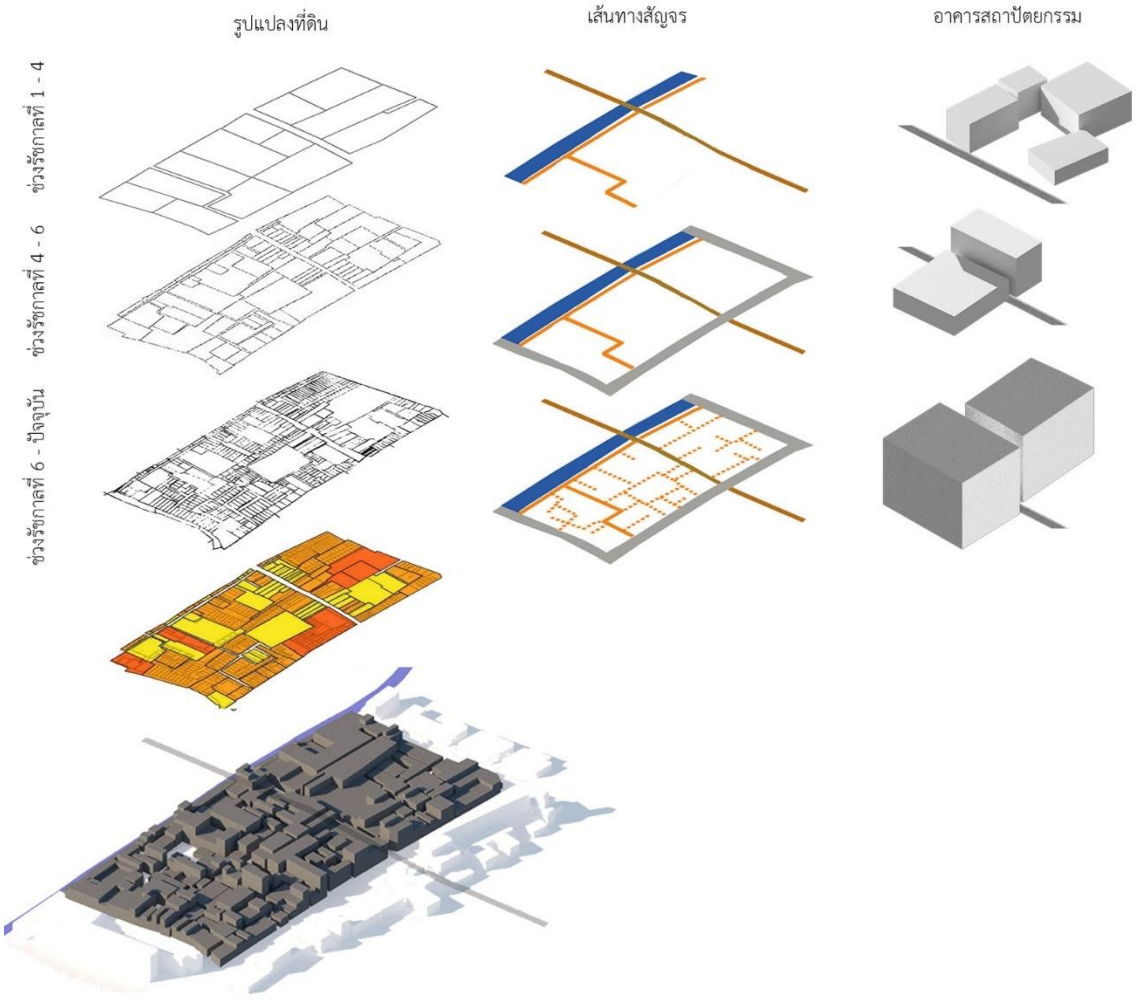

ภาพ 61 แสดงการซ้อนแผนที่ข้อมูลสรุปผลการศึกษาที่ส่งผลต่อความหลากหลายของชุมชน

ที่มา : ผู้วิจัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

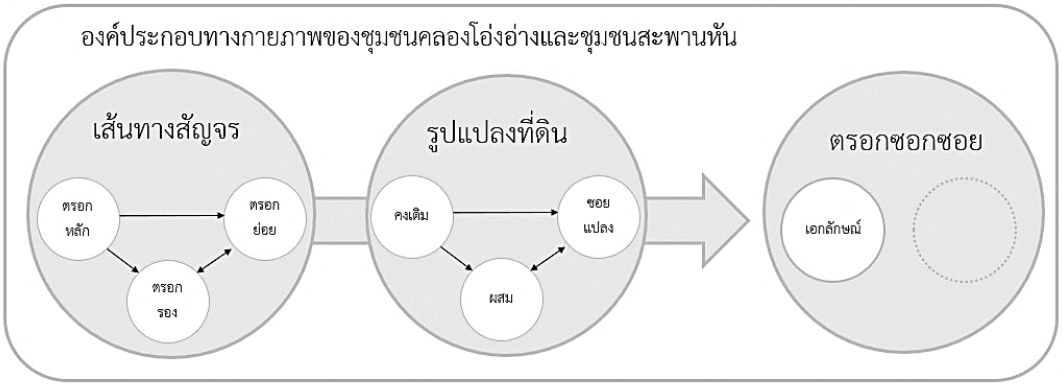

ภาพ 62 แผนภาพแสดงความสัมพันธ์ของผลการศึกษางานวิจัย

ที่มา : ผู้วิจัย

5.2 ข้อสรุป

การใช้งานพื้นที่ภายในชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันเกิดขึ้นตลอดเวลาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน โดยการปรับเปลี่ยนตามการใช้งานที่เหมาะกับยุคสมัยนั้นๆ การเปลี่ยนแปลงลักษณะทางกายภาพของชุมชนย่อมส่งผลกระทบต่อคุณค่าและการดำเนินชีวิตของคนภายในชุมชนเช่นกัน

การเปลี่ยนแปลงทางกายภายของชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหันที่เปลี่ยนแปลงค่อนข้างน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับชุมชนรอบข้างในบริบทเดียวกันนั้น ประกอบด้วยเหตุปัจจัยสำคัญ 2 ปัจจัยคือ พัฒนาการเส้นเส้นทางสัญจรคือ ความหลากหลายของปัจจัยที่ทำให้เกิดเส้นทางสัญจรในแต่ละบริเวณ และการเปลี่ยนแปลงรูปแปลงที่ดินคือ ความหลากหลายของรูปแปลงที่ดินและผู้ถือครอง ซึ่งทั้งสองปัจจัยมีความสัมพันธ์และส่งผลกระทบซึ่งกันและกันตั้งแต่แรกเริ่มที่ตั้งถิ่นฐานชุมชนจนถึงปัจจุบัน ขณะเดียวกันการเปลี่ยนแปลงภายในชุมชนเกิดขึ้นเฉพาะพื้นที่ริมน้ำ เนื่องด้วยเป็นพื้นที่สาธาณะถือครองโดยรัฐ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงตามการพัฒนาของเมืองและการเปลี่ยนแปลงเฉพาะแปลงที่ดินแต่ละแปลงซึ่งส่งผลกระทบไม่มากนักกับภาพรวมของชุมชนที่ยังคงลักษณะดั้งเดิมไว้เป็นส่วนมากในปัจจุบัน

ตรอกซอกซอย ซึ่งเกิดจากการเปลี่ยนแปลงรูปแปลงที่ดินและพัฒนาการเส้นทางสัญจรของชุมชน ทำให้เกิดความหลากหลายของการใช้งานพื้นที่ที่แตกต่างกัน ทั้งลักษณะดั้งเดิม เปลี่ยนแปลงและเกิดขึ้นใหม่ โดยสิ่งเหล่านั้นส่งเสริมให้ชุมชนเกิดอัตลักษณ์ที่สำคัญของการใช้พื้นที่ที่แตกต่างจากชุมชนอื่นๆ โดยรอบ ทั้งมิติทางกายภาพและมิติทางสังคมที่แอบซ่อนอยู่ หากแต่ต้องการการอนุรักษ์ให้คงอยู่และพัฒนาให้เกิดความยั่งยืนของชุมชนต่อไปในอนาคต

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

5.3 ข้อสังเกต

5.2.1 ด้านกายภาพ

(1) จากการศึกษางานวิจัยองค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์ของหม่อมราชวงศ์แน่งน้อย ศักดิ์ศรีและคณะทำให้เห็นความสัมพันธ์ต่อเนื่องของ วัง วัด คลองและถนนในพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ชั้นนอก ขณะเดียวกันงานวิจัยนี้ก็เป็นการศึกษาต่อยอดทำให้ค้นพบว่านอกจากวังแล้ว ในพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ชั้นนอกยังประกอบไปด้วยบ้านเจ้านายหรือขุนนางชั้นลำดับศักดิ์ถัดลงมากระจายอยู่ในแนวริมคลองของชุมชน รวมถึงกลุ่มร้านค้าเรือนแถวตามตรอกทางเดินของชุมชน

(2) จากการศึกษาการเปลี่ยนแปลงที่ดินและการถือครองที่ดินในพื้นที่เกาะรัตนโกสินทร์ของนิธิ ลิศนันท์ ทำให้เห็นความสัมพันธ์ของแปลงที่ดินเพื่อการใช้งานอาคารของประเภทนั้นๆ ขณะเดียวกันงานวิจัยนี้ก็เป็นการศึกษาต่อยอด นอกจากลักษณะแปลงที่ดินเพื่อการใช้งานอาคารแล้ว แปลงที่ดินภายในชุมชนยังใช้งานเพื่อการสัญจรทั้งในแปลงที่ดินส่วนบุคคลและแปลงที่ดินสาธารณะ

(3) ตรอกซอกซอย ของชุมชนในอดีตส่วนมากมีความกว้างประมาณ 1 เมตรถึง 1.5 เมตรเนื่องด้วยคำนึงถึงการใช้งานในยุคสมัยนั้นเป็นสำคัญ ขณะที่ตรอกซอกซอยของชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ในยุคปัจจุบันมีความกว้างมากกว่า 1.5 เมตร เนื่องด้วยการพัฒนาพื้นที่เพื่อการใช้งานและตามข้อกำหนดกฎหมาย

5.2.2 ด้านสังคม

(1) การใช้งานพื้นที่ภายในชุมชนยังคงลักษณะดั้งเดิมหลายบริเวณแม้ยุคสมัยจะเปลี่ยนไปอย่างเช่น ร้านยาฉุน การเล่นสันทนาการกลางชุมชน เป็นต้น

(2) ศาสนสถานภายในชุมชนปัจจุบันมีความหลากหลายของความเชื่อและวัฒนธรรมทั้งศาลเจ้าจีนดั้งเดิม ศาลเจ้าใหม่ และศาลไทย ที่กระจายอยู่ทั่วทั้งชุมชนตามตรอกซอยซอยที่เป็นจุดตัดหรือปลายของตรอกซอกซอยนั้นๆ

(3) แม้การเปลี่ยนแปลงพื้นที่หรือกายภาพของชุมชนจะเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แต่ลักษณะการแบ่งพื้นที่การใช้งานโดยภาพรวมของชุมชนยังมีลักษณะการแบ่งพื้นที่อย่างชัดเจนเช่นในอดีตอย่างเช่น กลุ่มพื้นที่ค้าขาย กลุ่มพื้นที่เก็บสินค้า กลุ่มพื้นที่อยู่อาศัย เป็นต้น

(4) การจัดการพื้นที่ค้าขายชั่วคราวหรือการค้าขายเคลื่อนที่ของคนภายในชุมชน มีการปรับเปลี่ยนสอดคล้องตามลักษณะตรอกซอกซอยที่ใช้งานอย่างเช่น ตรอกแคบจะมีลักษณะร้านติดผนังไม่มีที่นั่ง ตรอกแคบมากก็จะเป็นการค้าขายแบบเคลื่อนที่ตามเส้นทางสัญจรนั้นๆ เป็นต้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

5.4 ข้อเสนอแนะ

1) การพัฒนาพื้นที่ริมน้ำเพื่อรองรับการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ ควรมีการศึกษาข้อมูลพื้นที่ชุมชนที่ประวัติศาสตร์ยาวนาน เนื่องด้วยการพัฒนาอาจส่งผลกระทบต่อองค์ประกอบกายภาพของชุมชนที่สำคัญอย่างเช่น อาคารสถาปัตยกรรม สะพานหัน คลองโอ่งอ่าง เป็นต้น

2) ตรอกซอกซอย ภายในชุมชนมีทั้งลักษณะดั้งเดิม เปลี่ยนแปลง และเกิดขึ้นใหม่ ควรมีการศึกษาและแผนการพัฒนาอย่างชัดเจนเพื่อรักษาเอกลักษณ์ที่สำคัญของชุมชน

3) การพัฒนาพื้นที่ชุนชน นอกจากจะคำนึกถึงปัจจัยภายนอกชุมชนอย่างเช่น การพัฒนาเพื่อรองรับการใช้งานสมัยใหม่และนักท่องเที่ยวแล้ว ควรคำนึกถึงปัจจัยภายในชุมชนอย่างเช่น วิถีชีวิตดั้งเดิมของคนภายในชุมชนที่ยังคงดำเนินอยู่ซึ่งยังคงหลงเหลือในบางบริเวณที่มีลักษณะคล้ายดั้งเดิมที่ควรรักษาไว้

4) ตรอกซอกซอย จำนวนมากในชุมชนบางบริเวณเป็นพื้นที่ที่มีความเสี่ยงของการใช้งานทั้งอาคารที่โอบล้อมที่มีอายุการใช้งานมาก หรือจุดอับแสงสว่าง ควรมีการพัฒนาพื้นที่ตรอกซอกซอยทั้งชุมชนให้มีความสมบูรณ์ตามมาตรฐานและสามารถใช้งานได้อย่างปลอดภัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

5.4.1 แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

จากการศึกษาข้อมูลทั้งภาคสนามและทบทวนวรรณกรรมนำไปสู่การวิเคราะห์และสรุปผลการศึกษา ทำให้สามารถเสนอแนวทางการพัฒนาเพื่อกำหนดขอบเขตของการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน โดยกำหนดแนวทางได้ดังต่อไปนี้

1) ตรอกซอกซอยเพื่อการอนุรักษ์เชิงประวัติศาสตร์ ด้วยวิธีการรักษาลักษณะทางกายภาพ ความกว้างของตรอกซอกซอยให้คงเดิม, องค์ประกอบต่อเติมที่สอดคล้องกับสถาปัตยกรรม และวิถีชีวิตเดิม โดยบริเวณที่สอดคล้องกับลักษณะดังกล่าวคือ

-ตรอกหัวเม็ด เป็นตรอกแรกเริ่มของชุมชนและมีความสำคัญทางประวัติศาสตร์อย่างมาก แม้จะมีการปรับเปลี่ยนการใช้พื้นที่ตามยุคสมัยแต่ความกว้างของตรอกสามเมตรปรากฏตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

-ตรอกยาฉุน ประกอบด้วยองค์ประกอบต่อเติมที่สอดคล้องกับสถาปัตยกรรม และวิถีชีวิตได้แก่ ชายคา, ระเบียง, ป้ายร้านค้า และพื้นที่ของวิถีชีวิตค้าขายแบบเดิม ได้แก่ ส่วนสนับสนุนร้านค้าแผงลอย ซึ่งมีทั้งองค์ประกอบดั้งเดิม และเกิดเปลี่ยนแปลงบางส่วน

2) ตรอกซอกซอยเพื่อการอนุรักษ์ควบคู่กับการใช้ที่ดินเดิม ด้วยวิธีการรักษาลักษณะทางกายภาพ เส้นทางของตรอกซอกซอยให้คงอยู่, การปรับเปลี่ยนการใช้งานแปลงที่ดินที่สอดคล้องกับเส้นทางตรอกซอกซอย โดยบริเวณที่สอดคล้องกับลักษณะดังกล่าวคือ

-ตรอกขี้หมา เป็นตรอกดั้งเดิมของชุมชนที่ใช้งานเพื่อการสัญจร ปัจจุบันสภาพแวดล้อม สถาปัตยกรรมหลงเหลือองค์ประกอบบางอย่างเช่น หน้าต่าง (Ama hostel) ป้ายร้านค้า และพื้นที่ของวิถีชีวิตแบบเดิม ได้แก่ ร้านค้าแผงลอยบริเวณท้ายตรอก พื้นที่สันทนาการบริเวณกลางตรอก

-เครือข่ายตรอกและศาลเจ้าศาลพระภูมิ เป็นเครือข่ายตรอกย่อยที่เชื่อมไปยังศาลเจ้าศาลพระภูมิ ซึ่งมีทั้งรูปแบบดั้งเดิมและเกิดขึ้นใหม่กระจายอยู่ทั่วทั้งชุมชนสอดคล้องตามการพัฒนาตรอกซอกซอยของชุมชน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

3) มรดกวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมและสิ่งปลูกสร้าง ด้วยวิธีการรักษาลักษณะทางกายภาพที่หลงเหลืออยู่ในปัจจุบัน และสามารถปรับเปลี่ยนการใช้งานพื้นที่ให้สอดคล้องตามความเหมาะสม ประกอบด้วย

- สะพานหัน เป็นองค์ประกอบที่สำคัญของเมืองและชุมชนเสมือนจุดเริ่มต้นขององค์ประกอบหลายๆ อย่าง แม้ปัจจุบันสภาพจะแปรเปลี่ยนไปตามยุคสมัยแต่ก็ยังปรากฏตำแหน่งและการใช้งานพื้นที่อยู่ในปัจจุบัน
- บ้าน ที่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมแบบกลุ่มบ้านจีนดั้งเดิม บริเวณตรอกยาฉุนประกอบด้วย บ้านคุณหญิงพรพรรณ ธารานุมาศ และบ้านตรอกสพานหัน
- เรือนแถว ร้านค้า รูปแบบสถาปัตยกรรมเรือนแถว 1-2 ชั้นที่มีลักษณะดั้งเดิมบริเวณตรอกยาฉุนและการใช้พื้นที่ทั้งการอยู่อาศัยและการค้าขายซึ่งมีลักษณะดั้งเดิมหลงเหลืออยู่อย่างเช่น การค้าขายยาฉุน เป็นต้น
- เรือนแถวริมคลองโอ่งอ่าง ที่มีความหลากหลายทั้งรูปแบบอาคารเก่าและอาคารใหม่ตามการพัฒนาพื้นที่ริมน้ำในแต่ละยุคสมัย รวมถึงลักษณะการใช้งานพื้นที่และการจัดการพื้นที่ขนาดแคบ
- ศาลเจ้าศาลพระภูมิ ทั้งรูปแบบสถาปัตยกรรมศาลเจ้าจีนแบบดั้งเดิมบริเวณตรอกหัวเม็ด และศาลเจ้าศาลพระภูมิที่เกิดขึ้นใหม่ซึ่งกระจายอยู่ทั่วทั้งชุมชนตามเส้นทางตรอกซอกซอยของชุมชน
- ตึกแถวริมถนนรอบชุมชน คือกลุ่มอาคารเก่าสมัยรัชกาลที่ 5 ที่พัฒนาตามการตัดถนนใหม่ยังคงหลงเหลืออยู่บางส่วน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

การกำหนดแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน ซึ่งประกอบด้วย ตรอกซอกซอยเพื่อการอนุรักษ์เชิงประวัติศาสตร์, ตรอกซอกซอยเพื่อการอนุรักษ์ควบคู่การใช้ที่ดินเดิม และมรดกสถาปัตยกรรมและสิ่งปลูกสร้าง ทำให้สามารถกำหนดแนวทางในการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ชุมชนได้อย่างมีประสิทธภาพและประสิทธิผล ทั้งยังรักษาคุณค่าที่หลงเหลืออยู่และพัฒนาพื้นที่ตามความเหมาะสมของยุคสมัย โดยการกำหนดขอบเขตเบื้องต้นเพื่อเป็นแนวทางในการศึกษาต่อยอดในมิติอื่นๆ เพิ่มเติม ได้ดังแผนที่

ภาพ 63 แผนที่แสดงขอบเขตแนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาพื้นที่ชุมชนคลองโอ่งอ่างและชุมชนสะพานหัน

ที่มา : ผู้วิจัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

บรรณานุกรม

ภาษาอังกฤษ

Attavanich, Monsinee. (2010). **Flexibility and Adaptation : The Strategic Keys to Conserving the Historic "Roji" in Japan**. Chulalongkorn University Architectural Design Symposium:127.

Imai, Heide. (2015). **Preserving Tokyo's Alleyways: from marginal to neighbourhood place?**. Senshu University.

Jr., John E. Linam (1999). **Machiya and Transition A Study of Developmental Vernacular Architecture**. Thesis submitted to the Faculty of the Virginia Polytechnic Institute and State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Architecture.

Sand, Jordan (2013). **Tokyo Vernacular**. 1st ed. University of California Press.

ภาษาไทย

แน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ. (2534). **องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์**. โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นายชลัมพล ธาวนพงษ์. (2560). **สัณฐานการเปลี่ยนแปลงชุมชนและอุตสาหกรรมประมงบริเวณริมแม่น้ำท่าจีน พื้นที่ตำบลท่าฉลอม ตำบลมหาชัย และตำบลโกรกกราก จังหวัดสมุทรสาคร**. (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). สาขาวิชาสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

พิเชฐ ธิถา. (2560). **การศึกษาคุณค่าทางสถาปัตยกรรมของที่พักอาศัยชาวจีนโพ้นทะเล ในเขตสัมพันธวงศ์และเขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร เพื่อการอนุรักษ์**. (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). สาขาวิชาสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร

ประภาวดี นิลศิริ. (2556). **การเปลี่ยนแปลงเชิงสัณฐานของชุมชนย่านคลองสาน ธนบุรี**. (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). สาขาวิชาการออกแบบชุมชนเมือง ภาควิชาการวางแผนภาคและเมือง คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

บัณฑิต จุลาสัย, เทิดศักดิ์ เตชะกิจขจรและวิมลรัตน์ อิสระธรรมนูญ. (2546). **สามแพร่ง สามรูปแบบการแปรร่างเมือง**. สาระศาสตร์ ฉบับ ที่ 6:34-52.

นายเสฏฐวุฒิ บำรุงกุล. (2556). **การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่โล่งว่างภายในวัดริมน้ำ เพื่อรองรับกิจกรรมงานประเพณีประชุมชน กรณีศึกษาวัดกระโดงทอง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา**. (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). สาขาวิชาสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ภูมิภัค บุญถนอม. (2560). **การศึกษาที่อยู่อาศัยขนาดจำกัดในเมือง : กรณีศึกษา ตึดแถวชุมชนริมคลองโอ่งอ่าง**.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

(วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). สาขาวิชาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ภาควิชาสถาปัตยกรรม มหาวิทยาลัยศิลปากร.

พิมพ์ประไพ พิศาลบุตร. (2544). **สำเภาสยามตำนานเจ็กบางกอก**. บริษัท นานมีบุ๊คส์ จำกัด.

นิธิ ลิศนันท์. (2552). **การเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินในกรุงเทพฯ: กรณีศึกษาบริเวณถนนบำรุงเมือง สำราญราษฎร์ เสาชิงช้า**. (วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต). สาขาวิชาสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

กนกวรรณ หิรัญรัตน์. (2547). **เอกลักษณ์และความหมายเรื่องถิ่นในย่านชุมชนคลองโอ่งอ่าง-สะพานหัน**. (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต). สาขาวิชาสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
Chulalongkorn University

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	เทพพิทักษ์ นิลวรรณ์
วัน เดือน ปี เกิด	12 พฤศจิกายน 2538
สถานที่เกิด	บุรีรัมย์
วุฒิการศึกษา	สถาปัตยกรรมบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ที่อยู่ปัจจุบัน	
ผลงานตีพิมพ์	วารสารอิเล็กทรอนิกส์ สาระศาสตร์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ฉบับที่ 1 ปี 2564

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY